3 1761 03619 8893

ПРИ БИТІЙ ДОРОЗІ

ОПОВІДАННЄ З ЧАСІВ ВІЙНИ

Написав

МИКОЛА СТРУТИНСЬКИЙ

UKR RES
DUPLICATE

ВИДАВНИЦТВО УКРАЇНСЬКОГО НАРОДНОГО СОЮЗА
В АМЕРИЦІ.

ДЖЕРЗИ СІТИ, Н. ДЖ.
1922.

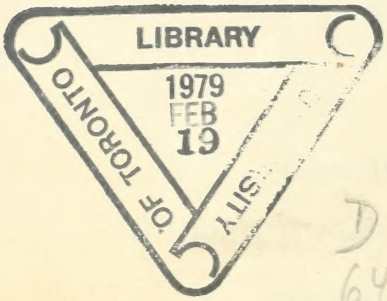

D
640
S745

1. Поворот до рідного села.

Обняла мене така туга, що ні їда, ні сон не брав ся. Хто на чужині, не зазнав того чуття?! Уявиджують ся рідні сторони, — немов живі уявляють ся знакомі лиця...

Із усїми подробицями бачиш рідну хату, сад, обійстє...

Кожде деревце, корчик, пліт, ворота, перелаз, міcток від вулиці, обора, стіжки, вози — усьо стоїть перед тобою так, як оставив, як в послїдне бачив...

Уява фотоґрафує заховані мізком враженя, а серце давить, тисне...

Забанував так, що з ніґ валю ся.

От і порішив поїхати до краю — подивити ся живими очима на рідну сторону. —

Літа минули, коли покинув батьківщину!

* *

Коли вперве побачив знакомі околиці, усьо здавало ся наче у снї. Немовби тільки вчера то усьо видїв!

В нїчім не змінив ся загальний образ краєвиду. Так само синїли на овиді гори, так само здіймалися стрімкі цвинтарні тополї — наче сьвічки...

Кругом церкви, на сторожі, стояли ті самі розлогі ясенї та старезна липа...

І тими самими викрутами, так само тихенько, плив потік посеред села; — тим самим обрінком, повним ріни, у рамах зеленого муравника... На тім самім місци стояла кузня, а біля неї, на підмурку, старий громадський дім. І всї обійстя, при гостинци, стояли на старих місцях; відгороджені вербами, окружені цьвітниками, садами, — як і колись.

Але яка велика переміна в людьох! Як мало остало знакомих лиць! Як зостаріли ся вони! Двайцять лїт нївечить і творить чимало в людстві!

По дорозї стрічав жінок, мущин; — усьо нове, незнакоме... Першого впізнав коваля Мартина, тай це тільки тому, що коло кузнї, біля воза, порав ся. На моє здоровленнє підняв голову та видивився здивований. Не спізнав у постарілім, колишнього парня, що му „море по колїна було".

А й він, сиротиско, стояв сивий, поморщений, згорблений. —

Прийшло на думку, як колись ковало підносили, як закидали одною рукою тяжкий молот... А тепер дві людські руїни що доживають віку! Його поконала старість, а мене — життє!

Він був на десять лїт старший.

Звитали ся, декілька слів перекинули: — Я обіцяв ся згодом зайти. —

Потуркотів візок зі мною на рідне домівство.

*

Тут вже ждала на мене ціла родина. — Та не тота, що полишив перед літами. Батько, мати, старша сестра, усї вони уже під зеленою дерниною, під камяним хрестом, у тїни берізок, осик, калини...

Розцїлював ся з сестрами, шуринами, з їх великими і малими дїтьми. За гостюваннєм та розмовою пересидїли поза північ. —

2. Дома і на цвинтари.

Коли рано пробудив ся, вже сонце підняло ся високо і уся челядь була вже в полї. Дома остала тільки сестра Ірина та наймичка. —

Поснїдавши, став ходити по обійстю. Пішов в садок, натїшив ся щепами, що колись садив, а що тепер виросли в кріслаті яблунї та груші; розпізнав ся з собачкою Бурим, що невтомно за мною вганяв, — нарвав вишень, налюбував ся прегарною городовиною, та, перейшовши довгий город, переліз через пліт на дорогу.

На другім боцї мертвий цвинтар. —

Не у кождім селї таке кладовище. У нашім воно таке гарне, таке затишне, таке повне корчиків, деревин і цьвітів, що мимохіть навіває мрії вічного спокою. Птаство співає, — пчоли, жучки, мушки грають — чудний концерт гаїв, лугів. Але уся та музика не псує тишини. Уся та енерґія живої природи така ріжна від штучної, нечутливої сили машин!

Не замінявби я краси того нашого сїльського цвинтарика за усю штучну красу великоміських. Анї наших вільх, берізок та трепет за кипариси та пальми. А запах наших піль, чистість нашого воздуха та воду із наших керниць за нїякі перфуми, нї за розкішне життє богачів у Атлянтік Сіті. — *)

Серед могилок почув ся так далеко від людий, від живого сьвіта!

Сотки гробів! Цілі поколїня тут поховані;— хто знає від якого часу?... Мабуть ще від тодї, як у перве поселили ся перші роди у нашій громадї... Перекази споминають, як ховали ся прапрадїди від Татарів; — по нинїшний день показують у горі печері, де колись жили черцї та давали захист людям.

Колиби знати історію тих, що тут лежать, знавби бувальщину цілого народу, від самого начала. І знавби не тільки керваві імена вождів, зайдів князїв та бояр, а дійсних піонірів культури, що перемінили сокирою, плугом, бороною, споконвічну пущу у зелені царини збіжа.

Яке дивне положенє Украйни! Пограничє двох сьвітів. Схід і захід втискають ся з двох сторін — такі ріжні, такі противні собі. Запад, із безвинною борбою, повний метушнї, натуженої енерґії, з що раз новими переворотами; — ни-

---

*) Розкішне купелеве місто у Злучених Державах.

щить і творить, здіймає на висоту і кидає у пропасть — вічний вулькан, величний, страшний, непевний! А з другого боку Восток: глубокий, таємний, тихий а грізний, мов океан.

І як у природі ведеть ся вічна борба поміж двома елєментами, межи водою і огнем, так і в людстві думки Азії і Европи у безвпиннім бою.

І як нїхто не вгадає висліду борби в природі, так само не знати, де шукати правдивого щастя для людства.

Велике місто чи хутір? Штучне чи природне? Чи опера і театр, чи спів птищь та краєвид? Та найважнїще, чи той рай у тихім спокою, чи в завсїшній метушни, у вічнім стремлінню підпимати ся вище і вище?

Що буде, коли ті два цивілїзації зіллють ся разом? Яка осередна, вийде із збірного думання людської душі? —

Яке цїкаве, чи Україна стане колись посередником між тими двома войовниками?! Чи з'уміє створити поміст поміж двома психіками і не допустить до катаклїзму взаімного, насильного винищуваня? Чи може стане тільки передною сторожею одної із сторін і зникне в борбі двох титанів?! — Хто збагне, хто вгадає?! —

Не вийде із памяти та хвиля у цвинтарній затиши, те фізичне вдоволенне спокою серед дивних мрій.

* * *

Коли вернув домів, уже слали полуденок у поле.

Коли глядів на усьо це ґаздівське пораннє, коли бачив здорові, веселі лиця у сестри, у наймички та хлопця, що за полуденком прийшов, подумав з жалем, чого витратив тількі літа на чужині, чого втік від того тихого раю?

От, під куриком сидить стара, слїпа Палагна. На помацки хапає та скубе гуску за гускою. Дряхле, немічне сотвореннє, а дармо хлїба не їсть і відчуває свою пожиточність для людий. Кужіль пряде, дре пірє, поможе обібрати чи влущити кукурудзу і не є нїкому ні завадою, ні тягаром. На кождім подвірю звитають ю радо, як робітницю, що варта того хлїба, шматка сала чи сира, що за поміч дадуть. А коли й заслабне, то добрі люди зложуть, не як жебрацьку милостиню, але як довжок за недоплачений труд.

І згадав я американські доми і фарми убогих, де мимохіть почуваєш себе рабом і невжитком. Дадуть їсти і уберуть і дах над головою маєш, а однак чуєш цїлим єством, що суспільність викинула тебе на людський сьмітник.

У краю навіть дїд, що ходить з торбами по селу і той не затратив своєї людської гідности. Бо невчений але сердешний український хлїбороб має цїлу глубінь нїжности і співчуття для людської недолї. У нас подає поміч чоловік, в А-

мерщі машина. Сільська милостиня не обиджає, а дає силу бездольному прожити.

* * *

3. У коваля Мартина.

По обіді поплів ся гостинцем ід кузни. Купочками стояли дїти, покинувши забаву, та цїкаво дивилися на „стороньского" чоловіка, вбраного по „панськи". А що вістка по селу іде скоро, мабуть знали вони, що я гість із далекої „Гамерики". Тож то певне мали мене за не аби якого героя. Сьвітили ся оченята на пузатих личках; — раді були затямити кожду дрібницю у моїй одежі й поставі.

Коло кузнї стояв коваль Мартин та молодий ґазда що колїсє „швайсував". Запершн ся, цїлою силою натягали зелїзний обруч і не завважали, як я прийшов.

Я із боку прпглядав ся і подивляв, де у старого друга ще тільки сили береть ся. Голі руки так і вкриті були сїтию вузлів, нїяк ще не завершних мускулів.

І коли із блпзька дивпв ся, то побачив, що сивий волос, поморщене лице і погнувша ся стать укривали в собі єще богато енерґії і житєвої сили.

Прийшло на ум, яка велпка ріжниця межи бездумною машиною а цїлевою роботою. Тут кождий рух ріжнородний, кождий має своє зна-

чінює. Отут ум пляшує і творить, підчас коли одностайне заняття у фабриці прибиває мисленнє і стягає чоловіка до ролї лучника поміж шрубами чи валками машини.

Між тим обруч вже був натягнений; коваль скорими, вправними ударами вбивав цвяхи, прикріпляючи його до дерева колеса. Усьміхнув ся, як побачив мене, але не покидав роботи, щоби швидше скінчити.

Коли вже всьо стояло готове, звитали ся тай посїдали на лаві під кузнею. Пішла розмова про усьо, що пережили: про знакомих, родину, згадки із молодих лїт.

Дехто умер, дехто повдовів, декілька пішло у висші школи, пару виїхало в Америку. —

Було пару огнїв, збудовано другу школу, помер старий священик, церкву побито новою бляхою, заложено „Сїч". А всьо решта по старому: читальня, позичкова каса, спілкова крамниця і шпихлїр — хиба ще це нове, що куплено на парцеляції пару сот морґів „панського" — усьо, що остало з давного дїдицького маєтку. —

Наша громада здавна сьвідома була. Нїякі хитрі штуки не вдавали ся у нас. Мої краяни не давали себе ані підкушити, ані застрашити. Памятаю, як раз до нас прислали на вибори цїлу компанію війська. Думали стероризувати виборців. Та де! — Кромі двірських посїпак усї голоси пішли на своїх. І то в отвертім, устнім голосованню.

Та ще тамлю, як наше село викликало правдиву революцію на ярмарку в повітовім місті, коли побили згінців, які контролювали увесь торг свиней в нашій околиці. — Уміли наші все постояти за свом правом.

Оповідали старі люди, як колись наше село боронило свого пасовиска й ріки перед нахабним дідичем. Проти цілої череди двірні, що ішла займати силою громадське добро, із самим „ясним" ґрафом на чолі, рушили хлопи, жінки, діти. Кажуть, що ґрафську коляску на тріски розбили а самого „пана" так справили, що від того часу калікою став.

Не диво, що наша громада не тішила ся особливою ласкою у дворі. Стара ґрафиня так ненавиділа це „кубло гайдамаків", що відкинула вислу оферту громадського комітету, а продала за дешевшу ціну „поцесорови" — жидови. Та гірка була година тому жидкови. Наш нарід вже навчив ся розуміти силу слів „страйк і бойкот".

Що не пропало від страйку, то зміщено і столочено кіньми, худобою. Не помогли арештования, процеси: — виновників не висліджено ніколи. —

Побачив купець, що не порадить із завзятим селом і відпродав усьо нашому комітетови, а той роспродав частками людям.

Спитав я коваля, чи та парцеляція дуже поратувала людий, чи стало лекше, ширше жити усїм?

Він зневажливо махнув рукою.

— Що значить той кусень землі для зверхом тисячу „нумерів"! Як коновка води в посуху на поле! Порізали землю на стяжечки, що далі вже більше буде межий, ніж поля до вжитку.

Став питати, як самому йому живеть ся.

— Та менї ще байка. Маю талан у руках, ремесло. Але дітям помагати мушу. Сина не маю, самі дівки. Повіддавав за добрих людий, але усюди тїснота. За мало землї, нема на чім робити. Як рік кепський, то вже то одна, то друга „дайте тату, поможіть" — і мушу дати, бо виджу їх біду. Але що буде, як мене старого не стане? А що чекає їх дітий?! А що робити-муть ті, що тільки із тої землї жнють?!

— А ти все тільки нарікаєш та стогнеш! — почув ся жіночий голос. Це незавважена надійшла ковалиха, колишня красуня на все село. Настя.

Подала на звитанє руку, та, съміючими ся очима, дивила ся на мене, приговорюючи:

— Дивіть, яка баба-яга із мене зробила ся! Старе опудало, хоть дітий страш! Та що робити — старости не переможеш!.

Але я ніяк не міг добачити тої „страшної" переміни. Переді мною стояла гарна, хоть й немолода женщина, така, як бувають у нас, на селї, ті, що перевели житте у якім-такім добрі. — По любови пібрали ся і та любов остала за ними і тепер, на старости лїт. Видно, що Мартин умів

пошанувати свою жінку. Він і тепер дивив ся на неї із любовною гордостию, немовби говорив:

— Видиш, яка вона ще і тепер! —

І я видїв, а що бачив, це і сказав. Пішли із того жарти, дотепи, згадки. Серед веселої гутірки увійшли до хати, де нас ґаздиня запросила на перекуску. —

Лїворуч сїний сьвітлиця. Якаж вона мила для кождого, що розуміє оцїнити свій труд. Крім образів та гарно розписаних мисок, що у миснику чекають на свято та гостий, усьо решта: постіль, подушки, рядна, рушники, килимки, стіл, скриня, лави, а навіть різьблений сволок у стелї, усьо робота або власних рук або майстра — родимця власного села.

А вже ті вишивки на всїм полотнї, — за очи манять. — На гарній тарілцї стоять великодні писанки. Над образами висять віночки та лозашутка, артистично повязана биндою. Посвячене зїлле на покутї, за сволоком, а подальше крін, мак, мятка позатикані. Чистенькі, білі стіни аж блищать, вилискуєть ся підлога, яснїють новітні, побільші шибки у вікнах. Запашно, ясно і чисто. Постїль укрита гарно мережаною веретою та цїлим стосом подушок з широкими пасами переміток та вишивань. По стїнах порозвішувані рушники, килимки, — святі та патріотичні образи: В ошкленій шафі троха книжок та ґазети, а на жердцї коло постели святочна, зверхна одїж господарів. —

До скринї не заглядав, але наче виджу цїлі звої полотна та всїлякі хусти, спідниці, сорочки, бинди і другі причандали селянської ноші. Та ще може, десь глибоко у полотно завиті банкноти, потайки сховані від „злих очий" та рук.

За гостюванєм назад повернули до перерваної розмови. Знова пішла бесїда на той голод землї у переповненій Галичинї. Але весела ґаздиня не дала нїяк зійти на сумну тему, усе перебиваючи:

— Та це вже справжний гріх нарікати цего року. Усьо зародило раєм. Буде досить часу журити ся, як прийде біда. —

Стала цїкаво питати за Америку, яка вона, які там люди, яка земля, звичаї і друге.

На оттакій розмові пересидїли добру годину.—

4. Тихий, сїльський рай.

Від коваля пішов знакомими вулицями по селу. Стрічав тільки малих дїточок та старих, що наглядали за ними. Кругленькі личка смотрїли весело із за воріт та плотів. Дївчатка із заплетеними у мишачий хвостик кісками, хлопчики пострижені в кружок, усї в одних сорочинках, підперізані червоними крайочками. Босі, простоволосі, червоні, жваві, здорові.

На обійстях спостеріг богато переміни. Нові хати були вищі, більші і криті не соломою, а ґонтами, бляхою або дахівками. І вже чимало хат було мурованих.

У селї не було вже нї одної курної хати і всюди позаводжено „анґлійські" кухнї. І вже будували кромі челядної сьвітлицю і „ванькир".

Не здибав нї одного ґаздівства без садку та зїльника. У цїм заслуґа старого учителя, що в садівництві та пчолах кохав ся. Научив щепити, вести пасїку.

Садовина зародила так, що тре було давати підпори, щоби не вломило ся галузє.

Пішов стежкою, що вела крізь городи у „долїшний конець". Капуста, кукурудза, огірки, бураки, мак, морква — усьо було на причуд розкішне. —

Уже доходив до перелаза, коли почув близько, вистрїл... У недалекім садї побачив димок і догадав ся, хто стріляв. Туди і пішов.

Під острішком здоровезний пліт. Широкий місток вів до високої, на туго запертої брами. По правім боцї фіртка і нею я ввійшов на чисто заметене подвірє. Серед подвіря одинцем стояв великан ясїнь кидаючи довкола широку тїнь. Просторий дім стояв праворуч, а подальше шпихлїр, возівня, шопа, стодола і стайня. На дверех стодоли виднїв роспятий яструб, а на стїнї від стайнї так само прибита сорока. Два повні оборогп стояли мабуть єще із заторічним збіжем. Волоські горіхи й дикі каштани стояли гейби на вартї від самого саду. І чого то вже у тім раю не було! Які черешні, сливи, груші та яблунї! На цїлу о-

колицю не було нїде таких овочів, як у старого Байдака.

А що за насїка була! Певне парусот ннів!

Богачем слив старий Олекса, — алеж і ґосподар був! Не було видно ні душі, та я знав, де шукати старого. Близько насїки стояв стебник, де ховали улії на зиму. Там, на лаві, побачив його. Близько столїтний дїдуган! Високий, плечистий, здоровий. Білий волос на голові, сиві густі вуса, у білій сорочці та штанах, сидів спертий на рушницю та дивив ся на убиту сороку, що лежала у ніг.

Гукнув я свое „дай Боже", бо старий вже трохи не дочував.

Він бистро оглянув ся та довго вдивляв ся сивими очима, не спізнавши.

— Не пізнаєте Грицька, що з вашим Антосем до школи ходив? —

Антось, його, внук, нікільним товаришем був. Десь на Підгірю попує.

— Ге, ге! Деркачів, що в Америку пішов! Та вибач сину старим очем, що не зараз пізнав.—

— Не очи винні, дїдуню! (я з давна так його враз з Антосем звав) Ще добрі вони, коли поцїлили сороку, але у старім грибі не могли пізнати того хлопця, що виправляв вам тільки збитків. —

— Ха, ха, ха! — засьміяв ся старий. — Чи тямини, як ви з Антосем витягли з комори отту саму рушницю тай пішли стріляти кулики над рі-

кою. Як вас зловили шандарі і відібрали стрільбу? Ой, не питали батьки, що це паничі зі школи. Перетрінали учену шкіру, пагнали розум із заду до голови.

— Та не відразу той розум прийшов. Чи памятаєте, як ми вилізли на церков видирати молоді сови? Антошко видер із гнізда одну та подав менї, щобн на землю ізнїс. На половинї дороги стара драбина трісла пiдi мною. Я і сова полетїли стрімголов, а Антось остав на бани, як пугач. Довгенько там сидїв, заки я упросив грабара-Клюмбара та шкільного сторожа Семка, що помогли перенести драбину з другого боку церкви.—

— Памятаю, сину, як нинї. А відтак погомоска по селу пішла, що злодії добирали ся до церкви. Аж як ви оба поїхали до школи, грабар усьо розповів. —

— А мої мама і вмерли, а не дізнали ся, що стало ся з кількома їх курми у ті самі вакації. Пощезали, а відтак тільки пірє із них найшли на оборі. Спорікали на тхора, на куну, а на дїлї це була наша робота. Як тодї із церкви Антось злізав, він не забув забрати і другу сову із гнїзда. Занесли ми їх до шпихлїра, зробили для них безпечне місце у засїку і задумали їх годувати. А сова що їсть? Мясо. Відкиж його узяти? От нарадили ся і стали стріляти курий. А ті сови такі пажерливі були, що булибп може поїли й цїле подвірє, якбп на щастє мамп, не надумали ся утечи, — досі не знаю, куди та як. —

— Опришки ви були, гільтаї оба! Раз ціле село до страху привели. — Зачав дзвін дзвонити сам від себе. — Нїкого нема, а від часу до часу бам — та бам! Хрестять ся люди, боять ся, дрожать, віщують всяке лихо, а ви оба, сховані в кукурудзах, потягаєте нитку та сьмієте ся в кулак, що удала ся штука. Добре, що це було під кінець вакацій, а то подурілиби люди із ляку.

А чи жиє ще Дмитро Гулаґа, той що при церкві варту тримав? —

— Жиє і здоров, хоть постарів ся. Ой не забуде він нїколи, як перед вами з під церкви втїкав. Дарма, що довідав ся про вашу штуку — ще й нинї присягби, що у очи бачив смерть та того, що „скаменївби". —

— Не велика це і штука була. Маски у містї купили, косу зробили з паперу; білим полотном, скрученим з одежі хвостом та вугликом у ротї та ще нечайною появою із за вугла так перелякали Дмитра, що не мав часу і оглянути ся, що, куди й яке. —

Зійшла відтак бесїда на дїти, внуків та правнуків старого. Своїм звичаєм, старий Байдак ганьбив та глумив ся з усього, що новітне, молоде. Але на дїлї було видно, як він гордив ся своїм сином-війтом, своїм внуком, що кошовим у Сїчи був та бувшим моїм товаришем, що зістав священиком. —

Почастував медом, присплував випити старого вишняку, ще й на відходнім дав фляшку цего

знаменитого панною та сторо біленької липової патоки.

До брами відвів та на прощаннє сказав: — А не забувай сінку за старого. Приходи та розповідж за це, що у съвіті бачив та як де другі люди живуть. —

Я обіцяв зайти, а разом подумав, що нїде на съвітї не може бути лїпшого щастя, як у нас в краю, колибп було всього подостатком, як от у старого дїда Байдака.

Як вертав, здибав по дорозї партію зелїзничних робітників, що вертали з роботи. Усї вони малоземельні або й „халупники", що за цїлий масток мали тільки хатину та пару грядок. А однак ні слїду бідп не було знати на них. Моторні, жваві, вертали від працї съвіжі і веселі. І нагадав я американських робітників, як вони вертають із фабрик та копалень. Перемучені, чорні, постарілі перед часом. І у душі не бажав Українї нїколи промислового переповнення, не бажав за богато комінів, диму, подертої землї. Абп було собі де переробити вовну та льон, абп усї дрібнички не споваджувати з за границї! Але нехай Україна не шукає великих зарібків та торгів, а задержить як найдовше характер хлїборобського краю та заховає у цїлій повнотї і природну красу і независимість заможного ґосподаря. А що землї обмаль, то тільки у галицькім закутку.

Є її доволї на лївім березі Днїпра. Споконвіку неорана земля жде на плуг та борону. Де

виростає трава, що укриє коня із їздцем, там вродить ся усьо, що тільки помислити можна.

Нехай тільки злучать ся українські землї, не буде нїгде тїснoти. Спинить ся відразу еміґрація і повернуть з чужини усї. Поносе українська зелізниця тисячі родин з Галичини, Буковини та Прикарпаття, привезуть кораблї із за моря сотки тисяч поверталочих на рідну землю, і всьо то рунить переселенцем на свою таки землю, — на запороські степи, на величезні незаселенї простори між Днїпром а Доном.

З поля вертали молодиці, дївчата, ладити вечерю женцям. Витав ся чемно з усїми, а вони, відповідаючи, дивили ся здивовані на незнакомого „панка". Деякі несли у веретах чи мінках хонту до недою а деякі инли гуртками та співали усяких пісень. Засмалені лиця панїли здоровлем. Довга робота у поли нїяк не нївечила житевих сил.

5. Керниця біля хреста.

По дорозї нагадав за керницю, що у поли, близько села. Знакомими стежками вийшов на дорогу і вже з далеку рознізнав „фігуру", біля котрої було те жерело.

Найшов усьо по старому. Якась побожна душа на ново помалювала распятє та поправила старе „нимбрине" довкола води. Мохом поросло дерево і камінє, крізь котре слезила водиця, чиста як хрусталь, а зимна, якби щойно вийшла зпід

снігу та ледів. Довкола „фігури", стуленця та по обох боках, в рові, повно незабудьок. Розросли ся у оден великий букет. Ясно синенька краска із такимиж ясними жовтими осередками немов розстелили ся у величний український прапор. — Не забули за цю дрібну квіточку ні сонце ні небо. Сине небо і золоте сонце зложили ся разом, щоби дати незабудьці її красу.

Може колись і для України очистить ся небо від хмар, може колись і нам блисне сонце свободи та долї!

Нашив ся водиці тай сїв на муравнику, любуючи ся краєвидом. Проти мене стояла Стінка—гора, покрита лїсом. Попід нею луги, а між ними немов срібна лента, ріка. Стадко диких качок засвистїло надімною, опускаючи ся у затоку, покриту жабиннєм та очеретами. Перепелиці лебедїли своє піт-пілїть, а мої іменники, деркачі дерли ся басом — дер-дер-дер. Поміж копицями поважно манджав довго-ногий бузьок, від часу до часу клюючи клювом неосторожну жабу. Із далеку доходило клекотаннє ла-та-та, ла-та-та, його товаришки життя, яки пильнувала своїх підростків дїтий у великім гнїздї, на шопі Мороза. Недалеко, в гайку, туркавки повторяли раз у раз — цу-кру, цу-кру. —

На поли челядь жала, а підростки зносили снопи, які повагом складав у полукіпки сам господар. Клонило ся ід вечерови; треба було оставити всьо в порядку.

Дорогою над'їхала „балаґула", великий, полотном критий віз, а у ньому повнісько жидів. Певне спішили на „шабас" домів, до недалекого місточка. —

Дивний нарід! Віками живе у якімсь краю, а держить ся своїх звичаїв, уборів, традиції. Тисячами літ живе духом старовини, тисяч літ плаче над утратою свободи. А на ділі находить на цілім сьвіті і свою вітчизну і більше волі, чим коли-небудь зазнавав у власній державі. Розсіяні не розплили ся серед других народів а натомість добули усюди великанський вплив. Хто знає, як вони віднесуть ся колись до наших змагань?

По дорозі до села кидав своє „ломагай біг" на право і ліво, усім, кого бачив на поли. І тішив ся тим, що відповідали, що тримали за свого чоловіка, що знає звичай. —

На сьвіжо стятій стерни пасла ся худоба. Біля стерні лежав обліг, а на нім кількох пастушків грали в „шапорню". Метали костуром, щоби перекидував ся як найдальше. Чій костур упав найблище, того капелюх падав жертвою забави. Всі другі хлопці ставали один по другім на означене місце і з цілої сили кидали костурами в нещасне окрите голови.

Пригадало ся менї, як ще підростками, я з одним шкільним товаришем пішли подивити ся, як на параді стріляли огневі сторожі. Стріляли з моздірів. Моєму товаришеви прийшла „дуже розумна" гадка у голову спробувати, як високо під-

летить його шапка, коли положити єї на верх моздїра. Я і сам був цїкавий і ще додав охоти йому. Ми боялп ся, щобп хто зі сторожі не зборонив, але вонп пристали радо на нашу пропозицію. Вонп дуже чемно помогли нам натягнути шапку на моздїр і сердечним сьміхом об'являли свою ввічливість. Памятаю той мент, коли сторож прикладав роспечений гак до пороху, а мій товарищ і я чекали з роззявленими ротами, як високо підлетить шапка. Не міркую, щобп вершок аж на звізди полетїв, але це знаю, що фалатє, яке вернули до нас то були тільки нещасні недобитки із колишних кучерів кучми.

Оттаке буває звичайно із тою „шапорнею": Як шапка чи капелюх перейде через операцію кількох буків, нема вже що класти на голову, а хиба нести в руках, щобп мати відразу не пізнала дома. Проте, коли бачиш пастушка, як вертає домів, з відкритою головою, а шапку чи капелюх несе у руках, не гадай, що він такий дуже побожний та що може говорить молитву по дорозї. Радше погадай, що журить ся, що ізновити, абп мама не довідали ся, із якої оказії капелюх інвалїдом став.

Та по правдї великої шкодп нема. До того „спорту" береть ся старий татів капелюх, що вже давно свою службу відробив або яке небудь дранте, що пригодилоб ся хиба на страхопуда. А вренті у полп повно стебла; є з чого вплестп зубцї, є з чого ушитп новий.

Навперед себе побачив візок, навантажений снопами, як з'їзджав із ниви на дорогу. Пручали ся пикання, щоби перетягнути через дерниною закиданий рівок. Парубок підпирав міцно нахилену фіру, щоби не перевернути. — Виїхали щасливо.

— Це вже зачинають „завожувати голодного Юрка", подумав я собі. Це перше зерно до пустої стодоли чи стіжка. От, Богу-дякувати, переднівок минув.

А під селом хтось брусом поострював косу — мабуть конюшину ладив на вечір.

Цілий образ давав вражінне звичайного робучого дня серед літа, такого самого, як на тих полях бував через сотки літ. Уроджай був пречарний і тому кождий чув ся вдоволений, бо забезпечений на якийсь час.

Вправдї вістка про убите наслїдника австрійського престола затрівожила була на часок село, але війна із Сербією не здавала ся нїкому страшною. Вже кілька разів, за пару років, були фальшивї алярми: то і тепер здавало ся усїм, що усьо скінчить ся якимсь дипльоматичним залагодженнєм.

І справдї вже минуло пару тижнів від атентату, а до війни не дійшло. Сказав собі нарід „не буде війни" і спокійно забрав ся збирати добро із поля.

* * *

Того вечера ляг вчасно спати, умучений довгим проходом та ріжноманітними враженнями. Уже засипляючи почув голос церковного вартівника, який могучо нїс ся по селу:

„Бердо! О-строж-но з ог-ньом!"

---

6. Неділя на селї.

Коли в неділю вийшли із церкви, спинили усїх коло дзвінниці. На горбку стояв війт, а біля нього писар читав урядове письмо. По довгім читанню, війт пояснив зрозумілими словами суть оголошення. Ясно і коротко голосив, щоби кождий військовий чоловік був готов, щоби держати у добрім порядку заасентеровані конї, щоби призначені вози мали усьо, що потрібне для військових підвод. Колибн прийшли покликуючі картки, так треба буде зголосити ся до 24 годин у найблищій команді.

Народ слухав усьо трохи затрівоженний, але все ще думав, що це тільки на те, щоби примусити непокірну Сербію до дипльоматичної здачі. Нїхто не брав у голову, яка хуртовина здійметь ся у пару днїв в Европі.

Пополудни кількох старих друзяк прийшли відвідати мене. — Мало- помалу зійшла бесїда на можливість війни. — Старий дяк Василь не вірив, щоби до неї прийшло. Він твердив упертo, що поки старий Франц Йосиф живе, поти він не допустить до страшного катаклізму. Він має

таку повагу у всїх держав, що задля нього усї якось погодять ся.

Юрко Вуспків не був такий певний, чи буде спокій, але міркував, що усьо скінчить ся на воєнній демонстрації проти Сербії, на те, щоби покарано злочинців, які убили Фердинанда і його жену.

Тільки Матвій, наш сїльський „фільозоф", що досї сидїв мовчки, підняв свою лису голову тай повагом каже:

— Ми вже так привикли до спокою, що не видимо того, чого не хочемо видїти. Сьвіт, як той чоловік, що кождої весни привик пускати собі кров. Оттак людям здаєть ся, що від часу до часу потреба війни, аби людство було здоровше. Дивіть на молодїж, яка вона остра. Якби було їх право, то війна булаби вже давно. —

— А які податки! — басом загудів Петро Мороз. — І майже усьо на ті вічні приготовання. Та най вже і пукне той боляк, що нариває вже тільки роки. —

— Найби і була війна, але така, щоби завалила ту страшну тюрму народів, Росію! — горячо обізвав ся дяк. — Можеби тоді Україна прийшла до свого і стала державою у сьвітї. —

Я подивив ся з під ока на Шийкового Федя, послїдного недобитка з під стягу Качковського.*)

---

*) Староруська партія, прихильна Москалям.

— Він мняв ся, крехтів, а далї й повів:

Я не стану хвалити російських порядків, але самі скажіть, де є друга славянська сила, що дала би оборону? Росія добула волю Сербам, Болгарам. Вона, як рідна мати, стереже перед ворогами кожду славянську дитину. —

Старий Василь із люти аж почервонїв. Погладив вуса тай каже: Це другі держави не позволили Москалям з'їсти балканських країв. Але ви дивіть, що поробили на Україні! Наші прадїди пристали до них по добрій волї, а вони нинї заказують навіть по свому говорити. Україна учинила Московщину великою та сильною, а сама пішла на дно. Живцем закопана так, що навіть широкий сьвіт не знає про нас нїчого. Треба вже бути цїлком слїпим, аби хвалити московське багно!

Пробував Федь Шийків боронити свій сьвітогляд, покликуючи ся на спільну колись історію, на схожість у бесїдї і на потребу злуки всїх „русских" племен, але з усїх сторін стали йому перебивати і виказувати нестійність його погляду.

Менї найлучше припала до вподоби спокійна, річева бесїда Матвія. Не дармо його „фільозофом" звали.

—Я міркую, — казав він — що Москаль і Україна то як у тім нещаснім коханню. Присилують дївку за нелюба, а відтак яке їх життє? Бійка, проклони, пекло у хатї! Оттак і Україна нїколи не зжиєть ся зі своїм сусїдом від півночи. Я не кажу, що московський народ кепський. Він певне

такий, як і всї люди. Але у них нина установа, нина натура, нинїй звичай. Якби то був оден народ, то за тих парусот лїт зжили би ся з собою. А так воно не є. По нинїшний день оден другого зовуть то хахлом" то „кацапом". Оден з другого съміють ся, глузуючи з поведінки та звичаїв. То так, якби разом спряг коня тай вола. І віл добрий і кінь не лихий, але не добре їм у парі ходити. —

Зійшла бесїда на Сербію. — Старий Мороз, що перебув боснійську кампанію, розказував за гори, за сербських съмільчаків, що їзза скель посилали кульки проти проклятого „Шваба", за цїлі гаї слив та винограду та съміяв ся, що Серби зовуть свої хати „кучами". Казав, що сербські „юнаки" добрі жовнїри, але що дуже жорстокі, що мучили та добивали ранених.

— У тім то й біда, — знова обізвав ся Матвій — що і найсправедливіша війна доводить до страшних жорстокостий. Боронить свій край, а убивати людий, що цїлком невинні. Ті, що цькують один народ на другий, ті, що користають із виграної війни, тих нї куля, нї шабля не досягне. Вони, поховані у своїх палатах, тільки читають рапорти, кілько — то людий за них на зарізь пішло. —

— От тровлять людий на людий як собак! — вмішав ся Василь. Я усьміхнув ся на той висказ дяка, котрий ще недавно бажав погрому Росії, а

тепер так скептично став дивити ся на війну. Він похопив ся і, съміючи ся, сказав:

— Не гадайте, що я вже так зостарів ся, що не тямлю, що говорю. Але мені прийшло на думку, що колибн післали галицькі полки на російський фронт, то наші хлопці мусїлибн стрілляти і різати наших власних братів із другої сторони Збруча. Я хотівбн бачити усїх Українців під власним стягом, як борють ся разом за свою власну справу! —

— А я бажавбн народити ся другий раз на съвіт — тихо сказав Матвій — та побачити таких людий, що вже не мріють про війну та поневолення других. Хотівбн жити у такім съвітї, де чоловік не буде чоловікови вовком, а добрим сусїдом, братом! Але той час прийде аж тодї, як усї люди стануть розумні. Одна просьвіта учинить усїх добрими і жалісливими. —

Нараз, серед тої розмови, із далека почула ся пісня. Великий гурт співав сїчову пісню жваво, бадьорно.

— Ходїмо подивити ся на вправи! — сказав старий Мороз.

Ми всї повставали та, під такт співу, пішли у сторону читальні, коло котрої вправи відбували ся.

По дорозї стрінули учителя Куниїренка, який на привитанє гукнув:

— А куди то молодь пустила ся? Чи не на музику погулявти? —

А підійшовши близше, став сьміятися:

— Вибачайте, що вас за парубків узяв. Але так стрійно мандруєте, що не пізнав сїчових дїдів, а гадав, що молоде козацтво йде. —

То певно через мене помилили ся, пане учителю, — сьміяв ся Федь Шийка, що від роду храмав на ногу — бо нїхто у цїлім селї так бундючно не косить ногою, як я! —

— Е, про вас то я думав, що наші хлопцї московського ґенерала ведуть у полон — жартував учитель.

І так весело перемовляючи ся прийшли аж на вигін, де Сїчовики робили вправи.

Аж серце радїло, коли бачив здорових, крїпких хлопцїв, як вони до складу і ладу виконували кождий рух.

Від часу до часу роздавав ся острий тон команди, то знова гремїла пісня, співана до ритму одвітної „талії".

Коло читальні та при дорозї стояло богато народу, приглядаючи ся цїкаво вправам молодї. Старі, що колись служили у війску, робили свої уваги, споминаючи молоді лїта.

Наше „брацтво" посипало ся на поручє моста, перекидуючи ся словами із гуртком дївчат, що стояли купочкою коло нас.

Надійшов війт. Байдаків Іван, витаючи ся щиро зі мною та з усїм товариством. І ще декілька сивих голов присунуло ся до нашої громади; неначе справдї сїчові дїди, позбирали ся разом,

щоби роздивити ся, яка надія на молоде козацтво.

Парусот хлопців там було. В усіх пострижене волосє, у всіх на ногах легкі черевики. Через ,ечі у кождого сїчова відзнака.

Покинули рухові вправи, а розпочали марші. Війтів братанич, внук старого Байдака, кошовим був.

Колись служив при стрільцях (єґрах) і „фірером" був. Знав добре усю „зецирку". То широкою лавою ішли, витягненим кроком, що аж стубонїла земля, то знов, поділені на чети, ішли легонько, мов у танци. Раз прямою лінією, раз скосом сюди й туди, а то знова викрутом посували ся рядом. — „В право глянь!" і відділ за віддїлом віддав нам, старим військову почесть. Поздіймали капелюхи з голов та кликали бравим хлопцям: „славно, славно!" Дівчата заплескали в долонї, а увесь народ відгукнувся із намп, для заохоти Сїчовикам.

Немов тепер бачу ту буйну молодїж нашого села, на майданї, у ясну погідну днину. Немов увидкується той образ, як лавами йдуть ряди за рядами, як довкола стоїть майже цїле село у святочних, мальовничих одежах.

І хто вгадавби тодї, що за короткий час уся та молода сила піде „на мясо канонам"!

Нї, мабуть навіть Матвієви не здавала ся пора такою грізною та близькою!

От вже і по вправах.

Господарі та жінки посїдали на лавах, на піддашу громадського дому: дехто на деревинї, що лежала на обрінку, а дехто таки на травї у тїни старих верб.

Загудїв бас, затрїщало ситко, зазвенїла скрипочка одна й друга. — Велика радість молодим — музика!

Віночком стоять дївчата, а парубки моторно підходять і в танець беруть. Дуднить земля від сильних ударів обцасів: кріпкі руки козаків на воздухах несуть дївчата. Закрут в право, раз два три гоп! Закрут в лїво — знов три рази і знов гоп! — що аж земля дрїжить. На лицях в танцюючих житте огнем дише: у всїх палкі, веселі очи.

І у старих живїще кров пливе і неоден у такт притупує ногами. Навіть Шийка дубонить своєю кривою ногою, немовби старому в танець забагло ся.

Один по другім парубки виспівують пісні: декотрий по старому а дехто і нову зложить. На рїжні теми складали: — хто любовні, хто съмішливі, а найбільше жовнїрських.

Гуляли завзято, до цїлковитого умучення. А перерва поміж танцями — от хвиля одна.

І так йшла та жвава гульба до самого заходу сонця. Як стало темнїти, війт застановив музику. — Поволи, гуртками, розійшли ся усї, хто в горішний, хто в долішний конець.

Коли вернув домів, у хатї вже съвітили. Шу-

рин съміяв ся, що я певне на дівчат задивив ся, що так пізно вертаю. Сестра сумно кивала головою, немовби казала, що кому не було з ранку, тому не буде до останку. А я і сам задумав ся, як дивно зложило ся життє. Люблю дїти, люблю родинне життє, а старим парубком ходжу і так уже і умру.

По вечери читав до пізна і чув, як співали пастухи, що вели коні на ніч. Дуже приємно вразило мене, що співали найбільше патріотичних пісень.

Оце стихійне розбудженнє любови до свого народу і краю у нас таке, що було це видно навіть у малих дїтий.

Казали менї що цей українськнй патріотизм то не тільки проява давно-сьвідомих сїл та повітів. — Казали, що він поширив ся навіть в найбільше глухі сторони. Вказували на гори, де досї темнота була. А тепер думка волї для батьківщини закріпила ся і там. І подумав я, коли то повіє тим самим вітром по другій сторонї Збруча?

Дивне! Галичина воскресла тільки спомина-ми славних дїл на Придніпровю. Там серце усього нашого національного життя. Колиж то серце стане бити повною силою так, щоби післати життє усїма жилами до всїх закутків величного тїла Украïни?!

Серед таких думок я заснув.

За потоком.

Другої днини провів час на тім, що пішов скупати ся. Назбирав ягід, квіток та вилегував ся в холодку, у лузї. Відтак пішов на сїножать, що „за потоком". Напив ся прегарної водиці із жерела під вільхами та положив ся під стиртою сьвіжого сїна, яка там стояла. — Згадав батька та небіщика Стефана Пясту, що бувало тут стирту складали. І спомянув, як колись із наймитом Костем, їздили в зимі рубати сїно. А він з Гуцулів був — моцний як медвідь. То все, бувало, намавляє мене, підростка, із ним побороти ся. Що й казати! Бувало здавить мене своїми лапами, ще й ногу підставить тай бебевх у снїг. Я на сполї аж душу ся, а той на верха регочеть ся. —

А як я був малий, то він, у снїги, мене до школи носив... Він мене і молотити вчив. Нераз я більнем дістав по лобі, заки навчив ся махати цїпом!

А кілько то сира та сала повиносив я йому з комори!

Раз, тямлю, купив я собі пачку тютюну. А грошний — за богато не було. Тре було тютюн попанувати хоть на тиждень. Просить він в мене „на дзиґар". Я і даю як чоловікови, цїлу пачку до рук. А той виймає із ремення такий непрочезний, жовтий папірок, як хустина до носа. Бере з моєї бідної пачки і бере, кладе як сїно на фіру. Відтак безличнo ховає більшу пайку тютюну в

ремінь, із ремінця скручує „дзиґар" як ковбасу, а мені віддає тільки папір та трохи слїду, що там колись тютюн гостив.

Ну, і тодї навчив, — що не в кождого чоловіка „дзиґар" однакої міри.

А кілько то було у нього приповідок та жартів! А як умів кпити собі із тих, що намагали ся калїчити рідну мову. Одного разу так розлютив двірських форналїв своїми пасьмішками у корнімі, що ті всї кинули ся на нього бити. Але Кость як вхопить їх у руки, як нїчне тріскати об землю усїх на куну, то бувби може і позабивав, якби не уговкали люди. Сам один побив шістьох.

Страх, що за сила у нїм була. Як прирубить сокир, то могла і фіра звернути ся, а нї один снїп не випав. Не один рубель зломив, не одно нове вужище урвав! — А оженив ся із такою, що то кажуть тільки пушка духу. І вона над ним старшувала! Нї пальцем не кивнув сї нїколи і слухав у всьому. Із вовка переміпив ся у покірне ягня.

Цїкаву мав вдачу. Як робить, то уся робота горить в руках. А часом як завізьметь ся, то лежить на печи і не рушить ся; обіцяй, що хочеш!

Прийшло у думку, як він колись на тій самій сїножати стягав конищї. Кілько то втїхи було, як я на тих конищах возив ся! А съміху, як скотив ся!

— Нема вже Костя в живих! Пішов на той съвіт, де Стефан, де мій батько, де його жінка Анна, де вже не потреба журити ся, нї сїлпю, нї по-

датками. — де вже не курять махорки, ані не кладуть стиртів...

Колись читав книжку за чоловіка, що тисячами літ не годен був вмерти. Автор змалював його розпуку, як умирали його найблищі. По майстерськи описав ту страшну самоту людини, яка лишає ся у сьвітї без рідні, без знакомих, а навіть без свого народу.

І що вартує довге життє, як не ма сили задержати при життю других?! — Рік за роком бере своє, а довкола тебе що-раз більша пустка...

І тим гірше воно, як повернеш по довгих літах та дармо глядиш і шукаєш тих, що жиють у твоїй памяти. Питаєш за цего, чи другого, а відповідь все та сама: — давно похований. — роки минули, як помер...

І вже й питати боїш ся, а ждеш, що дізнаєш ся злучаєм.

Оттак несподївано стрінув Илька Обуха, на дорозї, як вертав до села. Це саме лице, чорне як у цигана, ті самі чорні, як вуголь очи. Тільки білий волос і такіж вуси перемінили ті колишні, чорні, як у крука. А швидкість не покинула і на старість. Не було у селї лекшого до ходу, як Илько. Памятаю, як коли було треба пороху або проту — зайду до нього і за дві години уже з міста вернув. А від нас до міста добра миля дороги.

Мої тета були віддані за пять миль. То як щонераз пильне трапило ся, родичі посилали його, а він вертав ся ще того самого дня.

Бідпота була у нього. Як то кажуть: „За мало щоби жити, а за богато, щоби вмерти". Два невеличкі кусні поля, пару грядок города і хата — от і усьо добро. Радив собі, що брав на спілку — та зарібками при молотьбі та жниві. Ніколи не було дуже завізно, але і не голодував. Все був здоров і не залїзав в довги. У всїй своїй тїсноті завсігди був веселої вдачі. Все сьміяв ся, що тільки „пес бідний, бо душі не має", а у клопотї „най ся курка журить", а не чоловік.

Подумав я, якби так поставив Анґлійця, француза або Німця на два морґі ґрунту у Галичинї і казав йому жити з родиною. Хто із них потрафивби вдержати цїлий свій вік?! Зелїзну витреваліть має наш нарід, коли робить на своїй земли. Колись, коли кождий буде мати доволї землї, це буде найкращий, наймогутнїщий нарід на сьвітї!

А між тим, чекаючи на „слушний час", жиє більшу часть року бульбою та капустою, а за омасту має сіль. —

Більша половина села такіж самі бідняги, як оттой Ілько.

Безмясний піст цїлий рік; — хиба розговіється на Великдень. Добре, як є молоко для дїтий, а старшим на пів з водою що другий день. У такій бідї жити і кипти собі із неї, на це треба дуже здорового, дуже сильного народу!

Постояли з Ільком, покурили, поговорили часок тай розпращали ся. Він пішов перекла-

ти полукінок, що вітер звернув, а я у свою дорогу ід селу.

За мною почув глухий туркіт воза з набором. Обернув ся, щоби вступити ся з дороги і побачив Юрка Вусика, що їхав високо на снопах, поруч із сином, що коні поганяв.

„А гітеп тут!" він жартобливо перекинув ся жидівським поздоровленєм.

Який то майстер удати кождого! Наслїдує і жида і знакомих, всякого!

Юрко.

Він покотив ся, а я став собі нагадувати ріжні „штуки" Юрка. —

Раз дали були до нашого села старого учителя з дуже молодою душею. Дарма, що сивий як голуб, але серце мав таке горяче, що любив ся у кождій гарній молодиці та дівчині. Бувало цїлими днями складає вірші, зітхає, стогне. Богато съміху було у селї ізза тих „поезій" та любовних мук старого професора. А вже, як Юрко зачав його представляти, як почав ті „славні" стихи деклямувати, як став дріботити ногами, роскланюватн ся і приклякати на одно колїно, виявляючи свою палку любов для тої чи другої красуні, то люди аж за животи брали ся, съмїючись.

Але коли здибав ся з учителем, то так поважно вислухував всїх його жалїв і „сповідий",

що той мав Юрка за найлучшого приятеля. Коли одного разу спорікав старий на свій сивий волос, що стоїть йому на перешкоді в любовних пригодах, Юрко дав йому „знамениту" пораду. Казав купити шафрану і зафарбувати тим волосє.

Не забуду ніколи, це було у вакації, як „відновлений" шафраном професор ввійшов до церкви. Служба Божа що-тільки мала розпочати ся. Священик отворив царські врата і взяв кадило, щоби обкадити престіл. Усї люди стояли побожно, уважно. Нараз серед бабинця пішли шепти і придушений сьміх. Я обернув ся від крилоса і побачив цїлу сцену. Через бабинець сунув бадьорно учитель, але який перемінений! Високий, сухий, випрямив ся у цїлу стать. Так і сторчів головою понад бабськими завоями. А та голова съвітила огнем, жовтїла і червонїла на славу. Шафран дав таку краску волосю, що нїде на съвітї другого такого волося не узриш. Тепер уже цїла церков побачила його. Навіть старий Яким, що все у церкві спав і той розбудив ся та дивив ся, із роззявленим ротом, на чудовище. Молодь захихикала у голос, старші позатикали роти — гамір счинив ся у цїлій церкві. Старий пан-отець, обурений такою зневагою Божого дому, обернув ся до людий, щоби скартати. Але оттут і побачив перед собою „професора", що доходив до стільця цїлувати образ. Остовпів священик тай занїмів, наче Захарія, коли бачив перед собою ангела. Отворені уста так і остали за-

дубілі, а витрішені очи дивили ся, нерозуміючи, на дивоважну появу.

Коли здивованіе минуло, пан-отець обернув ся скоренько із престолови, а ліву руку підніс із лицю. Менї дуже підозріло, що і йому зібрало ся на сьміх, дарма, що святий був чоловік. —

Та хто годен розповісти усїх сьміхованок за Юрка. Хитра штука! Ще малим, як до школи ходив, умів підводити товаришів. Дяк Василь оповідав менї оттаку історію. Вони з Юрком разом ходили до школи. Юрко був богацького а Василь бідного роду. Купили Юркови малий, червоний молитвослов. Пообзирав Василь книжечку, та такий ласий на ню, що страх! Дешевеньке то було, але для дитини красота. Нова, червона оправа! Дивить ся Юрко, що Василь такий лакомий на ню, тай каже:

— Як хочеш, то я дам тобі тоту книжку, але уперед дістанеш від мене десять прутів. —

— Поболить тай перестане, — подумав Василь. — а книжка буде моя. — І пристав. —

По школї зібрали ся усї хлопці у затишнім місци під мостом.--Вирізали здоровий, вербовий прут. — Школярі поставали довкола. У самій серединї поставили колоду, а на нїй положив ся Василь. Над ним, як кат, Юрко. — Розмахнув ся і як влїпить, то так занекло, якби горячої грани наспав. —

Але я — каже Василь — заціпив зуби, анї писну. Юрко бє, а хлопці рахують. Я мало не

зімлів із болю, але тїшу ся, бо вже витримав сїм. Уже лише три і книжка буде моя. Рахують хлопці— вісїм — девять... — Але десятого не було!

Натомість Юрко каже:

— Я тобі дам книжку тоді, як вдару десятий раз. — Ти дістав тільки девять!

Та із тими словами як пустить ся бічи. Я за ним, держу ся за наболїле місце, біжу тай кричу йой, йой, йой, — дай книжку! Біжуть другі хлопці, здоганяють — та де там! Хто його міг зловити! Полетїв як заяць, що пси за ним женуть. За дармо дав себе вибити оттому лисови.

Оден жидок, що торгував дровами, теж мав „вонкір" на Юрка. Десь вони разом купили пару секцій лїса на вируб. — Була у лїсї хатина, а в нїй перемешкував Йойна, поки усього не скінчать. —

Раз, у пятницю, саме розпочав ся „сабаш", хтось пукає до дверий. Відомкнув, дивить ся, його спільник, Юрко. —

На столї вже заставлена вечера. —

— Ну! оповідає Йойна, — звитав ся він файно, а я, щоби показати, що знаю звичай, відповідаю, як і люди. Каже він до мене „час до вечерї", а я, як то водиться „просимо, сїдайте до стола!"

Ну, — ви знаєте, то так тільки говорить ся, аби щось сказати. Завсїди люди відповідають: „дякую за добре слово, споживайте з Богом", — але не сїдають. А той Юрко, кажу вам, без чес-

ти. Він каже: „коли просите то я й сяду". Та як зачне їсти.! Повійдав і локшину і мясо і усьо, що було на столї.

Жінка прислала на сабаш усього подостатком. а він і понюхати не схотів. — Кажу я єму вже потому. як з'їв: Фе. пане Юрку. я не сподївав ся нїколи. абн ви такі були. А він тільки съмість ся тай каже: — А ти чо мене просив!

Оттакий то був Вусників Юрко: цїкавий на всїлякі вигадки. А до дїла мав правдиву „жидівську голову". Торгував лїсом. наймав пасовиска. скупував безроги — як що трашило ся. Кождого року заробив пару соток на спекуляції. Здавня був съвідомим Українцем. членом ріжних народних товариств і горячо підпирав усяку добру роботу.

Весело було у всякій компанії. де появила ся його лиса голова із величезним як труба. носом.

Його просили часто за старосту та в куми; половина села кликала його „панашком". Але ми. старі товариші. прозивали його поміж собою „Моником". старим прізвищем. яке прилїпили ще тодї. як він грав у „театрі" за Жида.

Серед таких думок про Юрка. я і не завважав. як біля мене з'упинив ся візок. однокінка. По усьому було видно. що це „телятник".

— Перепрашаю вас. пане Деркач. — озвав ся молодий жидок — що я незнакомий зачінаю

вас. Але я чув за вас від мого тата, Шимка, — того, що на рогачці сидів. —

— А де тато тепер, де живете? —

— Я торгую телятами. Мама коло мене, — а тато вже давно небіщик. — Нераз згадували вас та були раді знати, що діє ся із вами. —

— А як жеж діла ідуть? Як вам поводить ся?

— Е! Що нині тим тішити ся або журити ся. То всьо пусте проти того, що буде завтра, позавтра!

Його сумні очи дивили ся пильно на мене. —

Відай уневинив ся, бо став говорити:

— Чи знаєте, що завтра нічнеть ся війна? Вони кажуть, що то тільки з Сербією, але я вам кажу, що до кількох днів то цілий світ стане у огни. То буде щось таке, якого ще ніколи не було на світі. —

— Хто вам це сказав? Може то тільки страшки? — Він засьміяв ся гірко.

— Страшки? То буде таки цілий страх, а не страшки! То буде вже так, як конець світа! — Ви знаєте, що наші жидки розвідають всьо наперед. Йой! як плачуть по наших домах! Старі голови сидять над книгами ніч і день та молять ся .. Але ніяка молитва вже не стримає біди. —

Попращали ся із Шимковим сином. З тяжкою вагою на душі я міркував про ту бурю, яка надходить так скоро, грізна страшна, на тихі стороны. І не міг уявити собі усіх наслідків, до яких доведе безсердечний мілітаризм сотки міліонів

людських єств, непричасних у нїчім до високої полїтики у верхах.

*

Тої ночи було ясно, місячно, як у день. По селї було чути вите псів. Чи вили вони проти місяця, чи може прочували інстинктом те горе, яке мов чорна хмара, ішло на село?!

9. Грім із ясного неба.

Коло третої з полудня зачав великий дзвін дзвонити „на ґвалт". У одну крису бив тай бив. —

Із поля зачали збігати ся люди у село. —

Я вибіг на подвірє подивити ся, чи де не видно огню. —

Вулицею гнали вози, повні народу. — Застрашені дїти летїли поруч із кіньми; деякі чіпляли ся полудрабків, вилїзали на фіру. — З хатів, з городів повибігали жінки на ворота, розпитуючи що стало ся. — Нїхто не знав відповісти. — Усї гнали до дзвінниці — дізнати ся. —

А дзвін безвпинно, протяжно, скликував народ. — Бам — бам — бам! —

Побіг і я з народом. Брама від цвинтара стояла широко отворена. Коло дзвінниці стояв вже чи-малий гурт людий, а щораз то більше прибувало. —

Цїлий ряд возів стояв при дорозї: щораз нові над'їзджали і уставляли ся по заду других. Із фір зіскакували люди і бігли на цвинтар. —

Я переїхав ся крізь браму і підійшов, як мога блище до горбка. — На горбку стояв війт, писар, кількох радних, а побіч них двох жандарів. —

На дзвінниці видніїв прибитий великий папір. Відтак дізнав ся, що це була цісарська відозва до усіх народів Австрії.

Переждали з пятнайцять мінут. Число зібраних усе росло. — Уся метушня стихала на цвинтарі, тільки понад головами ніс ся сумний, тревожний голос дзвона. Площа виповнила ся так, що уже не ставало місця для съвіжо прибувших. — Вони ставали на містку або і в фосї, щоби почути, що буде. — Застановили дзвонене і стало тихо — ні пари з уст. — Навіть дїти стояли тихісько, відчуваючи велику вагу хвилї. — На усїх очех видніїв не-то жах, не-то остовпінне, от як коли увидиш щось такого, що ще ніколи у житю не бачив...

Серед тої тишини роздав ся дріжучий голос війта. — Тревожно, наче перепрошуючи громаду, наче то була його вина, він проголосив, що австрійська держава виповіла сербській війну.

Відтак став читати імена тих, котрі зараз зістали покликані. — Межи ними було імя його внука Дмитра і братанича, що кошовим був.—

А мені тоді прийшло на думку, що це він їм читає засуд смерти. Мабуть і йому щось подібного майнуло у голові, бо коли їх імена читав, то

загикнув ся, наче слова крізь горло не могли перелізти. —

Коли вже ту лісту скінчив, ще довго говорив про це, що кождий мусить бути готовий і на найгірше, бо страшні хмари назбирали ся в цілій Европі та що мабуть на самій Сербії не скінчить ся. —

Пробував успокоїти, потішити, але що сам того спокою не мав у серци, його бесїда вийшла сумна, наче на похороні. —

Відтак писар став читати ріжні розпорядки, про те, як заходити ся в селї, як готовити усьо на перший розказ, як стерегти ся і виявляти шпигунів: — як належить усьою силою помочи своїй державі у тяжкій потребі. —

А менї прийшла на думку, яка безличність кликати людий на заріз, — за гнилу, чужу справу, а вживати, як наркотик, чудні слова — за волю, за вітчину!

Австро-угорський патріотизм! Яке чудовище! Держава, злїплена із кусків роздавлених орґанізмів, — збіговище ріжних, поборюючих себе народностий! Безправно забрали Боснію і Герцеґовину і ще кажуть Сербам і Хорватам: — бийте, ріжте своїх братів Сербів, щоби і вони пішли у наше ярмо!

Між тим покінчено урядове читанне. —

На горбку появив ся священик, чоловік середних лїт, та промовив тепло, сердечно до громади. — Казав, щоби надіяти ся на Бога, щоби

не впадати в розпуку, що віручому не страшна ніяка біда. —

Уконець запросив усіх помолити ся.

Виповнила ся старенька церков своїми дітьми, як повний улій пчолами. На порозі і на піддашу клячіли ті, для яких вже місця в церкві не було. — Було чути хлипанє жінок; плач дітий.—

Перед Богородицею засьвічено сьвітло. — Цілою церквою відспівали короткий молебень. — Очи всіх сьвітили ся такою вірою, як в дітий, що у рідної мами просять ся від кари.

А менї прийшов на думку Христос, як оттак молив ся колись на Оливній горі...

І як Він надармо просив ся від мук, так і мій нарід мусить випити гірку чашу до дна. —

Та чи буде нам коли воскресенне, як Йому?!

Вже погасили сьвітло, а нарід все ще клячів та молив ся. — Шептав півголосом „отче-наші" та „богородиці" та бив ся у груди, каючи ся за відомі і невідомі провини.

Перші зачали виходити ті, що мали відійти з села. А за ними поволи розійшли ся усї. —

Опустїв цвинтар, тілько кількох стояло коло дзвінниці, відчитуючи проклямацію „До моїх народів!" із підписом Франц-Йосифа. —

10. Матвій.

Пристав і я прочитати та побачив в гуртку Матвія, що, з окулярами на носї, повагом вичи-

тував слово за словом. Ми оба послідні вийшли з цвинтару.

— Який то чоловік слїпий! — обізвав ся Матвій. — Як я журив ся і спорікав, що у мене одним оден син, тай то калїка, горбун! А от тепер йому і добре, що горбатий. Не піде під кулї і сам не замочить рук у людській крови. —

У моїй уяві я пригадав собі горбатого Михася, що так гарно учив ся у сїльській школї. Спитав за його життя-буття.

— Пінов моїм слїдом, майструє. Тільки у нього більше таланту — має гроші. — усьміхнув ся Матвій. Я скоса дивив ся на старого і міркував, яка сьвітла умова сила містила ся в тій похиленій, великій голові. У другого народу він бувби може який Едісон або Марконі. А на селї застиг, сповитий буденщиною, однообразним способом життя. Сам навчив ся читати на „отченашї", відтак перечитав цїлу біблію і знав єї наскрізь. Прочитав „історичну бібліотеку" і знав історію Украіни, із усїми подробицями. Читав богато другого і затямлював усьо прочитане. Та не тільки була у него память, але такий критичний ум, що умів розібрати правду. —

Притім сам із себе став таким майстром, що не було річи, котрої механїзму не розумівби. Направляв стїнні і кишеневі годинники, перероблював стрільби, робив музичні інструмента, а навіть зробив дуже гарний малий фортепян. А які забавки він умів робити! Раз зладив так штудерно

млин, що тільки було пустити шклянку води чи дві і вже усьо к р у т и т ь с я і меле, як би у справдішнім млині. Вітраки, пукавки, скакуни, сопівки — що лише увидів або загадав — усьо виходило по майстерськи із його рук. А треба було кому варстату до тканя чи якого небудь знаряду, Матвій умів зробити всьо як найкраще.

А які мрії мріяв за роботою, це було видно із кождого його висказу і з самого життя.

Які він умів розказувати „байки"!

Який це празник був для дітвори, як, бувало, закличе на своє подвірє. Сядуть кругом него, а він їм розказує за старовину, за те, що читав. Але пододає розбійників, звірів, великанів, медову гору, що діти слухалибн день і ніч.

Відтак погостить цукром, або овочем, або розділить по шматочку якого там бублика та съміючи ся, проганяє всіх весело до дому. Нераз переседить з ними і зо дві години.

Деякі люди съміяли ся з Матвія за ті казки та гостину для дітий. Але усї знали, що від тих „байок" діти ставали лїпші. А я певний, що ті казочні оповіданя Матвія були чималим чинником у розбудженню національної сьвідомости у нашій громаді.

Кілько то оттаких невідомих талантів похованих по наших селах! — Може воно і лучше! Може задля тих розумних голов уровень духа у наших хлїборобів де-де вищий чим у других народів. —

Чи може рівнятися ся німецький Міхель або французький Жан або і американський фармер до нашого селянина? — Возьмім тільки засіб слів українського господара, а побачимо, що в нього десять разів більше ідей, чим у американського. А хто має тільки приповідок, приказок, співанок та оповідань? Де найдете тільки дотепу, ніжности і почуття краси, що у нас на селі?—

Тільки побудь рік-два на чужій сторонї, а побачиш, що за велика духова культура під нашим сїльськими стріхами.

Без електрики, без самоходів, без водопроводів, — серед дуже тяжких умовин життя, — український „мужик" заховав глибоко любов до правди, краси і добра. —

Коли переходили селом, майже із кождої хати чули голосїння невіст. Плакали мами і жінки, лагодячи синів — мужів у дорогу. — Коло воріт та перелазів стояли парочки. — Дівчатка запасками утирали заплакані очи, а хлопці шептали пристрастні слова любови. — Велика гроза хвилї виявила на верха усї потайні чувства — Не страшно вже ні перед батьком ні материю, коли милий іде в дорогу, із котрої хто зна, чи верне.—

Як жалко було дивити ся на ту муку, ще так недавно, спокійного села! А це тільки початок! Що ще принесе доля?!

Коли доходили до моста, почули перед нами тупіт коний. На скруті появив ся гурток офіцирів на конях, а за ними цікадрона уланів. За першою друга, трета... десята. — Мусїло їх бути пару тисяч. — Коні брязкали вудилами, підкови дзвеніли по камінню; у всїх їздців поважні, строгі лиця. — Не було тої веселости, як колись, на маневрах або вправах. —

Дома застав плач і тревогу. Старший сестріненць прийшов попращати ся із родиною. Його молода жінка прийшла із ним. Сидить біднятко коло стола тай товче головою із великого болю. Він біля неї, блїдий як стїна, пробує розважити:

— Годї, годї Оленко! Дасть Бог, верну скоро і пороху не понюхаю. То тільки так, щоби завдати страху. Та-бо не плач: може за тиждень і по війні буде! —

Та хто годен вспокоїти розжалоблену жінку. Недавно побрали ся, тільки жити, а тут вже розлука...

Оттак хлипаючи і пішла, притулена до нього, серденна. — По усїх хатах съвітили довго, поза північ. Нїгде не почув'єсь ні пісні, ні сопівки. Навіть собак не було чути тої ночи.

Місяць ясно съвітив. З далека доносило ся кваканнє жаб. — Сверщки сверкотїли. Всюди спокійно в природї.

Тільки на людські серця налягла мрака смутку та неспокою.

11. На перший огень.

Досьвіта збудив мене глухий гуркіт, що доходив з гостинця. Я поглянув у вікно і побачив, що се гуркотїли канони. У шість коний запряжені; точать ся тяжко одна за другою, аж дрожить земля. — Здоровий нарід канонєри! Хлоп в хлопа, силачі. — Кілько із них верне до дому?!

Мабуть ці самі думки і вони думали, бо сидїли непорушно, наче манекіни. —

У раннім холодку коні ішли жваво, моторно.

Ще сонце не вийшло із за гори. Густа роса вкривала усьо, наче інеєм. Село що-йно будило ся. Із одного, другого, з кількох коминів підняв ся дим, прямим, як сьвічка, стовпом. Звичайне ранїшнє поранє розпочало ся. Зі стайнів, оборів гнали худобу і коні до води. Лагодили пашу до подою. Газдині варили страву, дївчата стелили постїль та замітали хату, сїни, подвірє. Стежками та вулицями бігли підростки за всїляким добром до крамниці.

А гостинцем все дудніла довжезна лінія артилєрії. Мій шваґро вийшов на подвірє. Півголосом шептав молитву та взяв ся ладити віз. Пішов помочи йому. Помастили осн, приправили заденки та спорядили два добрі сидження. Пообзирали упряж, орчики, дишель. Він виніс новий батіг і застромив на передї в соломі. Взяв із комори нові верети до застелення. — Пішли відтак чисти-

ти коні. — Коли вже всьо було готове, зайшли до хати — поснідати.

Відтак сестра із доньками метнули ся погодувати курий, гусий, безрог. Шваґро закурив люльку та сїв на присну. Присїв я біля нього, став говорити про всїляке. Хотїв конче розбити його тугу. Але він збував мене двома — трома словами. Не клеїла ся розмова...

Нараз Бурий, що лежав біля наших ніг, піднїс голову і загавкав. Та тут і перестав, а побіг, виляючи хвостом, із перелазови. Через нього легонько перескакував парубок, стрункий, високий. Підійшов до нас, вклонив ся. Із опущеними очима, промовив до шваґра:

— Будьте ласкаві, позвольте вашій Гани поговорити зі мною. —

Стояв перед нами несьмілий, мнучи капелюх в руках. Смуглявий, чорні очи, чорні брови, гарний, здоровий юнак.

Шваґро встав, пішов до хати, а за хвилю відти вийшла старша сестрінка, Гануня.

Я пошлїв ся до брами, гейби дивити ся на військо, але на дїлї на це, щоби дати нагоду молодим для сердечної розмови. Нїкому не було тайно, що Петро Обух сватає ся до нашої Ганни. Мав післати старостів в осени. — Між тим покликав цїсар собі у дружби, на кроваве весїлля.

А по дорозї все сунуть нові батерії, коні, люди. — Коло десятої години зайшов громадський десятник дати знати, щоби виїзджати точно о

перший по полудни. Зараз потім приїхали до нас два вози: на однім сидів сестрин Грицько із жінкою, а на другім моя молодша сестра Катерина, ніваґро Микита і четверо дітий. — З'їхали ся усї, щоби випроваджати разом бідного Грицька. — Нещасна Оленка уже не плакала. Тільки почервонілі оченята дивили ся так сумно, сумно...

Ще разом сїли полуднувати... Але кого там брала ся їда? Усї говорили мало і потиху, наче у хатї був вмерлець. А по обіді стали пращати ся. —

Упав до ніг Грицько батькови, матери. Просив, щоби простили, може коли недобрий для них був; просив, щоби поблагословили його.

Ніколи не бачив ніваґра Павла, щоби плакав, аж тодї. Підніс Грицька із землї, притис до грудий і як заплаче у весь голос! Сестра собі припала до сина, голубить тай заводить. Молодий сестрінець, Івась, по руках Грицька цїлує, дївчата та дїтвора аж заходять ся від плачу. Грицева жінка, як стояла, то тільки захитала ся і зімлїла. Якби не я, то булабн впала на підлогу. Я підскочив і заніс на постіль. Водою зіллили, — прийшла до себе. — Заплакані повсїдали на фірн. Тільки слуги остали дома. За нами вибіг Бурий проводжати. Махнули рукою, щоби вертав до дому. Він сїв на дорозї і став вити так жалїсно, що аж мороз по тїлї пішов.

Під'їхали ми до громадського дому, а там, на вигонї, вже повно фір. О самій першій усьо то

рушило до міста, віз за возом, сотки возів. Цілим селом випроваджували перші жертви людської злоби і захланности.

По дорозі лучили ся із другими селами; їхали густо як на відпуст або ярмарок. — На такий відпуст, де кров ллєть ся, на такий ярмарок, де торгують життєм...

Позвозили села що-найкращу молодь, як добірне зерно у воєнний млин. А за часок позвозять усьо, що тільки годно взяти у руки кріс.

У місті за сїраками і не видно панів. Тільки сиві мундури жовнірів непомітно пересувають ся тут і там.

Біля касарень та маґазинів стиск. Шандарі удержують порядок. Поставали хлопці довгими рядами, на чергу ждуть, а по обох боках рідня.

Молодички, із маленькими дїточками на руках, стоять біля мужів як образ розпуки і горя. Стоять нїмі; — тільки слези ллють ся, котять ся по блїдих личках.

Із вікон касарнї понахилювалися жовнірські голови; у послїдне перекидують ся словами із родиною.

*

Під вечір виїхали із міста. Сестрінець Івась сїв на Грицькову фіру поганяти коний. Приїхали до дому, як вже сонце заходило.

Цїле небо червонїло. Чи на вітер, чи на ту бурю, що на людий ішла?!

* * *

Не скоро забудуть люди того шестого серпня 1914 року, як Австрія виповіла війну Росії.

Вибрали із сїл усьо, що здорове: людий, худобу, коні. Остали тільки старіі, жіноцтво і дїти.

Що дня тягла зелїзниця, день і ніч, довгі ряди возів, а у них напхано у щерть війська.

А гостинцем сунула хмара драґонів, гузарів, уланів, від часу до часу переплетена артилєрією, піонїрами і т. др. По заду ішли „фурвези" і тисячі „форшпанів".

Здавало ся, що це якась нова вандрівка народів. Було чути всїлякі мови — бачило ся ріжні типи національностий. Ішли Чехи, Серби, Хорвати, Поляки, Мадяри. Було чути бесїду словінську, румунську, словацьку.

Уся та ріжноязична узброєна товпа ішла на північ. Ішли хлїбороби із ріжних країв убивати хлїборобів із Росії та Сербії, німетити ся за смерть наслїдника австрійського престолу. За одного вбитого чоловіка мілїони мали втратити життя.

А на дїлї селяне мали бити ся за це, хто буде мав право продавати йому міську тандиту, чи Нїмець, чи Анґлїсць та Француз.

Купецька ривалїзація, купецький інтерес ихнув у борбу цїлу Европу, а покутувати мусїв хлїбороб, для котрого війна не могла принести нїчого, тільки певну руїну, богато калїцтва і смерти.

Бідний мужицький великане! Не знаєш ти своєї сили. Цілий сьвіт держиш на своїх раменах, а леда піґмей орудує тобою і веде, куди хоче.

* * *

12. Перші воєнні вісти.

Як цікаво ми читали перші ґазети. У них описували самі геройські вчинки.

„Десь, під Сокалем, кількох „фінансів"*) розігнали цілий російський полк і узяли парусот до неволі".

У другім місци, на граници, „пять шандарів відбили атаку козацької шкадрони".

А ще деінде „лісничий з побережниками відбив приступ двох чи трох компаній піхоти".

А далі пішли великі побіди. Всюди Австрійці побіджали, здобули мало не пів Росії, а полонника набрали тілько, що й зрахувати не можна.

Ті вісти радували людий, бо міркували, що скоро війна скінчить ся.

Я й сам не знав, що думати: міркував, що може і правда, хоть і переборщена.

Аж тут здибав ся знова із Шимковим сином, що якимсь чином викрутив ся від війська.

Поздоровкали ся, стали говорити.

Оповідаю, що читав, а він похитав головою тай каже: — Не кажіть нікому, що я вам скажу.

---

*) Погранична сторожа.

Усьо, що написано в ґазетах, брехня. Москалі побили наших і вже переступили границю. Незадовго будуть у нас. —

Ця несподївана вістка затревожила мене. Тільки вернув до дому, зараз порадив сестрі, щоби постарала ся о який сховок. Шваґра забрали в „форшпани" і вже другий день був в дорозї. От ми порадили ся і викопали у „ванькири" велику яму та відтак прикрили усьо так штудерно, що і війна минула, а та крївка остала безпечна. До неї позносили усьо, що було вартніще та чимало усякої їди.

У пару днїв по тім усїм прийшло військо до села, на постій. До нас призначили якогось підстарковатого, мршавенького Полячка. Маленький, дряхлий, здаєть ся, леда вітрець звалить го з ніг. Ледви приволїк ся до хати, такий змучений, замізерований, бідний. Якби оголив вуса, що мітлою під носом звисали, то сказалибн хлопя дванацяти лїт. Змилосердила ся над ним сестра, наставила їсти, пити. А він, як під'їв і підпив, переминив ся цїлий.

Як стане похваляти ся перед нами! Став серед хати та викрикує: — Що то Москалї за військо! Ану, давайте менї хоть із десять козаків. Я їх тут всїх порубаю на кусні! — І за тим словом як вийме коротенький баґнет із піхви, як зачне змахувати на всї сторони, як зачне скакати по

хатї — правдивий здурілий когутик. — Що то за відвага, коли думаєть ся, що ворог далеко, за лїсами, за горами! Споминаю за цей сьмішний інцідент тому, що побачив того самого біднягу кілька днїв пізнїще, але в якім станї!

Цеї самої ночи почули ми уперве далекий гук. Гадали, що гремить, але на дворі була погода. Притім цей гук не вривав ся, як голос грому, але гудїв глухо та безвпинно. Ми поглянули одно на друге збентежені. Наш „рицар" спав у „ванькири" — хропів на всї заставки. Дївчата також вже спали, а хлопець вже давно пішов на сїно до стодоли.

І тодї сказав я сестрі усю правду про „австрійські побіди". Ґазети побіджували, а військо, побите, цофало ся на цїлій лінії. Вже недалеко мусять бути Москалі, коли аж до нас доходить відгомін битви.

Зажурила ся вона, але рада була, що дізнала ся правди. До пізна ми сидїли і слухали нїяк не втихаючого відголосу далекої битви.

13. Мадяри в селі.

Раненько цїле село наповнило ся гузарами. Запорошені люди і конї. Меткі, дикі потомки Гунів та Угрів. Самі Мадяри. Незвичайна, горляна бесїда разила славянське, европейське ухо.

А коли їх блище пізнав, не розумів, як може Европа стерпіти таких дикунів у самім своїм нутрі. Страшний, безсердечний народ. Вони поли-

пили в Галичині спомин таких звірств, що український народ не забуде їм того ніколи. В ніч винищали цілі села, мордуючи без пощади старців, жінок дітий. —

Ціла культура тої дичі кристалізує ся у їх страшній клятьбі. Це варвари з часів Джінґіс-Хана, що любують ся у вандалізмі, в мордах та пожогах.

Ледви я вийшов із хати, а вже приступив до мене оден із під'офіцирів, мабуть вахмистр, та став питати мене ломаною німецькою мовою, хто і що я. Мабуть моя „панська" постать була причиною. Я відповів, що приїхав відвідати родину та що я американський горожанин.

— Хто зна, чи ти не шпіон! — він відповів грубо і повів мене до головної кватири. По заду мене йшло двох гузарів, мабуть стеречи, щоби не втік.

А тота головна кватира, чи радше полевий суд, як я відтак дізнав ся, був у громадськім домі, у великій кімнаті читальні.

Перед домом і у сінех стояла військова варта. За великим столом, у читальні, сиділо кількох військових, ріжної ранґи. У самій середині старий чоловік, з настопорченими у гору вусами. Це був їх ґенерал, якийсь мадярський ґраф.

Як тільки побачив мене, зачав щось гуркотіти своєю дикою мовою, а відтак обізвав ся до мене по німецьки:

Зловили тебе, проклятий шпіоне! Підеш на шнурок собако! —

Я дивив ся спокійно на бішеного ґенерала, виняв із кишені американський паспорт і передав йому. Заразом пояснив, як усьо зложило ся, що я несподівано потрапив на самий початок війни.

Паспорт був візований американським конзулем, подане місце де буду перебував — усьо в найлучшім порядку.

Ґенерал бистро переглянув документ і подав другим офіцирам.

Зашварґотїли щось межи собою, віддали назад паспорт та закомандували забирати ся.

Тільки я ступив на дорогу, коли побачив збіговисько. Купка жінок та дїтий ішли плачучи поруч із військовою вартою. У середині помежи гузарами шпигулькав старий Федь Шийків. — Високий, сухий. — Його довга шия випрямлена, а сива голова сторчіла понад жовнїрів, що його вели. Інов простоволосий, у самій сорочці та штанах.

Що за біда?! подумав я і заждав, щоби довідати ся. Знав, що не позволять говорити із вязнем, але гадав роспитати в жінок.

Його очи, як інов, зустрінули ся із моїми. Він легко кивнув головою на звитаннє. Лице було блїде, але съміле.

Увели його до середини, а ми усї збили ся у гурток на дорозї.

Роспитав я старої Федихи, у чім дїло.

— Ой надоньку мій нещасний! — заголосила вона. — Забрали на війну синів, унуків, а тепер ще хотять і старого погубити... Десь, хтось, доніс за ті його газети та книжки, що зі Львова приходять... Кажуть, що він зрадник, що він на московській службі... Та де він до того... Старий, калїка, ледви годен що-то на подвірю зробити...

Бідна старушка! Аж тряслася ся від плачу, розповідаючи за своє горе. — На руках старих було ще й кількоро дрібних дїтий, які тепер коло неї стулили ся. Це були внучата по синї, що повдовів.

Між тим у читальни „судили" Федя.

Надійшов священник, котрого підросток — внук спровадив на оборону дїда.

Якось впустили його до середини. — Ми, на дворі, чули, як він щось голосно, горячо говорив. Мабуть казав те, що усї знали, а саме, що сїмдесятьпятилїтний старець не може бути шпигуном та ще проти армії, у котрій його сини та внуки.

Та не довго дали йому говорити. Може у пять мінут побачили, як витрутили його за двері, серед насьмішок та клятьби дикого салдацтва.

— Гарна армія! — подумав я. — Знають славно поводити ся із своїм власним населенєм! —

Червоний від обурення пан-отець підійшов до нас. — Не минуло других пять мінут, як вивели Федя. По обох боках гузари: на передї офіцир з витягненою шаблею.

Бідняга Федь стояв блїдий як полотно і сумними очима дивив ся на нас...

Не позволили нїкому підійти до нього. — Брутально відтрутили старушку Федиху, як перепихала ся поміж жовнїрів. На землю упала, зняла ся на колїна та зложила руки, як до молитви, до безсердешних катів.

Коли священик дізнав ся, що старого засудили на смерть, хотїв висповідати. Але і цього не дозволено. — Тільки із далеку впали слова розрішення для невинної жертви воєнного дикуньства.

А коли ми хотїли піти за конвоєм, нам загрозили, що будуть стріляти.

Так і вивели самого за село — і повісили на вербі як собаку. —

Доконавши того „хороброго" дїла, вернули і сказали, що можемо забрати тїло.

* * *

Запрягли візок і одною шкапиною поїхали, щоби привезти до дому та поховати по христіянськи.

Казали остати жінкам і дїтям дома. Узяв з собою тільки коваля та дяка, Василя. —

Приїхали на місце. —

Як страшно глядїти на чоловіка, що умер насильною смертю! Як лячно бачити труна того, який ще недавно жив, говорив з тобою! — А ще страшнїйше, коли це був твій знакомий і добрий чоловік.

Відобрали життя із доброго дива, на це, щоби кинути пострах на людий.

Побита армія мстила ся за свої неудачі, посилаючи оттих різунів на безборонних своїх-же горожан.

Мовчки стояли і дивили ся на бідного висільника. Вітрець розвівав сиве волосє, колишучи легенько трупа. —

Довкола тихо, спокійно, а перед нами убитий чоловік. —

Здійняли ми тїло, поставили на віз, на околоти, та прикрили веретою.

З відкритими головами пішли коло воза.

* * *

Привезли старого ґосподаря на обійстє. Привезли батька і дїда сїмох австрійських жовнїрів, котрого такіж австрійські жовнїрі убили, без нїякої вини.

Бийте ся, кладїть свої голови за „ясного цїсаря", українські хлопцї, а тимчасом дома, іменем того цїсаря, убивають ваших батьків, мамів! —

Тільки що умили, наряднли небіщика, як до хати увійшов війт. У очех стояли слези, бо покійник, сусїдом, приятелем був.— Укляк, помолив ся, а відтак вийшов до сїний тай махнув на мене рукою.

Мусимо зараз поховати. Старший розказав! А тут нї трунви, нї гробу нема готових...

Порадили ся, що я займу ся домовиною, а він пошукає кого, щоби викопав гріб.

Пішов'єм прямо до Матвія, щоби став в пригоді. Приходжу на повірє та чую, як хтось у хатї заводить. Ввійшов до хати, дивлю ся, а то Матвіїха так плаче тай голосить свою біду.

Побачила мене тай крикнула:

— Бійте ся Бога! Ратуйте старого, — його заарештували! — Побіг я у сторону громадського дому і думаю, що робити. Не знав навіть, за що причіпили ся.

На щастє, усьо скінчило ся на страху.

На скрутї дороги побачив Матвія, що вертав до дому. Цїле лице було побите, попідбивані очи, порозривана одежа, але живий і цїлий. Ішов своєю поважною ходою, а як узрів мене, усьміхнув ся.

Я так зрадїв, як його увидїв!

По дорозї розповів менї свою пригоду. Оден з гузарів зайшов був до шопи, у котрій був варстат і повно рїжних позачинаних робіт, — старих і нових забавок, — усячина... Став він усюди нишпорити, найшов пару порожних патронів, кусники старих крісів, пружини, дроти — от всїлякий хлам. Закликав він свого товариша та порадилися, що треба замельдувати. Як урадили, так і зробили.

— Вертаю до дому найспокійнїйше, а тут на воротах вже чекає цїла парада. Поскладали на

віз майже усьо, що було в шопі, везуть усьо зі мною до своїх старших.—

— Привели мене, а на столї роскладають млинки, вітраки, самотріски, зелїзє, дроти. — Заложили цїлий стіл і лави, а що більше і тяжке, на підлозї. —

— Як уже цїлий крам пороскладали, старший визвірив ся на мене та як зачне кричати! — Я здвигаю плечима, що нїчого не розумію. —

— Нагадав я собі, що по мадярськи „не розумію" кажеть ся „nem tudom". І немкаю я тих два слова раз у раз. Відтак приставили якогось, що знав трохи по словацьки чи по хорвацьки. Із його калїченої бесїди, та зі знаків, що все показував на шию, порозумів я лише, що мене хотять повісити. Але за що, я не міг вгадати. —

— Якось утовк я йому в голову, що нїяково буде прийти на другий сьвіт і навіть не знати сказати, чому із петлею на шиї з'явив ся... Він показував рукою на вітрак та другі забавки. — Аби я через таке на мотуз іпов — остогидно стало. Приступаю до стола, накручую пружину, хочу показати, що то тільки забавка. Крутять ся крила, меле мій вітрак. А що пружина і колїсця-та троха поржавіли, усьо рипить, скрегоче. Дивлю ся, а мій старший і його офіцири повідступали ся від забавки і щось шварґочуть межи собою... — Нараз один із них як вхопить бідний вітрачок у руки — тай через вікно!... Він певне

гадав, що то яка бомба мого винробу. Відтак зачали трохи „по головці гладити", щобим „признав ся". І хто знає, що булоби зі мною, але, нащастє, надійшов знакомий шандар та ростолкував їм, що я не є анї анархіст, анї заговорщик, а цїлком звичайна цїсарська вівця, що віддає спокійно свою вовну на „цїсарські дїти" та їх червону забаву. — Дали на дорогу ще пару питовханцїв — тай пустили. —

Вислухав його до кінця, а відтак і кажу, за чим був у нього. Він знав вже, що скоїло ся і дуже жалїв небіщика.

Я розказав, як усьо було, а він слухав уважно тай каже:

— У війні і добрий чоловік мусить стати звіром, чи хоче, чи нї. Як перший раз ткає баґнет у живе тїло, то певно моторошно, але відтак привикне. „Або я його, або він мене", подумає, тай убиває, бо сам боїть ся смерти. А у кого дика кров, як у Мадярів, то лише занюхає різню і вже стає вовкуном, таким самим, як прадїди. —

Зайшли на обійстє, вишукали дощок і стали лагодити трунву. Я помагав різати, пасувати, збивати. За годину зготовили.

У сусїда позичили воза (Матвіїв аж у вечер привезли) і повезли до Шийків.

Зійшло ся повно подивити ся на покійника. Ми внесли домовину до хати і положили у нїй тїло. Дяк принїс пару лїхтарів і съвічок. У головах поставили хрест. —

Небіщика прибрали по ґосподарськи, у чорний, новісенький сїрак. Нову шапку положили до трунви, до зложених рук всадили образок ..

Я ще здійняв з полиці старий, кирилицею друкований, молитвослов і положив на грудех.— Най має з собою у гробі те, що за житя любив і за що зі сьвіта пішов... Любив старе письмо, любив старовину — нехай має з собою хоть ту стару книжку, на котрій так залюбки молив ся. —

Бідна вдова сидїла на лаві. Невидючими від горя очима дивила ся все в одно місце. — Лячно було дивити ся на ту нїму роспуку. —

Не диво! Тількі лїта пережили з собою! —

А попови заказали провадити похорон. — Без хреста, без хоругов, понесли ми його прямо на цвинтар. — Пішли через городи, на полеву дорогу, щоби не здибати ся з військом. По дорозї похід зростав що-раз новими людьми. Навіть старий дїдуган, Байдак, пошкандибав із нами.

На цвинтари чекали процесія і священик. Якось хильцем „перешварцували" хоругви і фани Півголосом відправили похорон, кинули по грудцї землї, поклонили ся процесієв сьвіжому гробови тай розійшли ся домів. —

Відвели Федиху аж до хати тай наказали дїтям, щоби пильнували старої.

*

Умучений, зденервований, приволїк ся до хати, щоби вспокоїти ся хоть трохи.—Наш „відважний" піхотинець вже пішов із своїм віддїлом,

але натомість призначили до нас аж шістьох гузарів із кіньми. Вони ґаздували, як на своїм. Брали вівса, сіна. — Казали розімкнути комору і витягли усю солонину, яку там найшли. Казали печи собі кури, розказали злагодити дві гуски на дорогу, принести тютюну, пива, горівки. Бідна сестра годила їм у всім, щоби заспокоїти дикунів. —

А як вони гостили ся, вона стала розповідати менї, що чула в селї.

— Старого Петрика так побили, що конає... Він, бідачисько, здавна утратив розум, ще як жінку поховав. Але що нїкому не робив шкоди, нїкого не обидив, то так і волочив ся по селу. Люди милосердили ся, давали їсти, складали ся на одежу. Усе, бувало, ходить вулицями та сьміє ся сам до себе. А як потрапив коли на муштру Сїчи, то вже була правдива комедія. Випрямить ся, ступає остро, повтаряє слова команди, вимахує руками — звичайно несповна розуму. —

Раз здибав попа, як похорон вів. Став насеред вулиці, руками плеще, та нї з сего нї з того: „Святий Боже, святий кріпкий, а ти попе відки?" А притім сьміє ся, пританцьовує, як біснуватий. — Ну, але хто подивує ся йому? —

Аж тепер натрафив на дич, що не попанувала старого, хорого умом бідняги. Мусїв втяти якусь „штуку" перед ними, а ті заплатили побоями.

Не знаю, як здійнялася ся рука на старенького, суханького чоловічка, у котрім ледви душа з тїлом держали ся!

Навіть Індіяни, що у своїх нападах не жалїли нїкого, а вирізували в пень цїлі родини поселенців, — коли натрапили на божевільного, пощадили нещасного і заопікували ся ним.

Та це обида Індіянам, щобн їх рівняти з Мадярами! —

* * *

— У нашім селї вони лишe зачали гулятн.—

Коли відтак опянїли від крови, то чинили таке, що і тяжко вірити, абн це могло сподіяти ся у двайцятім віку. —

Оттак зайшли вони до одного села в Рогатинщинї. Проти них вийшла громадська депутація із попом, війтом та кількома радними. Усї відомі Українцї, що бачили у Австрії середник, який розібє російську тюрму народів. Вийшли звитати Мадярів, як часть союзної армії. Винесли хлїб та сїль на знак, що громада витає їх, як радих гостий.

Але, як тільки стали перед командантом відділу, той запитав грубо:—Якої ви народности?—

Коли священик розтолкував, що вони Українцї, він сказав, що нїчого не знає за такий народ.

Щобн пояснити лучше, священик сказав по нїмецьки, що Українцї звісні також як Русини або Руснаки.

Як тільки він ті слова вимовив, старший аж

побіліїв із люти. Пошварґотів щось по мадярськи і в кілька мінут, без суду, без нїякого слїдства, повісили найчільнїщих людий в громадї а до того й не аби яких прихильників і вірних „підданих" Австрії.

Чи вчинив це із глупоти, мішаючи у одно нїмецькі вираженя „Руснакен" із „Руссен", чи тільки хотів вдоволити свою мадярську нетерпимість супроти усього, що славянське — це байдуже. — Дїло у тім, що де тільки Мадяри побули в Галичинї, усюди лишали по собі шибеницї, спаленпська і помордованих людий.

Не забудьмо, що в Галичинї повішено кількадесять тисяч людий! А катами майже всюди були варвари з над Тиси.

*

Вечір перейшов сумно і тревожно. Я вчасно вибрав ся із хлопцем на сїно до стодоли, відступаючи свою кімнату для непрошених гостий.

Хоть як умучений, не міг заснути. Усе увиджувала ся довга стать повішеного Федя, цїла у білім, із сивим волосєм, що вітер розвівав...

Десь далеко було чути той самий, глухий гук гармат. — Від часу до часу острі, темпові кроки. — Це патруля переходила гостинцем...

Когути стали піяти, оден по другім...

Сестрінець спав глубоким сном молодого віку. Гузарські коні їли сїно, дубаючи ногами о гіг —

* * *

14. Смерть і похорон Федихи.

Нїхто не знає, коли стара Федиха вийшла із хати...

Усьо скоїло ся, як ще дїти спали.

Певно пішла на гріб покійника єще перед розсьвітом.

Старий Максим, грабар, був одинокім сьвідком цїлої події. Його збудили вояки, що збирались в дорогу.

От як він розповідав про це:

— З великої утїхи, що вже від'їзджають, випровадив я їх аж на вулицю... Запер ворота та перехрестив ся, що позбув ся біди... Ходжу по обійстю, розглядаю ся, чого бракує... — Найшов відрізані головки гусий, качок, курий... Найшов пірє разом із скіркою. — Видно не було часу на скубаннє... Ну — гадаю, ще не велика біда, — най здорові удавлять ся! — Пішов подивити ся на город... Підняв із землї яблуко тай зачав гризти .. Аж чую — тупочуть конї.... Підійшов хилцем до плота, сїв тай дивлю ся, як будуть переїзджати... На самім передї їде старший, а біля нього пару офіцирів... За ними гузари — повна дорога... А як вони над'їхали проти цвинтаря — тодї я єї уперве побачив.... Стояла на містку, перед капличею... На голові перекривлена хустка... Сиве волосє упало на очи і лице... Стояла така страшна, як відьма... — Як вони до неї над'їхали, вона підняла руки до гори і зачала клясти ,.

Проклинала іх матерпй, батьків, іх самих... Проклинала, щоби ім нутра порозривало, щоби живих хробаки їли, щоби здихали і здохнути не могли....

Тоті дивлять ся на неї, як на мару, а розуміти не розуміють. —

— Злїз оден молодий офіцир тай підходить до неї... А вона як щось там крикне, як вхопить каміннє із куши! —

— Мече каміннєм у старшого — кинула дватри разп.... Та яка там сила у старих руках!... Нї раз не поцїлила...

— А ті вже позбігали ся тай вхопили за руки —

„Мекекали" щось поміж собою малу хвилю; — відтак десь-відкись роздобули посторонок і потягли старуху під отту деревину... А далї я вже не дивив ся... Заплющив очи та здеревів зі страху... — Коли згодом отворив очи, уже висїла вона, бідна, мертва... А гостинцем, попри неї, їхали гузари та реготали ся.... Показували пальцями на труна, съміючись...

*

По полудни ховали Федиху.

Поскорили з усїм, щоби не надійшло військо та не заборонило „людського" похорону.

Цїле село зійшло ся, щоби відпровадити нещасну до гробу. Із церкви винесли усї фани, усї хоругви.

За процесією йшов піп-отець, а за ним єдиноглаві співаки. Дяк Василь і Вусиків Юрко на переміну потягали першим голосом, війт і Матвій „втурували", а Мороз, як з бочки, гудів старим але здоровим басом.

За домовиною плачучи йшли дрібні внуки, що в одну добу втратили і дїдуня і бабуню. — — —

Усї дзвони дзвонили цїлий час. — Єще їх тодї не позділмали з дзвінницї. —

У церкві священик сказав трогаючу бесїду, споминаючи обоє, які були добрі люди, покійники, та як невинно утратили життя. Порівнав їх до Христа, як стояв перед Пилатом та як йшов на гору Голгофту...

Усї люди плакали, забувши за власне горе.—

Побіч старого сї поховали. Тільки відкинули сьвіжу землю тай поширили на три пяди гріб...

А душі їх уже злучені на тім сьвітї, де мабуть не допустять нїкого із мадярської дичі...

* * *

У пару днїв потім прийшли перші списи ранених, убитих і заподївших ся.

Із нашого села було пять вбитих, а між ними — внук Шийкового Федя!

Дїда стратили, як російського шпигуна, а внука убила — російська куля. — А бабі відобрали життє за те, що не уміла затаїти болю!

Межи тяжко раненими вичитали імя Михайла Байдака, внука старого Олекси, що був коновим у Січи.

Сестрин Грицько був поданий, що заподів ся: Певно взяли у полон... Давбн Бог!

Усї часописи приносили вістку, що австрійська армія подала ся назад — „із стратеґічних зглядів". —

Та це не було нїякою несподїванкою для нїкого. Ми не могли вірити, щоби відгук битви долїтав до нас аж з під Варшави або Житомира.

А той відголос що-дня то крішшав...

Ці самі часописи були переповнені оголошеннями про екзекуції „зрадників". Межи ними найшов коротке оповіщеннє і за те, що у нашім селї полевий суд засудив на смерть „звісного москвофіла". Федя Шийку, ґосподаря лїт 75, підозрілого у шпигуньстві і державній зраді. Так само засуджено на смерть його жену, Евдоху Шийка, лїт 70, за зрадницьку бесїду проти армії і напад на військових старшин. Відтак три слова: — Оба присуди виконано. — Коротка звістка про те, що безправство погубило двоє невинних людий!

Через кілька днїв, по відходї Мадярів, усьо було спокійно. Тільки зелїзниця тягла і тягла вози за возами, наладовані у щерть жовнїрами.

Колись так везли худобу до Відня, на зарізь... І відти, від півночи чимало вертало возів. А у них повно ранених... Їх відставляли до ріжних шпиталїв.

Крізь розсунені двері було видно, як лежали покотом, оден при другім.

Вони всї вже були оглянені в полевих лязаретах, де відбували ся скорі операції.

Кождий із них був тяжко ранений і майже кождий мав відтяту руку, ногу, або й обидві.

Виняток становили ті, що дістали постріл у груди або крижі.

Всїм дали анестетик, щоби не відчували потрясень і болю підчас їзди. Проте й лежали, наче мертві.

У кождім возї сидїли санітети — доглядачі.

Селянське серце.

Якось, у тім часї, забагло ся менї скупати ся в ріці.

Вертаючи, по дорозї вступив відвідати старого Байдака. Застав його, як завсїди, в садї, але не самого. На колїнах тримав хлопчика, може трилїтного і годував яблуками. Краяв ножиком кусні і за кождий раз дрочив ся, немов сам хоче з'їсти, а відтак вкладав у отворений рот дитини.

Хлопчик сьміяв ся на ввесь голос і крутив головкою на всї сторони, щоби вхопити швидше лакомий кусень із рук старого.

По садї бігало ще троє других, старшеньких дїтий.

Звитав ся я, говорю про те і друге, а далї питаю, чиї то дїти?

— Шийкові сироти! — сумовито сказав Олекса.

Тодї я дізнав ся, що він їх до себе узяв.

А у селї мали його за самолюба, що тільки за себе дбає! А от, як потреба, то виявило ся золоте серце нашого хлїбороба!

На старість, де кождий жаден спокою, він пістуном зробив ся для дїтий!

Нераз я бував потім у старого і бачив, який він був все нїжний та сердечний для тих бідних сиріт.

Голубив їх як рідних, поубирав як панят і горе було тому, хто зважив би ся на них покричати.

А всю ту свою доброту прикривав насьмішками із себе самого. Казав, що старий чоловік сходить на дитинячий розум та що на це їх узяв, щоби мав із ким бавити ся. —

Але всї люди у селї стали від того часу єще більше поважати Байдака. Досї шанували його за богацтво та розум, а від тепер то ще й любили його — за добрість. —

*

Утїкачі.

Як вертав до дому, стрінув на дорозї довгий ряд утїкачів, що „спасали ся" перед Москалями.

Спочивали при гостинци, під самим селом.

При старих, нїкчемних возах мож було бачити дуже незвичайні запряги. Коний було мало — тай то калїки: слїпі, сухоребрі, куляві. Поспрягали разом корови, телищї, а декуди одинцем стояв вїл, запряжений в шлию.

Деякі вози були тягнені самими людьми. На лицях всїх було видно умученнє та пригнобленнє.

Деякі сидїли гуртками на окопі — їли перекуску. Другі пробували заснути.

Мами перевивали немовлята та вспокоювали тих, що плакали. Инші плекали та вколисували до сну.

По під возами лежали лїниво собаки.

Коло одного воза старий дїдусь щось порав драхлими, трясучими руками. Мабуть привязував „сторожку", щоби не згубила ся.

На фірі, високо на клунках, сидїла молода невіста із дитиною на руках. Мале плакало, а вона раз-ураз колисала на руках та повтаряла умученим голосом а-а-а!

Приступив я до них тай питаю ся, відки вони та куди їдуть? Дїдусь видивив ся на мене та став розповідати жалісно за усьо. Прийшли шандарі, прийшло військо, прийшли письма, а всі в одно розказували, які люті та жорстокі Москалі.

Відрізують груди жінкам, поруть животи, видовбують людям очи, припікають горячим зелїзом, відтинають руки, ноги...

От і зібрало ся цїле село — утїкати в сьвіт за очи. Помандрують геть аж поза ті гори, що онтам синіють. Оставили хати, обійстє, усьо „на Божу волю".

І він оце, з дочкою та маленьким внуком, ідуть десь шукати спокійного кута.

Усї ті поголоски про знущання і муки були тільки воєнною пропаґандою, щоби викликати ненависть проти Москалів. А кілько людського життя коштувала отся брехня?! — Кілько сїл вийшло на гостинець блукати у безцїльній вандрівцї?! — Тисячі людий померли від холоду і голоду, від ріжних слабостий — поховані у лїсових дебрах та зворах! А дїти вимерли усї!

Уже тодї я знав, що страшать людий навмисне. Але не сказав про це старому. — Не повірив би, не вернувби назад до рідного села. — Тільки сам подаремне улїзбим в біду!

А притім міркував'єм тодї, що воєнна управа мусїла зладити якийсь захист для збігцїв.

*

Настрій у нашім селї, під той час, був такий, що кождий ходив немов заголомшений. — Ми знали, що наш полк пішов у перший огень від самого початку війни. Кождий боявся, що леда день прийде страшна вістка про когось з родини.

Кождий робив ґосподарську роботу мовби деревяними руками і все надслухував із півночи, відки доходив відгомін бою.

І кождий певно думав, що може у той самий мент, там далеко, за виднокругом, лежить у крови його син, брат чи муж...

* * *

У ночи, перед самим Успенієм, розбудив нас сильний гук — аж немов стрясла ся, земля. А потім ще два-три рази. —

Відтак ми довідали ся, що це висаджували у воздух міст на Дністрі.

Повиходили ми на двір. — Чуємо уже цілком виразно, як ревуть канони... А разом й побачили далеку луну, що обняла широко ціле небо на північ...

Це горіли села над Дністром...

Ніхто вже не заснув тої ночи. У всіх хатах сьвітили аж до рана.

17. Везуть ранених

Саме тоді, як сьвятили зілля, ми побачили ті страшні вози із раненими. На кождій фірі повно, як снопів.

На борзі перевязані у перевязочних шатрах, отікали кровію. Іх везли у запілле, подальше від боєвої лінії. Везли їх на військових самоходах та на значайних сільських „форшпанах".

На однім із возів розпізнали ми того Полячка, що був у нас на постою. Але як страшно переміненний! Якби не рижі вуса та ніс, що сидів бульбою серед лиця, хто годен би його пізнати?!— Лице такої краски, як попіл, а на тім місци, де були руки, відтяті рукави та цілий жмуть скервавлених бандажів. Очи мав широко отворені — стогнав. Мабуть спізнав мене, бо зашевелів устами, якби хотів щось сказати... Я підбіг до нього та ідучи поруч із фірою, нахилив ся ід ньому. Він зашепотів: — Пане, війна то пекло! —

Та тут віз рушив скорше і я приостав ся.

Передімною сунули у два ряди сотки возів, а на них тисячі страшно покалїчених людий. Поломані щоки, відорвані лиця, розбиті очи, відтяті члени, розпорені внутренности, капаюча з під кервавих бандажів кров — увесь той страшний образ вказував, що сї бідняги перебули справді живе пекло на земли. —

І менї прийшло на гадку, як ще недавно неоден, як онтой Полячок, ішли на війну, як на весїлля. —

Тепер лучшеб йому, якби умер, чим жити калїкою без обох рук!

Коли вже стати калїкою, коли класти у жертву щастє і життя, то хиба за таке добро, що варта більше, чим саме істнованнє. За свободу, за лучшу долю для других, — за це варто терпіти хотьби і муки. Але жертвувати собою для самолюбства всемогучої клїки „у верхах", це пекло для розумної душі. —

Попри вози і за ними ішли ранені легко. Перевязки на голові чи на руцї вказували, де їх досягло.

Деякі із них були хлощї із наших полків. Вони перекидували ся словами і тїшили ся, що відпочинуть якийсь час у шпиталях. Розповідали, що були у огни кілька разів, що Москалї пруть величезними масами... З жахом споминали саму битву, де від гуку можна оглухнути, де від разу падуть сотки людий.

Показались ся жінки, повиносили горщі із молоком, хліб, овочі. Коло студнів черпали і черпали воду. —

А як тільки той похід ранених минув, надійшла піхота. — Запорошені, засмалені, аж чорні. Військові наплечники повисли на раменах, а вони ішли тяжким, змученим кроком. Лиця були суворі, задумані.

І ішла та ріка сивих мундурів цілий день, цілу ніч. Не пристаючи ішли тай ішли— цілих дві доби.—

* * *

Третого дня, у саме полудне, ми побачили, що усї поля, усї доріжки і стежки укрили ся військом.

Відгомін бою був вже так близько, що було можна чути, крім гармат, тріскотню крісів і лоскіт розриваючих ся шрапнелїв. На далекім овиді ми побачили вперве воєнний бальон і літаки.—

Гостинцем гнав віддїл на моторових колесах.

Коли в'їхали в село, поroз'їзджали ся по всіх вулицях.

Коло нас злїз оден, підійшов та став говорити щоби ми вибирали ся геть із села, бо ту буде битва. Ми розуміли добре його мову, бо це був Чех. Віддїл був помішаний із Чехів, Поляків та Українців.

Що було робити?! Страх липати ся.— а як їти? Ми бояли ся, що як раз оставимо село, то вже прийдеть ся нам скитати через цілу війну.

Та з чим ми годні вибрати ся так наскорі? Прийшлоби ся лишати усьо, а хиба спасати саме життя. — А відтак десь згинути у поли, від голоду та холоду. — А тут ще троє дїтий!

Пішли порадити ся сусїдів. І воши не знали, що мають зробити з собою.

Побіг я до громадського дому. А там вже війт, коваль, Матвій, дяк — зібрало ся всїх кількананцять.

— Що будемо робити? — питаю ся.

Най дїєть ся, що хоче, а я не вступлю ся із хати! — каже Мартин, коваль.

— Як маю гинути, то на своїм обійстю! — крикнув дяк, Василь.

— І я не рушу ся з села! — промовив війт. — Тато анї чути про це не хотять. Не лишу-ж іх самих! —

І кілько нас там було, кождий рішив ся переждати дома усю біду.

Вернув до хати — розказав сестрі. А вона і каже:

— То хиба нанам легко вибратн ся. Узяв гроші тай подув сьвітами! Наш цїлий маєток в будинках, в худобі, на поли. Дві-три милї від села тай ужесь цїлком жебрак. А ще до того немов приростеш до того обійстя, по котрім ходили тато, мама, рідня — із дїда, прадїда. —

Стали ми радити ся, що дїяти, як зачнуть стрілляти. У нас, крім ями, що викопали під „ванкрем" була ще здоровезна мурована пивниця. Лї-

том тримали у ній набіл, а зимою усяку городовину.

От і взяли ся випрячувати. Поробили постелі, принесли стіл, лаву, та всілякої готової їди.

Усюди люди суєтили ся, щоби найти собі безпечне місце.

У кого не було свого „погребу" той ішов до сусїдів з цілою сїмєю.

Богато людий поховало ся у великих льохах, які були під громадським шпихлїрем. Ця будівля була перероблена із колишньої коршми.

А між тим битва підходила до нас що-раз блище.

На „Бавках" під лїсом і на усїм узгірю, на полудне від села, аж роїло ся від війська. Там вони окопали ся.

А від півночи було чути стріли гармат, сальви піхоти і безвинне тріскотанне машинових крісів.

Полями гнала кінното, артилєрія і амбулянси. Піхота підбігцем збігала з північних горбків, формуючи малі віддїли та скорим маршем ідучи у сторону полудня.

19. Битва.

Цїле наше село враз із полями лежить на самім споді просторої долини. Зі всїх боків горби, а від сходу гора, „Стїнка".

На самім гребени „Стїнки" поставлено тяжкі

канони. Вони перші зачали греміти. Стріляли вже тоді, як ще і слїду „ворога" не було видно, як ще цїла долина була виповнена своєю армією.

Не знаючи військових тайн, ми всї думали, що Москалї вже дуже близько що ось і зачнуть вже стріляти на село.

Метнули ся скоренько по обійстю; позаганяли, усьо, що було до стайнї. Вона мурована і вкрита дахівкою.

Позакидали паші, понапували, насипали дробови зерна, позамикали двері.

Порали ся скоренько, серед гуку канонів, які враз у раз стріляли зі „Стїнки".

Як уже були готові зі всїм, пішли разом до пивницї. Послїдне, що бачили, були військові автомобілї, повні ранених...

Полїзли темними сходами під землю.—Івась сестра, дївчата Ганя та Марійка, стара Феврона — наймичка, пастушок Михась тай я чинили разом сїм осіб.

За нами втиснув ся Бурий. — Певне міркував, що де ґосподарі, там і він має бути.

Пивниця була простора, що було можна розмістити ся вигідно. Під одною стїною стояв стіл і довга лава. На столї понакладали хлїбів, молока, масла, спра, сала — усячину. Там поставили тепер засьвічену лямпу.

Під другою стїною накидали соломи, подушок, кожухів та верет, — на постелю. У кутї по-

ставили велику, оковану скриню із цілющою одежею.

Пивниця була мурована з грубого муру, у формі склепіння. Уся стояла вкрита землею на яких три пяди. У однім кінци був заґратований отвір від спадистого тунелику, яким доходив воздух. Двері були із грубих дубових брусів, набиті густо цьвяхами. Ми заперли їх на туго та ще й підперли міцними колами.

Під землею сейчас затих увесь гук битви. Поки говорили, то таки не чули нїчого, крім розмови.

А говорили ми про рідню. Журили ся, що дїється із Оленкою. — Ми просили сї до себе, але вона остала у своїх родичів, у Кимаків. — Не знати, як вони там порадили ся.

Відтак стали згадувати тих і других знакомих у селї. Що вони всї дїють? Чи найшли собі усї безпечний захист?

Сестра зітхнула, споминаючи Павла.

— І що то є, що навіть вісти нїякої нема! Забрали його із кіньми, уже такий час, і нї слиху нї диху! —

Я став потїшати, що підводів під огень не ведуть, що вони завсїгди у безпечнім місци.

Але вона не заспокоїла ся. Усю гіркість свого серця, так і викинула у словах:

— Та що ім значить життя одного чоловіка! Чи вони питають, що те життя вартує для родини? У господара собака більшу має цїну, як у

них людей. А дехто господар дав калічити свого пса так, як тепер калічать людей? Якби так хто збиткував ся над худобою, то не вилізби з криміналу! —

Я мовчав, бо чув правду у єї мові.

У кутї Ганя клячіла та молила ся.

—Дивп ся на неї — тихо каже сестра — от молоде, тільки жити! А колибп заглянув у душу, кілько там вже горя та смутку. Хиба тодї вспокоїть ся, як засне. Чи я не видку єї муки? Ходить як тінь, що і слова не добудеш із неї! І чим я розважу єї тугу? Чи я знаю, чи верне коли єї Петро, та який? А може вже тепер закопали його де, як падлину, на полї, або лежить на якім столї та ріжуть його живе тїло. —

Скажи менї брате, за що ми переносимо усю тоту кару?!

Цїлий свій вік працюємо тяжко на це тільки, щобп не умерти з голоду... Леда драптюх із міста дивить ся на „хлопів" як на щось підрядне, щось посереднього межи волом а чоловіком. — Що маєш лїпшого, то сам не спожиткуй. Неси, вези до міста... Собі і дїтям скупи, абп податок був на час... Своє продай за нїзащо, абп було за що купити те, що мусиш мати до свого дїла... А вони вже знають, яку цїну положити за свою тандиту. Бо вони „не дурні хлопи", що позакопують ся по селах. Ім треба театрів, гарних помешкань, шовків на уборп... Для них високі школи, де учать ся, якбп лїпше нас оцпганити, як відобра-

ти і решту съвітла від нас! А тепер ще, прокляті, забрали усьо, що могли! Ще і пігнали „хлопів", нехай поріжуть ся за них!

Оттак спорікала вона з пересердя, у гіркім почуттю, що не має змоги ні відвернути, ні запобічи лихови.

Мало-помалу полягали усї. Тільки ми, із Іриною, сиділи коло стола, перекидаючи ся думками та вслухуючи ся в глухий гул бою, який невиразно доходив до нас. —

Нараз стрясла ся під нами земля. Щось „бевхнуло" тяжко, наче на нашім обійстю. А відтак раз попри раз струс за струсом і сильні удари в землю. Зазвеніла посуда на столї, захолїтала ся лямпа. — Бохонець хлїба покотив ся на землю...

Бурий заскавулів і засунув ся у самий кут... Усї побудили ся. Зі страхом ожидалисьмо, що леда хвиля увесь мур упаде і задавить нас під собою.

Кусники тинку зачали падати на голови.

Я підняв лямпу до гори — оглянути склепліннє — мур.

На щастє дїди, що будували, збудували на міць.

Нї одна цегла не висунула ся із свого місця. — Пивниця стояла кріпко.

Успокоїв усїх, що бояти ся не ма чого. Але рівночасно подумав, що нїчого не вратувалоби

нас, колибн яка куля упала прямо на верх або близько мурів пивниці.

Та тую думку я заховав для себе.

І вже спокійнїще сидїли усї та наслухували, відки почують удари в землю.

В моїй уяві міркував, кілько знищення несе селу кожде стрясеннє, кождий розрив гарматної кулї...

Увесь страх не тревав і пів годинн, а нам здавало ся, що се цїла доба.

Усьо стихло коло півночи.

Було саме пять мінут по дванайцятій, як я поглянув на годинник та радив сестрі і усїм, щобн уже спали, бо мабуть найгірше минуло.

Я ще не скінчив говорити, коли нараз Бурий зірвав ся зі свого кута та побіг ід дверем, гавкаючи у весь голос.

Ми всї зглянули ся на себе. Хтось зачав сильно гримати до дверий.

Бурий припав носом під двері, завзято втягаючи воздух. — Перестав брехати, а натомість став скоро бігати довкола, драпати лабами двері, причім скавулїв тихенько і вимахував фостом. — Усьо признакн незвичайної радости.

— Має бути хтось знакомий, коли Бурий тіпшться — подумав, та взяв ся з Івасем відсувати підпори тай відмикати двері.

У дверах стояв пиваґро Павло, але як дуже переміненнй. По голосї тільки впізнав, як відга-

нив ся від Бурого, що із радости раз у раз вискакував на него.

Заросший, сухий, обдертий, голова перевязана ганчіркою, а ціла сорочка у крови.

— Богу дякувати! — зітхнув, та тут і повалився нам в ноги.

Засуетили ся ми, піднесли його і положили на постіль. — Оцту, брате, арніки треба! — просить сестра.

Вибіг я горі сходами, щоби принести то всьо із „ванькира". Як тільки вийшов на гору, почув таку тріскотню, такий гук, немовби земля валила ся. Довкола села чути цокотанє машинових крісів, а і в самім селі тут і там чути вистріли.

Від півночи, від „Ростїжок" блискають огники раз від разу, а за тим протяжне бум — бум-бум канонів.

Над цілим селом луна. — У ріжних місцях горять будинки... Над головою десь високо гудять кулї. — Що-хвиля щось свище наче попри саме ухо; — крісові кулї по селу.

Ті всї вражіння зібрав у двох чи трох мінутах, як був на дворі.

Як тільки найшов, що потрібне, полїз чим скорше до пивниці. — Уже через міру страшно було...

Обмили ми ніваґра, перебрали у чисте білє, перемили рану на голові, запустили арнїкою.

Він скоро очуняв та тільки проснв ся, щоби му дати спати.

Дуже перемучений і богато утратив крови. Він таки на наших руках заснув. Укрили го кожухами, заслонили лямпу, щоби съвітло не ішло у його сторону, а самі, з сестрою посїдали стерегчи, чи не буде горячки.

Я узяв ся читати книжку, яку захопив з собою, а сестра тихенько плакала, спершн ся на стіл.

Якось упросив я єї, щоби лягла хоть на хвильку спочати.

* * *

Чи довго чи коротко я читав — не знаю.

Коли пробудив ся, всюди було темно. — Лямпа вигоріла і загасла. — Я, як сидів опертий на лїктах коло стола, так і заснув.

Засьвітив сїрник, подивив ся на годинник. Була вже шеста рано.

Дивно стало, що вже не чув нїякого гуку, хоть як надслухував уважно.

Осторожно відчинив двері і поліз горі сходами.

На дворі було ясно і тихо....

Тільки десь, з далека, від полудня та заходу доходив слабий відголос — посунувшої ся в ті сторони битви.

Вийшов на подвірє і допервa тодї учув, що богато людий іде гостинцем.

Біля нашої брами сунув неперервний ланцух людської маси в сїрих одностроях.

По усїм впізнав російських салдатів.

Стишений гул голосів великої товпи уносив ся понад нами. — Цікаво роззирали ся по селі.

Коли побачили мене, кликали весело: „Здраствуйте"! — Як будуть вони поводити ся у завойованім краю?!

Між тільки наслухали ся про „російські звірства"....

* * *

Зійшов тихенько до пивниці. Розбудив на силу наступика тай Івася. Заперли за собою двері — най другі ще сплять, поки самі не розбудять ся.

Пішли разом розглядати, чи нема якої шкоди. У стайни ревала худоба, — ґеґав, квакав, кудкудакав пірячий рід. У кучи безроги допоминалися свого.

Ну! — погадав я, видно усьо живе.

Отворили двері від стайні. Повипускали на двір.

Івась побіг натягнути журавлем води у жолоб, а я із наймитом пішли до стодоли за пашею.

Як тільки відчинили двері, почули легеньке іржанне коня. Здивовані побачили „каштанку", одну із пари коний, які пішли із Павлом на „форшпан".

Стояла неприпнята. Дивила ся на нас съвідомими очима тай іржала тихенько, немов витаючи ся.

Але яка змаргана! Шкіра та кости! А цїла аж сива від болота, що позасихало.

Михась мало не плакав, як дивив ся на неї. Повели єї до студнї, напоїли. Позмивали хоть з грубша та з парадою запровадили на сьвіжу підстїлку до стайнї. Насипали до жолоба оброку тай тїшили ся, як побачили, що лакомо узяла ся до їди.

Оставив решту дїла на сестрінка та пастушка, а сам пішов дивити ся, чи де нема яких слїдів бою.

Уже із воріт від города узрів, що у садї є шкода. Коли прийшов блище, то побачив богато поломаного галузя і пару дерев потрісканих та видертих із коріньом. А межи ними „циганка", що зродила сегорік такі гарні, червоні яблука. Так і лежала поміж ними, наче у крови. Менї особливе жаль було за нею. — Бо небіщик батько посадив єї сам своїми руками... Набій, пукаючи, видер глибоку яму, мовби на гріб для собою убитих дерев...

Більше шкоди не було видно — на нашім обійстю. Аж пізніще доглянули побиті шибки у хатї та слїди крісових куль на шпихлїри та шопі.

*

Уже сонце підняло ся високо на небі, коли сестра із дівчатами та наймичкою повиходили на двір.

Дівчата взяли ся варити снїданнє, а ми зі сестрою стали лагодити постїль для шваґра у

„ванькири". Там найспокійніше — і не треба буде перебирати ся, якби закватирували в нас військо.

Відтак зійшли до пивниці і вивели Павла. Він ледви волік ногами — цілий ослаб. Перевязали його рану на голові, запустили знова арнікою і на силу упросили, що випив горнятко теплого молока.

Не розпитували нічого: — боялі ся, щоби не пошкодити. Він зараз заснув, як тільки положили на свіжій постелі. Тихенько заперли двері і вистерігали ся навіть заговорити голосно, щоби міг спокійно спати. Ми вірили, що сон варта більше, чим не знати які ліки.

20. Слїди „цісарської забави".

Було коло десятої рано, як я вийшов із хати, щоби подивити ся по селу. Хотів знати, що дїсть ся та як вийшли із усього мої старі други.

Дорогою маширувало військо. Менї не хотїло ся стрінути з незнакомими салдатами. У війні за напасть не тяжко.

Проте перелїз через перелаз тай пішов доріжкою через сад.

Де вже город кінчив ся, біля самого плота, чималий шмат землї був заросліий терниною. —

Памятаю, що ще небіщик батько усе збирав ся викорчувати, але воно так остало і до нинїшнього дня.

Дійшов я до того місця, обійшов і тільки що мав вхопити за кіл, аби вилізти на пліт, коли побачив серед терня лежачого чоловіка.

Я став, як вкопаний. Підійшов блище, дивлю ся, а це лежить жовнїр — із австрійської піхоти.

Широко розкинені руки, ноги. Глядить на мене отвертими, непорушними очима.

Біля нього кріс із настромленим баґнетом...

На грудях запорошеного, сивого кабата — чорна пляма... Нагнув ся над ним, узяв за руку — зимна як лїд... Мертвий...

Певне, бідняга, побачив ті корчі тай думав сховати ся. А як перелазив пліт, або й потім — поцїлила го кулька у самі груди.

Як довго він конав у тім самітнім кутку? Що передумав за той часок, заки перестало бити серце, поки ще функціонував мозок, нерви? Хто годен описати муку бідної душі, що чує невмолимий прихід смерти?

Терпнуть руки, ноги... Деревіють із кождим ментом.... Ще хвиля - дві, — а відтак?!

Перед хвилею сильний, здоровий. — Хвилиночка — мов батогом вдарив: запекло дрібку — наче нїчого — а тут і валиш ся безсили на землю. — І у той самий мент, коли підкошують ся під тобою колїна, коли чуєш, як життя із тебе виходить, сотки думок втискають ся всуміш у твою голову. Немовби калейдоскоп із споминів твого життя!

Хотівби впорядкувати свої мисли, так одна думка не дає. Не ма часу — це смерть!

Ціла гроза невідомого, повний страх життя перед знівеченнєм, гнетуть, шарпають душу...

Бунтуєть ся воля, бачучи цілу свою безсильність...

Боровбись ся та не маєш з ким, клявбись та не знаєш кому...

Бачиш над собою глум, насьміх над цілим своїм єством, а боронити ся не маєш змоги. —

Коли опісля забирали того жовнярика із нашого города, найшли при нім листи і фотоґрафії.

На далекій Моравії що-дня вклякає жінка і четверо дрібних дітий — молити Бога за здоровле та щасливий поворот ґосподаря...

Але він вже не верне ніколи...

На нашім полі глубокий, засипаний рів. А у нім, як снопів, понакладали повно ґосподарів із ріжних сторін.

Будуть дома довго сподівати ся, заки довідають ся, що вони вдовами, сиротами...

А деякі і до кінця життя не дізнають ся. До самої смерти ждати і ждати муть...

Оставив я того нещасного у терню, а сам через городи, стежками пустив ся, щоби дати знати війтови.

Як вже доходив до вулиці, де було обійстє дяка, із далеку зачув дим. Тільки минув причо-

лок сусїдської хати, побачив згарище, а на нїм гуртки людий. Цїла вулиця вигоріла до тла. З худобою; із нашею, зі всїм. Комини сторчіли серед звуглїлих підвалин. Остало тільки три хати, що мурованї. Цїлі чорні від диму, з потрісканими шибками.

Обгорілі дерева — понищені сади...

В оборогах та стіжках дотлївало збіже...

Спалені коні, корови, лежали з надутими черевами...

Легенький дим, синими клубами, стелив ся на погорілиску. Жінки заводили, дїти плакали, а старики стояли блїді, онїмілі з жалю.

Усїх тут згоріло пятнайцять ґосподарств. Межи ними і Василя цїле обійстє, опріч хати.

А на другій сторонї вулиці анї не зачіпило.

Певне відти вітер був.

Підійшов я до мого друга, стис руку — мовчки

На що придасть ся говорити пусте? Словами не вернеш шкоди!

А що значить погоріти у війнї, що значить утратити тодї худобу, збіже, — той може тільки зрозуміти, хто сам то всьо пережив.

Анї відбудувати ся анї купити. — Не ма анї за що, анї де.

Якби не золоті серця у наших хлїборобів, то в Галичинї не осталоби було по війнї анї десятої найки людий. Тільки це дїленнє із бідним пос-

лїдного кусня хлїба і даху над головою і послїдного лаха із плечий — тільки те велике милосердіє вратувало галицький народ. —

Та треба признати, що і російські війська чималу дали поміч, як перший раз ішли через наш край.

Як де салдат побачив біду, то вже що мав, то ихав у рукц. Або іскладали ся між собою та носили до бідних хат. А спонукувало іх до цього тільки мужицьке спочуттє д'мужицькій недолї.—

Постояв хвильку, пообзирав усю руїну, та поволи пішов дальше за своїм дїлом.

Як вийшов на скрут, куди сходить ся стежкою на обрінок, поглянув у сторону церкви. Вона стояла цїла. Але з дзвінниці зірвало дах, якби хто ножем втяв.

А старезна липа, що певне росла на цвинтари сто кількадесять лїт, зникла цїлком. Цїлий той кут, що она собою виповнювала, стояв тепер пустий.

Ясеням, що красм стояли, утяло верхи.

Жаль стало старої, кріслатої липи. Під нею, на Великдень, дівчата гагілок грали. Із неї, у Зелені Сьвята, рубали май.

У єї тїни кілько книжок перечитали з Антосем!

Кілько поколїнь вона пережила! Кілько бурі та громів перейшло понад нею і не вчинило нїчого!

Аж тепер один вистріл знівечив її зовсім.

* * *

У громадській „канцелярії" — було повно людий. — Лемент, зойк, що не дай Боже!

За столом сидів війт та сумно слухав скарг та жалїв.

Писар скоро махав пером — списував „протокул".

Записував на вічну памятку цїлий реєстр шкід — та імена погибших.

*

Не тільки худоба погинула. — Були і людські жертви. На „кутци" згоріло шість ґосподарств і убило стару, слїпу Палагну враз із обоїма внуками. Сховали ся були до закопу, що в сусїдів, ще торічної зими, від бульби остав. Так їх там засипало і подушило живцем. Той самий вистріл, що завалив сю яму, розтріскав хату Шпильчаків — дарма що мурована.

Заблуканий крісовий вистріл убив дївчину „польового" Гната. Найшли єї у сїнех мертву. Хотїла вратувати коралї, вибігла з погребу — тай втратила життє.

Але найстрашнїще сподіяло ся із родиною Козубів. Обоє старі, з невістками та внуками — усїх одинайцять осіб — схоронили ся були у однім із склепів під громадським шпихлїрем. Богато там поховало ся людий. Але других склепів і не рушило. — Куля, як впала, так поцілила у

самий північно східний угол будинку. саме у той склеп, де сиділи — Козубн.

Порозривало усіх на кусні. що і розпізнати не мож. котре до котрого належить.

Усіх спалених будинків, в ріжних сторонах села. було більше ста. — Щастє. що не було великого вітру. а то з димом пішлоби цїле село. —

Майже всюди. де був пожар. погинули коні. худоба, безроги. —

* * *

Перехав ся крізь лементуючу товпу та розповів війтови про моє „знаїзне" у терню.

Він тільки махнув рукою:

— Повно трупів по усїм селї — і наших і російських. А чимало ранених! Збирають їх російські санітети. Дам знати їх командї і за „вашого". —

Бачив я. що він дуже занятий. — Не забирав йому часу.

Пішов обрінком понад потік. Перейшов через кладку на другий бік. — На пікільнім городї побачив учителя. Він держав у руцї довгу. розщіплену жердку і нею здіймав уважно пристиглі яблука із високих галузий. Відтак кожде складав легенько до копа. що лежав біля дерева.

Добрий гріш робив він на своїй садовинї. Овочі в нього були дуже гарні. Умів він їх попанувати. Не пігнюють понадбивані. Діждуть до того часу. як за них заплатять повну цїну.

— Здорові були, пане Куцинїренко! — озвав ся я з за плота. Він усьміхнувся, спізнавши мене, та попросив ід собі. Переповів, йому що знав, за події послїдної ночи.

Він слухав зі страхом, бо і не уявляв собі, яка воєнна буря перейшла через саме село. Йому здавало ся, що як у нього не було нїякої шкоди, то так само й цїла громада остала по старому.

Учитель був чоловік під пядесять лїт. Його жінка пару лїт молодша. Мали тільки одного сина, що за рік мав скінчити ґімназію. Та намість до школи, вступив до Сїчових Стрільців. —

Коли я розказував за спалені хати, за повбиваних людий, за стріляницу в селї, він не міг повірити, щоби то всьо було правда.

— Дивіть но! — озвав ся. — Мігби і страшний суд відбути ся, а я не почувби архангельської трубы... Ми зі старою, як влїзли під землю, тай спали „каменем", аж до тепер. Чулисьмо в ночи, що щось гупає, але і в гадцї не мали, що то так близько. —

Спитав ся мене, куди пустив ся іти. Я відповів, що іду відвідати знакомих.

— Підемо разом — сказав учитель. — Хочу і я подивити ся, як виглядає село по „цїсарській забаві". —

По дорозі балакав за сина, що десь у запіллю муштруєть ся. Гордив ся, що буде мав вояка, що поможе розбивати царську тюрму.

Він говорив дуже голосно і я бояв ся, щоби хто з офіцирів не зрозумів його бесїди, та щоб не було непотрібної халеши.

Як раз тоді ми вийшли на гостинець, яким все посувала ся та сама безконечна лінія сїрих мундурів.

Учитель съміяв ся із моєї перестороги і казав, що „бовванн не розуміють людської бесїди".

Якеж було наше здивованнє, коли в тій самій хвили під'офіцир, котрий бачив, що ми хочемо перейти на другий бік дороги, гукнув: — Хлопці! Перепустіть людий! Не видите, що вони перейти хочуть?! —

Почули таку чисту українську бесїду, якби й в нас. Я усьміхнув ся мимохіть і поглянув на Куниїренка. А він і язика забув в губі.

Довідали ся відтак, що цей полк був з Полтавщини. Як вже відійшли подальше, я дрочив ся з учителем із за тих „бовванів, що не розуміють людської бесїди". —

Але він страх який був упертий.

— Якби не були бовванами, то не ішлиби воювати за царя. Тепер як раз пораби ім встати. Якби Україна зробила революцію і оголосила себе независимою, викурилаби московську зволоч на віки. —

— Амінь! — я сказав жартобливо. — Та не забудьте, що більша половина із них навіть читати не вміє. А переважна часть інтеліґенції або помосковщена або розуміє українство тільки як

вишневий садок, як тропака, як вишивки та — грубе українське сало.

— У тім і ціла біда — з пересердєм говорив учитель — що у наших придніпрянських сьвіточів уже таке розкисле лїнивство, що й годї. Аби вигода, аби самому гаразд прожити на сьвітї! — Крізь сало до душі дібрати ся не можна! —

— Та менї із вами не штука так говорити — обізвав ся я. Якби так самі мали який там хутір та зі сто десятин доброго поля, хто зна, якби ми тепер думали й говорили?

Кушнїренко став серед дороги, випрямив ся і став палкими очима дивити ся на мене. Відтак обі руки спер на мої плечі і став поважно говорити, наче присягу:

— Вірте або нї, але кляну ся перед вами, що говорю це, що чує душа. Нехай цїлий вік сухий хлїб їм, але на волї! Най моя влада візьме від мене послїдну сорочку з хребта, я буду щасливий, як тільки буду жити у своїй, в українській державі. —

Та коротка бесїда зворушила мене до самого нутра. Я горяче пожав його руку і подумав, що у тих простих словах бідного сїльського учителя і вся суть правдивого патріотизму.

Стидно стало менї, як подумав, під якими кличами розбуджувано між нами національну сьвідомість. „Любп Україну, а дістанеш лїси і пасовиска. „Любп єї за дешеву сїль, за малі податки,

за землю, на котру ти такий голодний. Люби свій край, а будеш ходити, жити, їсти і пити, як пан!—

Якеж то погане?! Чи тільки длятого маю любити свій рід і волю, щоби менї було добре? Я і я, і більше нїкого не виджу, тільки те своє я?!

— Нї! — Учитель має правду. Народ має знати, що вітчину любить ся, хотьби у нїй прийшло ся жити гірше, навіть у крайній бідї, — але не в неволи. Свобода варта сто раз більше, чим повне корито. —

Мовчки ішли, аж дійшли до того нещасного пшихліра. Сила людий зібрала ся перед будівлею. Розбитий причолок вказував на трагічне місце.

Порозступали ся люди, пустили нас на самий перед. Нїколи не забуду того страшного виду. По стїнах, поприлипали кусні мізку, волося, шматочки скіри, тїла. У однім місци звисала крайка разом із нірванимі кишками. Порозриване лице дивило ся одним, на верха випученим оком. Крізь розбиті груди повилїзали легки, утроба, серце. У застиглій крови лежали внутренности всуміш із порозриваною одежею. Тільки одна дїточа головка, якимсь дивом, остала цїла. Волосечком прилипла до кривавої підлоги, а очка зажмурені, як у снї. На усточках застигла усьмішка...

Очий не міг відорвати від того страхіття. Стояв як прикований, а хвилями здавало ся, що це

не дійсність, а якесь марево або образ якогось пекольного артиста.

Учитель потряс за плече та спонукав відійти. Сам він був блідий та заслоняв рукою очи, наче хотів закрити той страшний вид людської ятки. —

*

Довго ішли задумані, переживаючи прикре вражіннє.

Аж як перейшли попід зелізничий мосток, учитель вказав на одно обійстє тай буркнув:

— Підляка все має щастє. От, чому—то його не розторгало, замість тих бідних Козубів?! —

Я видивив ся на Кушнїренка, бо не знав, що маю думати про ту його кровожадність.

Він побачив, у чім діло та став розповідати.

— Ви памятаєте певне Дмитра Воробця, що у дворі за стрільця служив. З діда-прадіда Українець, у церкві хрещений, — свій чоловік. Але нині то він вже не Воробець а Врублевскі,—„пан Димітр Врублевскі". За панські відпадки зрадником, Юдою став. Як громада мала процес із жидом, що купив фільварок, то він шпигував по селу, чи не довідаєть ся, котрі хлопці столочили збіже. А відтак доносив до двора, до староства, проти Сїчи, проти війта, попа, проти цїлої громади. Дістав він за своє не раз і не два. Побили го хлопці пару разів, що аж відлежав. Робили ріжні збитки, але не направили. Графиня зробила го гайовим у своїм лїсї, а він за ту песячу службу і

собакою сї став. Перейшов на польське, а навіть прізвище змінив. — Я є певний, що то він, і ніхто инший, подоносив на того бідного Шийку. На єго сумлїнню тих двоє невинно повішених людий! —

Ми як раз переходили попри обійстє і бачили на подвірю хмурого, сивого чоловіка, що з під лоба на нас дивив ся.

Учитель сплюнув у його сторону.

Дмитро пізнав мене, бо за молоду нераз із ним полював.

Але він не важив ся звитати зі мною, а у мене не було охоти відновлювати знакомство із чоловіком, що душу свою продав за юдині гроші.

А Кушнїренко говорив дальше:

— Не дивувавбим ся, якби це робив зайда. Але він „хрунь" таки свого хову. От дивіть, зайшов у село швець-мазур, що не знав і одного українського слова. Оженив ся, осїв і за пару років переробив ся цїлком. Його хлопці завзяті українські патріоти — оден навіть у Сїчових Стрільцях разом із моїм. Або коваль Мартин! Та то Шваб з Швабів, а чи можна пізнати? Пристав до громади цїлою душею і нині такий щирий Українець, що дай Боже, аби всї такі були. — А онтой виродок плюнув на власне гнїздо і пішов на службу ворогам. —

*

По дорозі стрічали дітий. Але це вже не були ті самі дїти, яких бачив таких безжурних, веселих, — пару тижнів назад.

Стояли залякані, безмовні, з широко отвертими очима, наче наслухуючи, відки прийде нова біда.

Над'їхав віз, повний трупів. Поскладані разом Росіяни, Австрійці. Через драбини виставали руки, ноги, баламкаючі із кождим рухом воза.

Із за плотів, із за воріт визирали дитячі головки. Очи, повні страху, дивили ся з хоробливою цікавостию на сумне видовище. — Будуть їм „гарні" спомини на цїле життя! —

* * *

У бічній вулиці, недалеко Матвія, стояла підвода. Коло неї салдат і кількоро людий. — Коли ми підходили ід ним, побачили, як двох жовнїрів несли раненого на військових ношах. Він тяжко стогнав. На скорченім лици був вираз безмірного болю.

Пострілений в живіт, на силу дотягнув ся до ноши і там зімлїв. Аж недавно найшли його, коли прочуняв і став стогнати...

Бідний австрійський „фантерист"!

*

Матвія не було дома. Поїхав за тертицями до Вусників. Застали його жінку, усю у слезах. Подумали, що може у них скоїло ся яке нещасте. Так ні! Добра старушка поплакувала над люд-

ською бідою та за старою Палагною, що була недалекою сусїдкою.

Пішла разом із нами подивити ся на ню.

На боці, за вербами, осторонь від других хат, був той „кутець". Що вчера було там шість ґосподарств, а нині тільки кусні засмаленого дерева, купи попелу та порозкидані цегли. Якби на сьміх, одним одна остала стара похилена хата слїпої Палагни. Згоріли добрі хати, погоріли до тла здорові будинки із збіжем, з худобою, зі всїм — а нерушена лишила ся бідна, поросла мохом, з усіх боків поніднирана — хатчина жебрачки.

Якби була у ній остала, булабн нині жива. — Шукаючи для себе і внуків захисту, найшла смерть собі тай ім. —

Лежала на столї — мало що змінена. Поморщене лице виглядало так само спокійне, як і за життя. —

По обох боках положили дїти.

Поведуть внучата слїпу Палагну за обі руки, щобн трафила там, де вже і без кужелї і без скубання буде мати доволї усього і для себе і для них...

*

Уже давно було по обідї, як ми розпращалися з учителем. —

Наш прохід по „долїшнім кінци" показав нам, що тільки сади та пообсаджувана по межах деревина виратувала село від цїлковитого знищення.

Лише на „кутці" та біля дяка пожар був масовий.

Деінде повирвало будинок то тут то там. Так, на примір, у Байдаків згоріла одна возівня, у Морозів тільки та шопа із бузьковим гніздом. А других будинків не рушило. Тільки деревина стояла з пообсмалюваними галузями та звуглілими пнями: — Так само і по других ґаздівствах.

Від переходячих та стрічних людий довідали ся, що чимало побитих та ранених жовнірів понаходили по селу. А у полі то лежало іх декуди, як снопів. Упало також богато коний.

Кілька розбитих канонів остало на „Лазах", а кілько на „Бавках" і деінде — хто його знає?!

Коли ми відтак говорили з російськими офіцірами і споминали за ту ніч, як за велику битву, они сьміяли ся і казали, що це тільки була стичка помежи задною сторожею австрійського відділу і передною сторожею російською.

У пару днів відтак мені пригодило ся бути на полі, де були поховані жертви тої „невеликої стички". Впоперек поля, на пів години ходу, вздовж, був засипаний рів, а в нім на кілька верств грубо, „людського мяса під канони".

А з другого боку села немовби близнюк від тамтого насипу — тільки ще дрібку довший.

Колиж одна марна стичка пожирає тільки життя, то що діє ся у справжній битві?!

Не диво, що тисячі людий божеволіє в війні, а другі переміняють ся в звірюк! —

*

Коли входив на подвірє, мене вразив вигляд Бурого. Не гавкнув, не виляв хвостом на зустріч мені, але, спертий на передних лабах, дивив ся на мене сумними, задуманими очима. Чи у песячій душі він розмірковував по свому всю глибину людської злоби? Чи не осуджував він своїм собачим розумом того страшного нерозуму людий, що так байдуже тратили своє життє? Хто його знає?!

Та тільки я завважав тоді, що усі собаки в селї наче занїміли і дивили ся на людий з під лоба, немовби відкрили щось нового, страшного, — у людській породї. —

*

Шваґра застав у постелї. Він був ще дуже ослаблений, але вже пробував жартувати.

— От положили баби межи подушки — задусити хотять — съміяв ся блїдими устами.

— Він вже і вставати збирав ся — озвала ся сестра — та тільки рушив ся тай обімлїв!

— А вам жінкам то зарза і млости привиджують ся! Розпестите як дитину — ще може і фляшечков годувати будете? —

Так говорив тільки на те, щоби підбадьорити жіноцтво. Він чув, що утратив на довго силу, — що візьме досить часу, заки до свого верне.

Я питав ся у якій пригоді він утратив тілько крови.

Він розповів, як тягали його то в одну — то в другу сторону разом із кіньми та возом. Перевозив ріжне: поживу, одежу, а то й амуніцію. Возив ранених, возив трупів. От що розказали, те й мусів робити.

Від безвпинного труду змаргали ся конї і він подав ся. — За послїдну добу то майже без нїякого спочинку. Їхав тай їхав... Понакладали на фіру повно військових річий — великий тягар.— Поки єще битою дорогою то байка. Але відтак казали йому з'їхати з гостинця, щоби перепустити військові авта, амбулянси, — що-то. Пігнали його враз з другими фурманами на полеві дороги. Прийшло ся їхати через лїс... — А тут ями, вибої — не суди Боже! Що тільки підсадиш плечі і вилїзеш з одної — ого, уже застряг'єсь у другу.

— Десь може в половинї дороги, коло „Гути", як заїхав у якусь розкислу калабаню, так конї і рушити не годні.

— Жаль коний, бо виджу що не під їх силу.— Задумав скинути дещо на землю — улекшити набір.

—Та тут над'їхав якийсь офіцир від кінноти і як побачив, що я зачав дещо скидати — тай до мене.

— Шварґоче яковсь поломанов бесїдов тай клене на всї заставки. Я толкую йому, що не мо-

жу інакше виїхати, а він взяв ся бити плазом наблї кобилу, що по його боцї була. Пручала ся вона, шарпала шлийов, бідна, а далї і впала у те болото. І як застогне!... Не чув ще, щоби конина оттак коли стогнала... Така злість зібрала мене, щом зачав клясти тому песьому синови, що не мав милосердія навіть над нїминов...

— Тодї-то він і почастував мене — по голові..

Я впав на землю непритомний...

— Коли прочуняв, побачив, що я сам у лїсї. Тота кобила, що він єї побив уже не жила, а „капітанка" стояла бідна, задумана, та обнюховала свою погибшу товаришку.

— Довкола мене тріщало, гудїло від куль.

— Якось зібрав я послїдну силу, відчепив кобилу тай повів у сторону, де було спокійнїще.

— Лїсом перейшов аж до наших піль.

— А через поле як дам драпака! Як почує „капітанка", що близько стайні, то так летїла, як на повітрю.

— Дивно тільки, що нїяка куля не зачіпила. Над нами гудїло, наче рій шершенїв. І било і тріскало, наче у велику бурю.

— Як прибігли на подвірє, я пустив „капітанку" самопас, я сам мерщій побіг подивити ся до хати. Дивлю ся, темно — пукаю до вікна —нїхто не обзиває ся... Тодї і догадав ся, що певне ви у пивницї.

— А решта — то вже самі знаєте. —

— Тільки того не знаєте, як то гарно спочити у чистій, мягкій постелі, по кількох тижнях у полі... Тай ще у сьвіжім шматю — без вуший... А то, здаєть ся, вже ковнїр були об'їли. —

Зрадїли ми, що шпаґро не має горячки, що говорить притомно та свобідно — без нїякої натуги. І охота до їди вернула. Уже не потрібували упрошувати, а радше здержували, щоби не хапав ся від разу до „твердої" страви.

Він пробуджував ся тільки на короткий час, а відтак засипляв знова на пару годин.

Сон, їда і час — то всьо, що було йому потрібно до подужання.

*

Під вечір, того самого дня, довідав ся, що занято Львів. Переходячі війська кричали голосно „урра-урра!" — і від них дізнав ся, що столиця Галичини у російських руках.

За городами, по усїм полї, було видно шатра. Із полевих кухонь підносив ся димок і залїтав аж до нас запах вареної страви. А дорогою все ішли неперечислені маси салдатів. —

Тої ночи не кватирували війська по хатах.

Погашено скоро сьвітла, щоби виспати ся за минувшу ніч та забути, хоть на час, що війна перейшла через село.

*

Коли другого дня зайшов до крамниці, там тільки й бесїди було, що за старого Байдака

Цілих два обороги збіжа роздав межи погорільців.

А Василеви, дякови, то ще й подарував яліжку і дві фіри паші, щоби перезимував.

А що було готового зерна у засіках та всілякого добра у коморах і на поді — віддав синови, війтови, щоби порозділяв між тих, що найбільше потрібні.

Так само порозвозили цілу фіру звоїв полотна для тих, що не вратували одежі із огню.

А як люди прийшли йому дякувати, то він мав казати, що як має забрати військо, то вже лучше, най спожиткують у своїм селі. А як вони їхали ся, щоби старого цілювати в руки, він вилаяв їх та казав мерщій забирати ся з подвіря. Відтак запер на туго хату і не вийшов, аж сироти сказали, що вже нікого нема.

Пішов із ними та на колодку позамикав браму і фіртку. Відтак, казали сусіди, спустив собаку із ланца, а сам із дітьми (Шийковими сиротами) пішов у сад та реготав ся, придивляючи ся до їх забави. —

Усї сьміяли ся зі старого, із його чудацьких норовів, але кождий знав, що він оттим дивацтвом хоче прикрити свого доброту.

Бувають такі люди. Учинять добро та, сохрань Господи, щоби сказати, що це із доброго серця.

Хвалиш чи дякуєш, а вони сердять ся і лають, що, мовляв, живого съвятим хотять зробити,

Оттакий то у нас був старий Олекса Байдак. Його слїдом пішли і другі „богачики" в селї. Навіть Сусів Осафат, що, зі скупости, собі на муку, „позадє" до млина возив, і той дав пять міхів доброго зерна на спомогу.

Усї кепкували, що він тепер скаже полову до хлїба мішати та що буде що другий день постити, аж поки не порівняє той дарунок...

Але із цього видно, як вміє громада ратувати своїх у бідї.

Тих, що остали без даху, поприймали до себе ті, що мали сьвітлицю або зайву кімнату. І держали іх у себе довгий час, без нїякої бесїди— про платню.

Оцього громадського спочування нема нїгде на сьвітї, такого щирого і природного, як на селї! —

21. Кубанцї в селї.

Нараз, серед балачки, почули туніт коний перед самим будинком. Поглянули у вікно, — козаки. —

По гарній ноші та високих смушевих шапках впізнав, що се Кубанцї — потомки славних Запорожців.

Іх старший злїз з коня та ввійшов до сїний.

На порозї став, високий, худощавий. Смугляве лице, чорний вус, бадьорно підкручений в гору. Глумливі очи дивили ся весело на нас.

— Слава Богу! — почув ся дзвінкий голос.

Усї хором відповіли тай цїкаво дивили ся на гарну поставу й одяг козака. Він стояв у дверех, наче образ у рамцях, съмілий, байдужий.

Став говорити. Кожде слово виходило із його уст наче мельодія пісні. Менї здавало ся, що ще нїколи передше не знав я усьої краси нашої мови. Мабуть спомин бувальщини дав вражіннє, немовби досї ще не чув, щоби хто так гарно говорив по українськи.

І всї ми заслухували ся в його бесїду.

А він казав тільки, щоби не бояти ся, що кривди народови від них не буде.

Ще й просив, щоби примістити на час його та сотню козаків.

Оттак то случило ся у нас, що перший постій „ворожої" армії були наші власні люди, були спадкоємцї найбільших героїв України.

Крамниця була повна людий, а ще більше стояло на дворі, приглядаючи ся перемаршови російських військ.

Коли дізнали ся, що це за козаки, та що мають остати у нас на кватирі, в оден мент розхопили їх поміж собою.

Дерли ся люди, запрошуючи до себе у гостї. Немовби на празник — знакомих із другого села.

Учитель вхопив осаула, Карпа Макаренка. До попа повели хорунжого, Петра Волоха, а я запросив до нас сотника, Богдана Сїрка. —

Післав хлопця сейчас до дому, щоби дав знати, якого гостя веду.

Коли входили на обійстє, уже чекав Івась, щоби відобрати коня, а сестра з дівчатами стояли перед хатою — витати.

Ця наша щирість так уняла за серце сотника, що він і надякувати ся досить не міг.

Увели в съвітлицю та полишили самого, щоби відпочав, умив ся. А Івась то так уже коло нього ходив, так старав ся услужити, немовби самого гетьмана перед собою бачив.

Він був чоловік, літ під сорок. Я здивував ся, коли впізнав його глубоку осьвіту. Ми привикли думати, що козаки майже неграмотні.

Як він сердечне съміяв ся, коли я йому розповів про це.

У Донців та у другого козацтва то, що правда, осьвіта ще добре храмає, але не в нас, не на нашій Кубані! —

І тут розказав менї, як у кождій станици є своя ґімназія та що богато хлопців іде до військової академії.

У кождого козака і часопись і бібліотека, а навіть пяна для дівчат.

Коли довідував ся, чи жива у них Сїчова традиція, він аж у руки сплеснув:

— Та у нас тота минувшина із роду в рід іде. Годї менї забути, що був колись славний кошовий Сїрко, коли і досї його імя ношу. Годї це зробити й другим! Усї наші родові перекази так і сплітають ся із славною бувальщиною Запорожа. А попри це книжки... І вчасї самих стро-

гих указів проти українства, у нас вже ходили по рукам твори Шевченка, Куліша і других. А старий Костомарів, хоть по московськи писав, але відкрив добре усю кривду України. А що вже тепер, то у всякого повно української літератури. Із ваших, галицьких, найбільше знаємо Франка.

Я дивував ся, що у нього така чиста українська мова. Він усьміхнув ся лукаво тай каже:

— А я ще більше дивую ся, що ви не забули рідного слова. Таже ви літа перебули в Америці. — А деж я мав забути? Поміж своїми людьми? У нас і не почуєш ніякої иншої бесїди, хиба на муштрі тай у школї. — Чи знаєте, що Українець буде жив цїлий вік де-там коло Тули чи Москви, а не позбуде ся свого „хахлацького акценту". Ба, покажу вам єще лучший примір нашої української відпорности. — На самім Сході Азиї, над рікою Амуром, є кусень землї, що зветь ся „Зелений Клин". Там живе наших українських еміґрантів парусот тисяч. І вони там, над Спокійним Океяном, на тисячі миль від рідного краю, не забули і не зїпсували своєї рідної мови. Говорять так само, як хотьби і в Полтавщинї.

Я став говорити про помосковщення України, про це, що в Київі, в Харкові і не почути українського слова.

Сотник махнув зневажливо рукою:

Це біда із вами, Галичанами, що ви шукаєте України тільки по великих містах. Якби нам по тім самім судити вас, то Галичина польсько-жи-

дівська. І в Галичині по городах не дуже слідно, що це українська сторона. Так само, як тут, хліборобська верства уся українська, так само і в нас. Як у вас польщина ніяк не защіпила ся по селах, так і на Україні між селянами і слїду московщини не ма. По великих містах зайди урядники — чужі. У вас Поляки, у нас Москалї.

Най тільки прийде своя влада, так уся та чужина щезне в оден мент. Або заберуть ся у „своясн" або привчать ся державної мови. —

— Ого! —аж скрикнув я. — Та коли то буде це чудо, щоби українська мова стала державною. —

— Тодї, як збудуємо українську державу — спокійно відповів сотник. — Ця війна впорядкує много справ в Европі. Вона відкопає і право України. Сорок міліонів народу не сховаєш. За велика сила землї, і народу, щоби розікрасти. Надходить час, де урветь ся терпець хліборобським масам. Вони не позволять нїкому старшувати над собою, вони возьмуть силою керму держави у свої руки. А ті наші ратаї наскрізь українські і у них є більше ідеї, більше пожертвования, чим кому-небудь здаєть ся. —

Замітно, що це говорив козак, що виріс у традиції козацьких „вольностий", привилеїв.

Менї нагадав ся час „руїни", коли чвари межи козаками і „поспільством" завалили нашу державу. Я і впсловив перед ним цю мою думку.

Він, нїяк не збентежений, говорив:

— У тім і була траґедія нашої історії, що козаки хотїли перебрати увесь монополь патріотизму. А на дїлї селянин хлїбороб жертвував собою для утворення держави не згірше від козаків.

Як не повезло у бою, козак хоронив ся на Січи, а „хлопа" вішали та саджали на палЬ. Де замучили сотню козаків, там укупі, в муках, гинули тисячі селян.

І то без розбору: мущини, жінки, дїти, старцї.

Козак гинув сам, а „хлоп" мусїв ще дивити ся і на муки своєї рідні. Тому не дивуйте ся, що наш хлїбороб не хотїв ходити в ярмі, хотьби і в козацькім. Усї боролн ся в купі, всї разом терпїли, усїм належала ся воля. —

Я усьміхнув ся і спитав жартівливо, чи приставби він, щоби його землю взяли до рівного поділу із усьою українською.

Та не збив я його нїяк з пантелику.

— УпереД всього ви знаєте, що на нашій Кубанї ми піонірами. Ми ту землю зілляли своєю кровію і потом.

Більше як сотню лїт ми стоїмо на сторожи проти диких кавказьких племен. Ця земля наша, бо ми її оборонили, з'орали, засїяли, привели до ладу. Та ще подивіть ся, кілько коштує удержанне армії. Чи не варта ми тої землї хотьби за те, щоби Україна мала все, на поготівлю, парусот тисяч добрих жовнірів?! Без нїяких коштів, готових на кождий поклик?! —

Я признав йому правду та ще замітив, що менї дивно, що він так отверто та щиро говорить. Він видивив ся на мене, усьміхнув ся і каже:

— Ви, галицький Українець. Кождий із вас тільки і мріє про Днїпро, про степи та про українську державу. Знаю я вас ще від часу, як був гостем, у вас, на сїчовім здвизї. Чогож менї скривати ся перед вами? Та чого бояти ся? Ми козаки, а не московські „ступайки". Нас не зачіплять за саму мову. Ми і в Росії упривилейований стан, — засьміяв ся.

Оттак ми говорили із собою, аж поки не закликали на обід. Павло на силу устав із постелї, щобн познакомити ся. Сидїв блїдий із перевязаною головою та намагав ся встати на зустріч гостеви.

Сотник скоренько підбіг ід ньому та, подаючи руку, просив, щобн не безпокоїв ся.

— То певне гостинець від царя — засьміяв ся, вказуючи на перевязку.

Та тут розповіли ми із сестрою про усьо.

Сотник покивав головою:

— Біда у вашій цїсарщинї. Оден другого не розуміє. Чистий Вавилон! Оден на другого дивить ся з під лоба, нїхто нїкому не вірить. У Росії із тим біда, але у вашій ріжноязичній Австрії то вже верх бідї. Ненавидять ся, жруть ся між собою. А тут кажуть разом іти.

— Якбим не шкодував коня, то казавбим дай Боже здоровля тому, що мене ударив — зажартував шваґро. — А то, хто знає, коли вернувбим до дому. А так спочиваю собі спокійно з „лицарською" відзнакою через голову.

Сестра зладила обід на славу. Був борщ із мясом, були пироги і голубці і молоді курята, — було усьо, що тільки може бути на добрім, сільськім ґаздівстві.

Сотник сьміяв ся, як тільки вносили яку нову страву.

От дивіть — каже до мене — усьо так само у нас на Кубані тай на усій Україні. Не тільки мова, не тільки звичаї, але навіть страви показують, що ми оден нарід. Підіть в Московщину, а там всьо инакше. За вареники не спомінай, а тільки „бліни, щі та квас". Добре і тамто: але ніяк не підходить до смачної, української їди. —

Дівчата і сестра були гарно прибрані, а Івась та Павло, оба, мали вишивані сорочки.

Сотник і це помітив:

— Возьміть під увагу усї признаки, то треба бути сліпим, щобн казати, що Москалї та Українцї то одно. От хотьбн сама попа. Одягнеться Українець, то аж радується почуттє краси. Біленьке ниматтє, вишите у артистичні узори. Таке веселе і сьвітле як українська вдача. А Великорос убере ту свою колїрову „рубашку" то такий самий непомітний у нїй, як і цїле його життя. Такіж його небілені, курні хати, незагороджені сум-

ні обійстя, як хмурий він, як сіре те небо, що понад ним. Ясна пана Україна, веселий люд — хмура Московщина і сумні у ній люди...

Ми слухали залюбки його слів, а Івась та дівчата очий не відривали від нього.

Я зажартував і погрозив пальцем Гануни:

— Уважай — кажу — на свої очи, бо скажу Петрови, як верне.—

Вона зарумянила ся і закрила лице фартушком. Засьміяв ся сотник:

— Не сороміть непотрібно дівчат. Не такому старцунови, як менї, до таких квіток залицяти ся.

Та ще у мене і жінка і дїточок пятеро. —

Тут показав нам іх фотоґрафії. Оглядали ми з цїкавостию тих козаченят та гарне лице жінки сотника.

Коли назад ховав ту фотоґрафію своєї родини, виняв хустину та довгенько обтирав піт з лиця.

А менї здавало ся, що разом із потом пообтирав і сльози.

*

Недовго по обіді зайшли до нас гості: учитель із осаулом, Макаренком.

Осаул був молодий, дуже гарний мущина. Того росту, як і сотник, тільки більше стрункий. По всїх рухах було видно силу і зручність. Сотник любив його дуже і поводив ся з ним як з сином.

Ми ще сиділи за столом, як вони увійшли.

Дівчата прятали посуду, а ми курили папіроски та попивали старий мід, якого було ще пару фляшок в пивниці.

Звитали ся, запізнали ся.

Павло, із радости, що маємо таких гостий, і про рану забув. Дармо ми силували, щоби пішов до ванькира.

— Не вільно противити ся хорому. Як заслабну, то буде на вашій совісти! — він жартобливо боронив ся.

Лишили його між собою.

Пішла бесіда на ріжні теми. Учитель горячив ся чимало, заєдно вертаючи до тої самої проблєми: Чому на Україні нема повстання?

Я бачив, що він також уже розчовпав, що можна безпечно про це говорити із Кубанцями.

Коли Куниніренко уперто завдавав це саме питанне, сотник наконець відповів оттак:

— Знаєте, чому нема повстання? Для тої самої причини, що і у вас. Одно, що мілітарна орґанізація роздушила би все у самім зародиши.— А друге, що ще важнїще, — нам, Українцям, нема нїякої вигоди міняти царя за цїсаря. Царський абсолютизм уже пережив ся. Усякий бачить, що ця старовина нїяк не годить ся до двайцятого віку. Він мусить переміпити ся, а з тою переміною перестроїть ся і цїла Росія. Тоді і Україна добуде свого права. Але нїмецький мілітаризм то сила нова, повна життєвої енергії. За нею стоїть

цїлий нїмецький народ. Колибн вони виграли теперішну війну, то учинять із Украіни нїмецьку кольонію. Росію полишать в спокою, але Украіну заберуть цїлу. Підїть нині на давні сїчові землї, побачите, кілько там „мудрих Нїмців картофельку садить". То вже видів Шевченко а від того часу аж кишить нїмецькими кольоністами. Подумайте, що булобн, якбн вони узяли у съвітї верх. Змели бн нас із лиця землї, як позмітали других Славян. Для нас найлїпше, як тій німецькій погрозї утне ся голову. Вам здаєть ся, що треба розбити російську тюрму народів, а нам так само видить ся, що треба розбивати те, що грозить стати каторгою для Украіни в будуччинї. —

Павло засьміяв ся:

— Два грибн у оден борщ. Ви бийте Шваба, а ми Москаля тай просїм Бога, щобн оба програли! От чудасія! —

— Воно може і так бути — замітив сотник. Але на кождий спосіб, як вже має виграти, то буде лучше, як побідить Росія.

Не знищила нас за тільки час, не знищить і за тих пару років, заки здобудемо свою державу. Вона мусить розпасти ся у теперішнім своїм складї і обмежити ся виключно на власнім, великоруськім племени. Зрозуміють Москалї, що годї ім бути вічними жандармами над поневоленими і через те ворожими народами. Схотять жити мирно із добрими сусідами. Це буде тодї, як російський мужик візьме „дубинушку" в руки. —

Між тим, як ми оттак „порядкували сьвітом", у сьвітлиці ішов такий веселий сьміх, що аж нам завидно стало.

Осаул вже давно покинув наше товариство та „помагав" дівчатам порядкувати.

І як то він скоро умів „освоїти ся".

Сестра Іринка, така поважна невіста, що мало й коли жартувала, тепер припинала апаску — козацькому осаулови.

А помагала Марійка, вона, що червонїла маком, як мущина тільки поглянув на неї. Чудо тай диво!

Він же стояв з піднесеними в гору руками тай реготав ся на цїлу хату.

Прийшли ми як раз у ту хвилю, як наше розбавлене жіноцтво накладало ще й хустину на голову козака.

Сотник аж за боки брав ся, побачивши свого осаула у жіночім фартусї та хустцї на голові.

У такім уборі повели його до Павла, щоби і він знав, чого така радість у другій комнатї.

Шваґро, дарма що хорий, за перевязку держав ся та сьміяв ся у весь голос.

— Дивіть на огиду — жартував сотник — ото красуня хоть вовків страш! Ото тепер показатиби пана осаула козаком! Зараз прилїпилиби якесь прізвище. Казалиби, от їде наш осаул Дївочка а може осаул фартух а може осаул Відьма. — Усьо пасувало би добре. —

Пасьміяли ся усї до схочу, а сотник і каже:

— Ану, пане осауле, скажіть нам що веселого. —

Він, так як стояв у хустці та фартусї, став переказувати Руданського „Як їхали Жиди до Єрусалима".

Не раз і не два читав це і слухав. А однак ніколи ще не відчував, що у тім вірші тільки гумору.

Павло тільки постогнував, сьміючись.

А сотник видно був гордий за свого любимця.

Ну, а тепер щось Шевченкового — обізвав ся Сїрко, як тільки той скінчив сьміхованку.

На наших очех перемінив ся осаул від разу. Здійняв хустку і запаску, погладив чуба, споважнїв і став говорити:

Бють пороги, місяць сходить,
Як і перше сходив. —
Нема Сїчи, пропав і той
Що всїм верховодив.

Падало слово за словом, тяжко, наче ті козацькі сльози, що „засолонили море".

А чим дальше, тим дужчав голос, тим чуттє ставало сильнїще. Коли дійшов до місця, де відповідає море, що „сподївані не вернуть вже ніколи", то така розпука була у тім голосї, що мусїв'єсь відчути, що то не модуляція голосу, а кричить душа, кричить безмірна туга за тим, що минуло, пропало на все...

Цілий збілїв: чорні очи сьвітили ся жаром, а лице корчило ся від душевного болю.

Чарівне слово поета! — Не колишеш до сну, як сонет, не вспокоюєш розбуханих нервів, але розбуджуєш сонний нарід, щоб стямив ся, згадуючи колишнє.

Нема на съвітї другого Днїпра, але й нема і не буде нїколи другого Шевченка! Він, це наболїла душа Украіни! Він наш пророк, він наш великий учитель безмірної любови для свого краю. Він більший, як всї гетьмани, бо вказав дорогу до воскресення. Він навчив любити навіть „велику руїну".

Вслухані ми забули за час, за місце і за того, що деклямував. Нам здавало ся, наче це голос самого Кобзаря, наче із могили дух його до нас прийшов.

Він вже скінчив, а ми ще довго мовчали, наче не годили ся, щоби по такім завести буденну розмову.

Із того чувства вирвав нас голос хлопчика, який приніс письмо від священика.

У письмі пан-отець запрошував усїх нас щоби ураз із гістьми зайшли на приходство. Натякнув, що до віку буде гнївати ся, як не вволимо просьбі його і цїлої сїм'ї.

Порадили ся, що зробити. Сотник готовий був іти, хотьби сейчас, бо казав, що цїкавий пізнати, які у нас пан-отцї водять ся.

Осаул просив вибачення. Казав, що перемучений та що остане у нас, поки не вернемо.

Я прижмурив одно око та глянув на Марійку.

Вона глипнула на мене та стала цїла червона, мов рак. Тодї я порозумів, чому осаул рішив ся остати. Тільки бояв ся, щобн молоде дївчатко не закрутило собі голови оттим юнаком. Але розважав, що за пару годин нїхто не влюблює ся „на смерть".

Яке дурне міркованне старого парубка, що сам нїколи не кохав ся! Я не розумів, що часом оден погляд очий може рішити судьбу людини.

*

Пішли на попівство в трійню: сотник, учитель і я. Проти нас повиходили усї враз із хорунжим, що там на постою стояв. Привитали нас щиро і завели у хату. Не дали часу і розглянути ся, а посадили за стіл.

За столом пішла звичайна бесїда за війну, за спричинені нею шкоди, за жертви в людях у селї. Згадалисьмо про страшні екзекуції, які чинили воєнні австрійські суди по цїлій Галичинї, яких невинними жертвами були у нас обоє Шийки. Ми боялн ся, що Москалї ще гірше будуть поводити ся.

Але сотник та хорунжий заспокоювали нас, що не треба бояти ся, що армія дістала розказ обходитися із населенієм як найкраще.

Священик, съмiючи ся, розповів, що старий Петрик, якого так тяжко побили гузари, нїяк не вмирає, а навпаки виспівує на цїлу хату всїляких коломийок.

Він ніяк не хотів злізти із своєї постелі, як усї ховали ся під землю. Оттак і перебув цїлу битву у своїй хатчинї — без нїякого страху та журби. — Ще пару днів, то буде знова витанцьовував по всїх вулицях.

Згадалисьмо за ті шкоди, які були коло церкви.

Усїм найбільше було жаль за липою, що була наче материю усїх дерев в селї.

Казав пан-отець, що і на кладовищи є трохи шкоди. Порозвалювані плоти, поломаних много хрестів, а у тім місци, де ховають самовбійців, вирвало глубоку яму.

Найшли також кілька жовнїрських трупів по ріжних закутинах. Бідняги! Певне пробували сховати ся у гущавинї.

*

По перекусцї повиходили на рундук, цїлий обросший диким вином. Перед нами був цьвітник. Тільки васильок та астри ще були живі — решта квіток уже пісхли. Довкола хати стояли корчі бозу, ясмину, баранців. Вуличкы і стежкы в городї були обсаджені рожами, позичками, вепринами. Поза городом, кругом сад. У садї були лавочкы і ріжні сидження, то з каміня, то з дернини.

У затишнім кутку, біля плота була простора бесїдка, під дахом, а в серединї стіл і лави.

До тої бесїдки запросила нас попадя. На столї найшли попоставлювані фляшки з вином, з вишняком, з медом, велику, зелїзну пушку із тю-

тюном, слоїки вишень, рожі і других солодощів, кришки меду і ріжні тїсточка домашної роботи...

І чого ми не переговорили за тих пару годин, які пересидїли у тім спокійнім місци!

Тямлю добре той удачний парадокс сотника, як він толкував, чому не маємо своєї держави.

— Не маємо свободи, бо свободу занадто любимо — він сказав, а коли ми сьміяли ся, він оттак нас переконував:

— Ви подивіть ся тільки у історію і порівнайте нашу із московською. Москалїв ще і на сьвітї не було, як Украіна вже істнувала як велика і сильна держава через парусот лїт. Але нашим предкам опротивіло слухати своїх князїв. За тяжка їм була княжа рука; — треба було руки повязати. Під кличем „ми нарід свобідний, а не раби", відобрали всю силу від начальника держави, а передали усьо товпі чи там „народному вічу". Ріжні боярські клїки почали торги, хто має сидїти на княжім престолї. Із за того розпочали ся безвинні межиусобиці, що-раз то нове проганяннє невигідного князя а прикликуваннє такого, що буде ішов на руку. А що завсїгди було більше партій, проте кождий новий князь стрічав сейчас сильну опозицію, котра скорше чи пізніще уміла дістати перевагу на вічу і позискати ухвалу, проганяючу князя.

— А як не можна було порадити із народом, то кликали на поміч Литовців, Поляків, Мадярів.

А ті „помагали". — щоби чим скорше розбити українську державу.

— Один з найрозумніщих наших князів, був ваш галицький Роман. Порубав він чимало зрадницьких боярських голов у Галичи і бувби може і скріпив нашу державну силу, якби не згинув, загнавши ся за далеко за хитрими, вже й тоді, Іяхами. Та це була справдішна послїдна спроба приборкати у нас того „свободолюбного" духа сваволї і себелюбства.

— Отсе, що не вдало ся галицькому Романовичи, удало ся московським князям. Ми здрігаємо ся на саме імя Івана Грозного, а однак він причинив ся чимало до збудования крїпкої московської держави. Він переломив боярську силу і дав один осередок усьому державному апаратови. Маси робучого люду, хлїборобів, почули себе безпечнїщими під опікою всесильного царя, що міг одним словом розсипати в порох, хотьби не знав якого вельможу. Досї боярин мав право життя і смерти над „холопом-смердом", а тепер сам мусїв дрожати о свое житте. Винятий досї з під права мужик міг тепер доступити зі своєю скаргою до самого „батюшки-царя" і спричинити бояринови царську „опалу" або і гіршу яку кару. Проте і дивувати ся не можна, коли читаємо за того героя-хлїбороба, що віддає свою „жизнь за царя". Мужик чув інстинктовно, що держава потребує сильної руки і що для нього лучше, як буде тільки одна дужа рука, чим тисячі дрібних.

Якби не самодержавіє у той критичний мент, то Росія розлетїлабн ся на кусні давно під безвинними ударами Татарів, Литви, Шведів, Польщі. Блуд царського режіму у тім, що не умів підготовити російських мас до ходу нових ідей, до нового съвіту. А попри це дав видерти владу із царських рук двірській камарилї та бюрократії. На місце старославянського чи азійського патріярхату, прийшов нїмецький абсолютизм з застарілою урядничою машиною. Практичні Нїмці, скоро побачили, що їх державна будівля негодяща, взяли ся до перерібки і создали нову. А Росія заскорузла у старім і порядкує ся нині так само майже, як в вісїмнайцятім віку. —

Учитель став жартувати, що із бесїди сотника виходить, що нам тре добивати ся українського царя.

Сотник усьміхнув ся та зараз відповів:

— Назвіть його, як хочете, тільки найдїть відповідного чоловіка і дайте йому силу. Дивіть на Анґлійців. Боролн ся за свободу, а дали усю владу одному чоловікови, Кромвелови. А він не в рукавичках, а в зелїзних рукавицях порядкував своїми краянами. У крови втопив горожанську війну, здушив кроваво кожде повстаннє, яке грозило свободї і єдности Великої Британії. Оттакого Кромвела нам треба було у гетьманські часи, такого потрібно і тепер. Україну збудує той чоловік, що викине із серця усяку нїжність, усяку людяність, усяке чувство. Він пожертвує собою

і найблищими для одної цїли: для створення держави. Він начхає на славу, на популярність; у всїм буде йому оден тільки товчок — користь державі.

— Найдїть розумного чоловіка із камінною душею і волею із сталі, а розвяжете проблем української держави. —

— У тім біда, що ми, Українці, люди із масла. Леда подух теплого чувства і ми розтопили ся. Із масляних цегол не збудуєш кріпкої будівлї! —

Учитель, священик і я стали говорити, що так безнадїйно воно не є, що колиб уся маса була національно съвідома, то можнаби створити орґанізацію крішку.

Я навіть зажартував, що національна осьвіта разом із нашим „масляним" чувством може дати таку хемічну комбінацію, що буде твердша, як криця. Побудїм українські серця нашою минувшиною, щоби побачили, кілько мук і жертв перенїс народ, кілько геройства відомого і без'іменного розсипаного на всїх сторінках історії України. Най наші письменники пишуть так, щоби по наших хатах і плакали з жалю і скреготали із бїшеного гнїву. — Най стискає ся „хлопський" кулак, аж затисне ся у такий пястук, що поторощить усїх ворогів волї своєї держави. —

*

Мало-помалу зійшла бесїда на віру.

Пан-отець вивязав ся дуже гарно із дражливої для нього квестії. Він вказував на Нїмців, А-

мериканців та других, що жиють у повній національній згоді, помимо ріжниць у реліґійних переєьвідченнях. Він цілковито годив ся із нашими поглядами, що не можна вязати церкви із державою.

Мені, що бачив у Америці, як церкви усюди стоять піддержкою приватних людий, це питанє було дуже простим і давно розвязаним. Я розповів, як практично воно вийшло у Злучених Державах і думав, що американський спосіб бувби найлучший і для Украіни.

Священик дуже цікавив ся, як відносять ся придніпрянські Украінці до віри і церкви.

Сотник подумав часок та аж по хвилі сказав:

— Казьонна, царська церков ненавистна усім. Через це наша інтеліґенція відчахнула ся від церковщини та шукає відради у сучасній, атеістичній фільозофії. Нашіж хліборобн шукають Бога та правди, де тільки можуть. Баптисти, штундисти і всілякі сектанти користують ся догідною хвилею. Але на днї душі і у інтеліґента і в чорнороба є сильне бажанє обновн старої украінської церкви. Вонаж, у свою пору, кинула чимало сьвітла на Украінї. —

Чи є ще така сама сильна ненависть до унії і уніятів, як за козаччини? — спитав священник.

Нїяк нї! — відповів сотник. — Галичани доказали, що не тре конче бути православними, щоби бути добрими Украінцями. І ваше галицьке священьство де-де стоїть блище до народу,

чим на Великій Україні. Там понасилали повно Великоросів, а ті вживають московської мови, поневіряють і глумлять ся з українських звичаїв і висьмівають українську старину. — У всім чуєш, що се чужі і ворожі люди. —

Тут пан-отець замітив, що за послїдних пару років воно мусїло переміннти ся, бо у декотрих околицях заведено вже українські проповіди по церквах. Він снімнув імена кількох визначних священників, що брали живу участь в українськім народнім життю.

— Це правда! згодив ся сотник. — Це дуже відрадна поява, та тільки у цім біда, що воно не захопило єще цїлого краю. Поки у кождім селї не буде своїх, українських попів, поти не буде цїлковитої обнови української церкви. А для національної справи воно байдуже, які доґми будуть викладати ся у хрямі Божім. Нехай тільки навчать бути добрими людьми і добрими дїтьми України. —

Учитель аж в долонї сплеснув, одобрюючи сю бесїду.

— От у тім і вся суть церковної квестії!—він закликав. Оставте усїм волю совісти. Не лїзьте у нію — як то кажуть — із чобітьми .Не тре вчити ненавидїти кождого, що почитає Бога инакше, як я. — Най кождий боговіє у свій спосіб, так як йому каже його душа! —

— Маєте правду — сказав пан-отець. — Якби Польща не була силувала людий до унії, то

католицтво не булоби так зненавидженe на Україні. Цїле щастє, що уніятам приймлю ся так само терпіти, як і православним. Побачили Українцї, що ляхам не ходить о віру а що хотять підступно розколоти наш народ. Не вдалася хитра штука. Нині ми добрі католики, але так само добрі Українцї.

Тут вмішав ся хорунжий Волох, що досї тільки прислухував ся.

А менї видить ся, що всеж таки булоби лучше, якби усї Українцї були одної вірн. Колиби у нас була своя, народна церква, зі своїм патріярхом у главі — воно далоби забезпеку, що нїхто посторонний не буде вмішувати ся у наше публичне життя.

Пан-отець усьміхнув ся, відповідаючи:

— Вам страшно, що папство може пробувати створити державу в державі. Не бійте ся! Той час минув на все, де поодинокі амбітники на папськім престолї мрїли захопити съвіцьку владу над цїлим съвітом. Католицтво впізнало, що його сила у духовім проводї і що йому не вільно нїяк вмішувати ся у те, що зветь ся державною полїтикою. —

Тут я замітив, що справдї католицька церков має нині далеко більшу повагу, чим тодї, коли розказувала королям чинити публичну покуту.

Сотник від себе додав, що приклад Анґлії і Росії вказує найлучше, що не можна нїяким ба-

тягом запрячи людської совісти у одно ярмо. Надармо пробували анґлійські королї і російські царі створити одну національну церкву. І тут і там потворило ся сотки ріжних сект, помимо найстрашнійщих репресій зі сторони уряду. —

Учитель знова обізвав ся: — Не в тім штука, щоби кождий однаково вірував, а у тім, щоби кождий мав повну свободу хвалити Бога по свому. —

Я засьміяв ся уголос.

— Я не знав, що ви такий реліґійний, пане Кушнїренко.

— А вам здаєть ся, що віруючий чоловік то тільки той, що в підлозї колїнами ями вибиває? Ні, добродію Деркач, я люблю того Бога, що каже себе любити через людий, того, що каже бачити себе у меншім браті, у голоднім, смутнім, у голім та босім. Я виджу Його як того, що каже любити цїлим серцем ту бідну нашу Україну, що терпить, що потребує нашої помочи. —

— Славно! — Кликнув пан-отець, а за ним ми всї.

— Тим скорше збудуємо Україну, чим скорше буде знати кождий український жовнїр, що він бореть ся за Божу справу, коли бореть ся за свій нещасний край. —

По сих словах священика, сотник задумав ся. Відтак поглянув поважно довкола і так говорив:

— Воно і справдї так! Колиби до нашої бо-

ротьби за волю ми з'уміли прилучити реліґійний елемент, колиби ми порушили наші маси, що це Божа воля, щоби визволяти, добувати з біди наш народ, ми далиби нашій армії такого духа, що ніяка жертва не булаби для неї страшна.

Я обізвав ся, що шалена відвага Запорожців мала за товчок ту глубоку віру, що борба за Україну сьвята, що це справа самого Бога. —

На це священник став переповідати за Мойсея, за Макавеїв і других біблійних героїв. Навів слова самого Христа, де ставляєть ся найвище того, хто віддасть життя за своїх братів — а реасумуючи то всьо, прийшов до заключення, що справді боротьба за свободу і добро людий це є найбільша повинність кождого чоловіка. —

Менї чомусь упало в думку запитати ся сотника, яким чином він може говорити про Україну, коли сам походить з Кубанї.

Він відповів, що перебув на Україні цїлі лїта тай переїхав єї вздовж і впоперек.

— Я все цїкавив ся рідною стороною і як тільки захопив часу, виїзджав дивити ся на степи, на Днїпро, а найбільше на людий, які там живуть. І не було для мене гарнїщої хвилї, як тодї, коли перебирав ся у сїльську ношу та блукав по торгах, по ярмарках та коршмах, стикаючи ся із нашими хлїборобами із ріжних околиць. І саме тому, що я знаю мало не кождий повіт по правім і по лївім березї нашого Днїпра, як раз

дятого я такий певний, що Україна воскресне і воскресне скоро!

На ті слова ми всї встали і цокнули ся чарками, а учитель зажартував:

А ви, пане сотнику, дай Боже, щобисьте були нашим гетьманом! —

Сотник засьміяв ся на увесь голос, а відтак похилив голову та тихо сказав:

— Нехай буду простим козаком, щобим міг тільки дожити до того часу, коли піду у бій не як царський собака, а як воїн рідного краю. —

Не забуду ніколи того гарного настрою, який був між нами тодї. Позбирали ся люди із двох кінцїв України і пристали до себе відразу, якби родина. Там не було ні католицького попа, ні російських офіцирів, ні американського бурлаки, ні всїми поштуркованого сїльського учителя — Ні! — Там були тільки сини України, що любили ту саму бувальщину, ту саму землю і хотїли найти для свого народу дорогу до правди і добра! І у всїх нас була та сама охота до жертви з усього, кобн тільки побачити Україну, як сильну і славну державу.

І всї ми радїли думкою, що коли така єдність думок між нами, що так ненарочно зібрали ся, то і на всїй Україні вже час недалекий, де так з'єднаєть ся цїлий народ.

А тодї, де є у сьвітї сила, щобн нам загородила дорогу?!

Не стану описувати вечері та тої годинки, яку пересиділи у світлиці із родиною пан-отця. Скажу тільки, що розпращали ся дуже щиро та що вже було близько девятої, як вернули домів.

Учитель вступив до нас, щобн забрати із собою осаула.

Ще посиділи з нів годинн разом, розстали ся. Я відвів сотника до його кімнати, а сам з Івасем пішов на сіно до стодоли. За нами побіг Бурий та ляг у наших ніг.

Дорогою ступали у неперервнім марші кроки російської піхоти.

* * *

Коли другої днини відїздкали Кубанці, майже цїле село зібрало ся випроваджати. Просторий майдан був весь укритий людьми. Посеред них бундючно на конях козаки. Не дармо мають їх у свитї за найлїпших їздців. Сидїли мов приросли до сїдлів. На самім передї сотник. Коли вже були готові до походу, сотник зняв шапку, поклонив ся громадї на всї сторони і в короткій бесїдї подякував за щирість, за гостинність, іменем цїлої сотнї.

Кілька простих слів, а однак вони тронули кождого. Коли закінчив „не згадуйте лихом!" — із громади піднесла ся цїла буря окликів, з поміж котрих найбільше було чути „Дай Боже в гаразді побачити ся!"

Та вони вже рушили в дорогу. Відпочаті коні

ступали легко. В гору підпесені шапки кланяли ся нам на прощання...

А за хвильку тільки майнули на скруті. — наче привид, наче у снї...

22. Салдати.

Довше, чим два тижнї. переходили російські війська через наше село. Що днини мали нових гостий на постою. Але никоди не було від них нїякої. Поводили ся людяно. не забирали нїчого, та ще лишали в дарунку чай. каву, цукор.

Коли довідали ся про траґічну смерть Шийків учинили велику нараду в честь „мучеників за всеросійську ідею".

Через село ішла музика. за нею трох „батюшків". за ними солдацький хор. а відтак кілька компаній піхоти. Поза військом ступав старий Байдак із сиротами та богато людий із села. На цвинтарї відправлено панахиду. а оден із військових священників виголосив коротку проповідь у котрій вихваляв небіщиків як мучеників за „об'єдиненїе".

А я подумав тодї. кілько мучеників післала Росія на той съвіт за це. що були ворогами тих сердечних обіймів „білого медведя". — Кілько Українців пішло в Сибір. кілько погинуло по тюрмах та каторгах. кілько повішено та розстріляно за це. що не хотїли того „обєдиненїя". —

От що значить не мати своєї держави! Прийдуть зайди і вважають себе панами на нашій

земли. Кождий найде якусь вимівку, щоби тиснути. Як у сказці із собакою. — Бють, як гавкаєш, бють як тихо сидиш. Або як колись польська пляхта чинила з Жидами: „Бєш ти мого Жида, побю я твого." А все хтось бє, хтось мучить і мордує бездержавний народ.

*

Чимало сьміху спричинив нам Петрик підчас тих постоїв російського війська.

Пішов я якось до кузьні — дивлю ся, а там ціле збіговище. Стоять кругом наші люди і салдати та регочуть ся на всї заставки. Підійшов блище, щоби придивити ся, яка причина тої веселости.

У самій середині побачив старого. У російській шапці, перехиленій по молодецьки на одно ухо, в російській „шинелї" — гуляв, як навіжений. Салдати плескали в долонї, а він дубонїв ногами присїдав і крутив ся на всї сторони. Сиві вуса підкручені в гору, руки оперті на бедрах. Час до часу приставав і старечим, хриплим голосом виспівував одну коломийку за другою. Цїле лице так і сьміяло ся з великої утїхи.

Коли на конець уже через силу умучив ся, пристав, відсапнув і як випрямить ся. Руки приложив до шапки і як верескне „смірно!" Салдати так і поставали випрямлені, як на парадї.

„Здравствуйте ребята!" крпчить Петрик.

„Здравія желаєм вашему благородію!" відповідають салдати.

„Харашо! — дайте закурити. —

— Дамо, як покажете, як квокають кури. —

Тут старий похилив ся в долину, руки по бокам, підносить високо одну ногу, відтак поволи другу та зміненим голосом ко-ко-ко, ко-ко-ко, кудкудак! — гадавбись, що і справді курка, як знесе яйце.

Наслїдував і собачку і вівцю і когута і яка тільки животина на селї є.

А вже справдї по майстерськи наслїдував муху. Бренїв так удачно, що присягбись, що справдї це він єї ловить. Довкола обходив, чаїв ся, нїби рукою хотїв зловити і знова „зум-зум" то блище, то дальше. Коли наконець гейбн вже єї зловив, так „занїнькав" наче і справдї мав єї в кулацї.

Спомінаю за цю „кумедію" тільки длятого, щоби порівнати обходженє ся „ворожої" і „своєї" армії із тим біднягою, Петриком. Мадяри побили до полусмерти, а Москалї зробили собі забаву, а старому радість.

Ще і обдарували всяким добром бідного недотепу Ані війна, анї царський кнут не з'умїли ще вбити добрячости російського мужика.

Менї прийшло ся і самому „спрактикувати" московську душу.

Не знати чому, але мабуть на донос якогось шпига, заарештували мене і кількох визначнїйших господарів із нашого села. Взяли також учителя і дяка. Василя. Привели нас до громадської канцелярії і поставили варту. Коли ми питали ся офіцира, що був із нами, яка причина

увязнення, він казав, що йому і другим жалко, але що вважають нас за небеспечних, аби оставити на волї.

Усі ми зажурили ся немало, бо бояли ся, що прийде ся „мандрувати" у далекі, чужі сторони, як полоненим. Прибіг шваґро, прибігла сестра, позбігала ся рідня арештованих. Усїх пустили до нас, але стерегли добре.

Коли вже всї розійшли ся, увійшов офіцир і махнув на мене рукою.

Я підійшов, а він став скоро шептати:

— Не бійте ся нїчого! Ми відходимо під вечір, а у ночи вас випустять. Ми вже приготовили усьо як слїд. —

Я подякував за добру відомість, а як він відійшов, я переказав товаришам, що вчув.

Усї зрадїли і чекали спокійно, як воно станеть ся.

Під вечір змінили варту. Той відділ, що нас заарештував, відходив в дорогу, а сьвіжий приходив на постій.

Ми бояли ся, що офіцир нас піддурив, щоби збути ся просьб та плачу нашої ріднї.

У великім неспокою перебули аж до півночи. — За той час знова перемінили вартових. —

Десь, коло першої в ночи, застукали кроки у сїнех, а за хвильку ввійшов до середини той сам офіцир, що мене потїшав, а з ним ще пару салдатів.

Виняв якесь письмо і став читати старшому від варти. Відтак приказав нам остро іти зі собою.

„Довкола нас його салдати, з насадженими „питиками", а він на передї з витягненою шаблею.

Пішли дорогою, під конвоєм, не розуміючи нїяк, що це всьо значить.

Аж як вийшли за село, офіцир обернув ся до нас, засьміяв ся тай каже:

От і вдала ся штука! І вовк ситий і коза цїла. Припарентували і повели в полон — а далї і слїд за вами згубив ся. Вертайте спокійно домів і нїчого не бійте ся. Ваше дїло вже скінчене. „Очистили" ваше село і — і кінцї в воду. Заки додумаються, де і що з вами, то і війна минеть ся. —

Ми подякували сердечно офіцирови за його людяність та спитали ся, як він не боїть ся за своїх салдатів.

Та тут цїлий „караул" зареготав ся.

Тодї довідали ся, що всї ті „салдати" були поперебирані офіцири.

Для незнакомих, незамітних людий, вони наражали себе на неаби-яку біду.

Чи не гарна черта „московської дичі"?

*

23. Обрусителї при роботї.

Підчас переходу військ годї було і думати за яку-небудь роботу у поли. Богато худоби поховано по лїсах, бо був страх, щоби не позабирали жовнїри. Не було чим робити. —

У тім часї пропав Дмитро Воробець, панський підлизень, котрого ми підозрівали, що він зробив донос на бідного Шийку. Мабуть утік ще того самого вечера, як ми з учителем його бачили. Бояв ся, відай, попасти у московські руки.

Офіцир, що був стояв у нас на постою, розповів нам, що в тиждень по заняттю Львова побито міліонову австрійську армію та що російські війська підступили вже під Перемишль.

Від наших хлопців, яким приходило ся робити службу у тій кріпости, ми набрали пересьвідчення, що Перемишль не дасть ся здобути. Він і справдї показав ся твердим горіхом, котрого Москалї не годнї були розкусити через пів року.

Австрійцям і Нїмцям не вело ся тодї нїгде на східнїм фронтї. Навіть маленька Сербія била „Швабів" у своїм краю. А Москалї успіли вдерти ся навіть на „свяу" нїмецьку землю.

Усьо складало ся так, гейби на Різдво прийшло ся Москалям святкувати у Берлїнї.

У Галичинї часть російського війська остала під Перемишлем, а решта посунула поза Сян і у Карпати.

Як ми почули, що у горах добуто перехід і що вже спилюють ся російські війська на мадярський бік, ми були певні, що в короткім часї цїла угорська низина опинить ся у руках Росії. А що зазнали руки мадярської дичі, то так і багло ся, що-

бн московські салдати „погуляли" у всю ширину по „пунтах" над Тисою.

Між тим царські власти почали ґаздувати у Галичині „по своєму". Граф Бобрінский, брат ославленого русифікатора став ґ у б е р н а т о р о м. Він взяв ся „о ч и щ у в а т и" край із съвідомих Українців. Богато наших найвидніщих людий пішло тоді у далеку Сибір, або у табори полонених. Якби не добряги офіцири, то і я бувби товк ся десь по далекій дорозї разом із другими „неблаґонадьожними" із нашого села. А так то на папери наша громада позбула ся чільних „мазепинців", дарма, що ми усї остали дома. Заки тяжка уряднича машина доглупає ся, що нас не доставлено, куди треба, певно мине пару років. А за той час, хто вгадає, що буде...? У Росії, де у мирний час „пропадали" цілі зелізничі поїзди з міліоновим набором, хто стане журити ся кількома недоставленими пійниками?! Ми всї заспокоїли ся, що за нас забудуть: — так воно справдї і вийшло. —

Але у Львові та по містах, де були українські центра, ішла нагінка проти українства цілою силою. Головачі москвофільського руху, ренеґати, що здавна були на платній службі російського уряду, взяли ся за роботу, якої не вспіли докінати царі за 260 років на Великій Україні. За їх підмовою припинено дїяльність усїх наших інституцій, заведено московську мову, як урядову, а навіть зачато подекуди уводити насильно право-

славне богослуженнє по уніяцьких церквах. Пізніще, коли добуто Перемишль, їх брутальне поведенє спричинило наглу смерть старенького перемиського епископа Чеховича. А вершком нерозумного реліґійного фанатизму, було увязненнє і заславнє на далеку північ уніяцького митрополита, Шептицького.

До нас доходили вісти, що знищено український національний музей у Львові, що спалено книгарню товариства ім. Шевченка та що так само стало ся із видавництвами „Просьвіти".

Колиж у добавок прийшла відомість, що тисячі наших людий вивезено, без нїякої вини, тодї богато „твердих" утратили свої симпатиї для московської влади.

Тодї показала ся та велика правда у Галичинї, а власне, що дїйсних прихильників царського абсолютизму у нас не ма. Кількадесять чи кількасот платних аґентів, а решта прихильники Московщини, тільки на це, щоби вона визволила з під австрійсько-польського ярма. Проти русифікації, проти насиль над вірою, увесь народ стояв однодушне, дарма, що частина прозивала себе „русскими". А цїй орієнтації на Москву, як спасительку, нема що дивувати ся. Галичина пів тисячі лїт жде на дармо, щоби була злучена із Україною. Не диво, коли якась пайка народу вже зневірила ся у власну державну силу.

У многих думка, що тре бути разом, хотьби і під кнутом, а не під ляцьким батогом. Коли вто-

пити ся, так вже лучше у російськім морі, чим у польській калабани.

Але розумна часть суспільности не бачить причини до самовбійства народу. Це і причина, що в Галичині українство кілька раз численніще, чим „старорущина".

На щастє, цей злочинний рух ренеґатів, не тронув нашого села.

Цїлі місяці перейшли спокійно. Тільки час до часу перелетїли через село військові авта або перегнав віддїл кінноти. Безвпинний рух ішов зелїзницею, якою тягли в одну сторону припаси, військо, оружіє, а у другу тисячі ранених. —

Серед того зглядного супокою ми узяли ся завзято до осїнної роботи у полї. Богато картофлї і кукурудзи пропало. Декуди канони, вози і військо так змісили землю, що і слїду не було, що там було що-небудь посаджено.

У богато місцях ґранати повирівали такі ями, що треба було кількадесять фір землї, щобн зарівняти.

Наше щастє, що це не була велика битва, що не було правильних окопів. Нам переказували люди з над Днїстра, що по їх полях, впоперек і вздовж, покопано на перехрест такі рови, що під осїнні дощі і втопити ся можна. Много сїл остало без даху над головою. Мусїли повикопувати землянки, щобн найти захист під зиму.

У нас не було так зле. Збіже було зібране, а

ціла східна часть поля, від ріки, остали неушкоджена.

24. Шпигуни.

Мене кортіло дуже подивити ся „за потік", де була панна сїножать, керничка, гайок. Через тиждень годї було відорвати ся від роботи. Помагав ломити кукурудзду, возив домів фасолю, гарбузи.

Аж у неділю змовили ся при церкві з Матвієм, що підемо разом. У нього була у тій сторонї нива із бульбою.

Був гарний, соняшний день. Літаюча у воздусї паутина вказувала на „бабське лїто".

По поли стояли копиці отави та у стіжок зложене кукурудзиннє. Менї нагадала ся Америка. Там не кажуть „бабське", а „індиянське лїто". А причина як раз у тих кукурудзяних стіжках, що нагадують індиянські шатра.

Як далеко засягнув оком, не було видно нї худоби, нї чоловіка. Коли переходили через луг, зрушили стадо шпаків, що тут мабуть відбували своє віче. Чорною плахтою підійняли ся в гору як хмара. —

Біля луга було Матвієве поле. Пожовкла гичка картофлї стояла рівними рядами, неушкоджена. Коли переходили бороздами, збудили „спюха" зайчика. Удирав, як навіжений, у корчі. Мимохіть дивили ся за ним, поки не зникне із очий. Коли вже добігав до луга, нараз скочив у бік, як-

би перестрашений. Не сховав ся у гущавищу, а побіг далеко, у поле.

Нам стало цікаво, що за причина перелякала куцохвостого. Тоді побачили людську постать, яка потайки пересувала ся помежи корчі. До сонця заблестіла сталь. Ми вгізнали, що у чоловіка була рушниця в руках.

Доміркували ся, що це певне той сполячений Дмитро, ховає ся від людий та блудить по лісах та лугах.

Як тільки спостеріг нас, сховав ся за кущ — мабуть причакнув. Він що був колись такий товариський, веселий, говірливий, тепер скитав ся сам, як Каін, боячи ся кождого людського лиця.

От до чого приводить зрада. Зненавидиш людий, зненавидиш наконець й себе самого.

Не показуючи по собі, що бачили його, ми обернули ся, бо раді були оминути стрічи. Вийшли на доріжку і пустили ся на нашу сїножать.

Уже здалека вгізнали, що всьо стоїть по старому. На краю стирта із сїном, а у другім кінци, на горбку гайок зі старими вільхами, березами, тренетами та кущами ожин, зісхлих малин та лїщини.

Перейшли через неконїну отаву, напили ся з кернички води та сїли на горбку відпочати.

Покурили та пішли пошпорити, чи не найдемо горіхів. Найшли ледви кілька. Були тут вже перед нами инші.

— Як забагло ся горіхів, ходїм у „Стїнку" — обізвав ся Матвій.

Я радо згодив ся, бо часу ще було доволї. „Стїнка" зі своїми печерами, з непрохідною декуди гущавиною, манила ід собі таємностию. Казки про запавший монастир, про великі комнати у нутрі гори, про духів, що у тих комнатах мучать ся, усьо навівало думки про давно вимерший съвіт.

Прийшли над ріку, найшли човно і перевезли ся на другу сторону. Перейшли через корчі, крутою стежкою, що вела до самої гори. Тут уривала ся доріжка і треба було ияти ся в гору, справдї як на стїну. Хапаючи ся корчів, часто спочиваючи, задихані, вилїзли наконець на місце, відки починав ся вже лекший спад гори.

Присїли, щобы відпочати та подивити ся на краєвид. Більше як на милю довкола можна було видїти. Бачили далеко місто, а поблище кілька сусїдних сїл. Наше село виднїло так близько, наче під самими ногами були його крайні хати. Налюбовали ся гарним видом своїх сторін та забрали ся шукати горіхів. Повно іх було на кождім корчи. За коротенький час назбирали повні пазухи. Я вже тодї скинув був американську пошу, а вбрався так, як і усї в селї.

Обладовані горіхами стали передумувати, якбы то безпечно злїзти на долину. Не було і бесїди, щобы вертати тою стрімкою стїною, куди вилїзли.

От і пішли ми в полудневу сторону, де не було так спадисто, хоть тре було перейти чималий кусень дороги. Ішли по узбічу, бо до верха требаби знова лїзти під гору, а ми спішили ся, щоби вчасно вернути домів. Тим узбічем було вигідно іти, бо тут гора була вгнута і формувала цїлком рівний прохід. Переходити було легко, бо хотя були корчі, то не було підшиття зїльом. Не путало за ноги. На горі було тихо. — Тільки було чути жовни, як стукали об дерева та часом зірвав ся дрозд із вереском з під ніг.

Уже увійшли спорий шмат дороги, коли занюхали дим. Матвій, що ішов на передї, пристав та зашепотів:

— Хтось недалеко огень розклав. —

Стали ми міркувати, хтоби то був, що вийшов аж на гору розкладати ватру. Якби на поли, то зрозуміле, пікби картофлю або недоспілу кукурудзу — але на горі?! Цїкавість перемогла. Ми порішили, що мусимо довідати ся, хто тут розґаздував ся.

Розглянулися, відки дим виходить. Із за корчів було тяжко розібрати. Підсадив мене Матвій на дерево і відси побачив тоненький стовпик диму, на кількадесять кроків від нас.

Покулені, наче справжні пластуни, стали ми красти ся потиху у сторону диму. Чому ми так обережно ішли, я сам не знаю. Але так якось прийшло нам на думку обом, що буде лучше, як

розпізнаємо вперед, хто там є, чим самі йому покажемо ся.

Коли прийшли на помічене місце, побачили, що дим виходить з під землі. Ні огню, ні нікого не було видно нігде.

Що за мара? Невжеж наша гора задумала на старість стати вулканом?

Коли блище роздивили ся, помітили, що дим виходив щілиною із розлупаної скали. Тоді і нагадали собі, що стоїмо понад печерами, що нарід прозивав „запалим монастиром".

— Варять черці вечеру, — шепнув до Матвія, съміючись.

Але Матвій положив ся на землю та приложив ухо до роспуклини. Щастє, що димок був легонький, а то завудивби старого.

— Там є іх двох, говорять — сказав по тиху.

Розпростер ся і я біля Матвія, щоби почути, яка то бесїда на тих таємних сходинах.

Спочатку не міг ніяк вирозуміти ні слова. Чув тільки помішані голоси. Але наконець, переміняючи кілька раз місце, потрафив так, що чув кожде слово наче через телєфон.

Не будьте дітваком! — Говорив оден голос, — вам не можуть доказати нічого. Ні свистка паперу не остало нігде. —

Другий голос був здушений, наче цїдженій крізь зуби:

— Може воно і лучше булобн, якби знали. Не прийшлобн ся зазнавати такої муки... А так,

то день і ніч маю їх перед очима... А ви вивиювали, що їм нїчого не стане ся! —

— Чи я міг знати, що з ними так скоро упорають ся? А впрочім вони вже були старі. Їм і так богато не належало ся. —

Хвиля мовчанки. Відтак знов голос:

—Погубив невинних людий... Видав на смерть, як Юда Христа... Погубив їх душі і свою — проклятий!... Полакомив ся на гроші... На чорта вони менї тепер!... Куди йду, то всюди привиджують ся. Засну на хвильку, то зі сну будять — стоять із петлями на шиях.

— Чогож ви запхали ся у це незахідне місце, де усьо гробом смердить? Вертайте у село, межи люди! —

— Межи люди?! Та там і маленька дитина знає, хто і що я. Досї кривоприсяжником, а тепер ще й душегубом став! —

— Ей не пізнаю вас, пане Врублевскі. Я мав вас все за розсудного чоловіка, а тепер бачу, що у вас вдача, як у старої баби. Щож ви винні, що Мадяри такі острі люди, що не робили довгих „переґелїв" із тими Шийками? Ви сповнили тільки обовязок для „ойчизни", що вивили зрадників. —

— Якіж вони зрадники?! То я зрадник, бом зрадив своїх людий... Ваш панський двір учинив із мене скотину. Каїна, яким я нинї є! —

— Не так остро, пане Врублевскі! Ніхто над

вами з буком не стояв. І ви і я, оба робимо службу, за котру добре платять. —

— А бодайжеж би я був не діждав тої платні брати! Бодайбим був здох, заки зачав торгувати людською кровію!

— Що за дивний із вас чоловік! Ми преціиь робимо це і для ідеї. Добрий із вас Поляк, що не подумаєте, яка потрібна оця наша робота. Німці і Австрія обіцяли відбудувати Польщу. Ми мусимо дати свою поміч, щоби розбити російський кольос на глиняних ногах. —

— Беріть кріс у руки і так добивайте ся „ойчизни", а не мордуйте доносами невинних людий! —

— Які ви съмішні! Ми, Поляки, робимо роботу пляново. Ми робимо рівночасно всюди. Наші люди сидять і в Берліні і в Льондоні, у Відні і в Парижи. І у Петрограді є наші аґенти. Ми не можемо програти. Як не Німиї, то Французи поможуть воскресити Польщу. А у Галичині наша робота у тім, щобн стерроризувати „хамів". Перша нагінка на „кацапів" — відтак прийде черга на Українців. Треба усіх застрашити так, щобн ніхто і не думав за нїщо инше, а тільки щоб спасти життє. —

— Та робіть це самі, тільки не мучте вже мене! —

— Якіж бо ви нерозсудні. Чи не розумієте, що у нашій службі дезертирів не съміє бути? Ви оден із жовнїрів нашої невидимої польської ар-

мії. Кождий із нас мусить видержати аж до кінця, поки не збудусть ся наша „ойчизна"!

— Ні, не поможу вам вінати невинного народу. Досить із мене того страхіття, яке переживаю тепер! —

— Ідіть та висповідайте ся, то лекше вам стане. Спитайте ксєндза Гузїка, чи не чините доброї служби, коли виявляєте ворогів „съвєнтей вяри, косьцьола і вспульней нам Матки — Польскі". —

Хвиля мовчанки, а відтак знова той сам голос:

— А притім знаєте, як у нас карається за дезерцію і зраду. Ми маємо „своїх" і при російській армії. Потрібуємо тільки написати невеличке писемце і виявити, що ви австрійський шпигун. Найдуть ся съвідки, що посьвідчать так, як ім скажемо. Оборонити не буде кому — самі знаєте. Ну, як вам пахне шнурок...

Знав мовчанка.

Я піднїс голову і поглянув на Матвія. Він сидїв і кивав сумно головою:

— Ходїм відси — озвав ся шепотом.

— Ні! мусимо дізнатися, хто це із ним є. —

— Но що?! І так не будемо робити доносів.—

— Най бодай знаємо, що це за птиця! —

— Хай буде і так! Але ходїм десь сховати ся. —

Підлїзли вище в гору і вибрали місце, із котрого могли бачити, як хто буде виходив.

Прийшлю ся чекати довго, заки дізнали ся.

Вже сонце скотило ся добре на захід, коли побачили обох. Дмитро ішов завірений, із спущеною долів головою, а біля нього панок середних лїт, котрого Матвій впізнав як лїсничого із сусїдного двора.

Розійшли ся скоро. Дмитро вернув до печери, а панок пішов у лїс і зник нам з очий.

Ми пересидїли єще з пів години на тім самім місци, заки пустили ся домів.

Обережно, тихонько, пішли боком гори, поки не найшли, куди зійти. Відтак, скрадаючи ся, пішли корчами під горою до того місця, де лишили човно.

Уже сьвітили по хатах, як вернули в село.

— Не кажіть нїкому! — сказав Матвій, прощаючи ся.

Але у мене і думки не було виявляти того, що підслухав. Я чув муку людської душі, хоть і зрадника.

*

Довго в ночи думав я про ті пляни, які ляшок виявив Дмитрови. Що за підступна нація. Поляки! Яку дволичну полїтику ведуть! Старому Франц Йосифови дують все ту саму пісню „лиш тобє стоїми і стаць хцеми", а рівночасно ведуть торги із Лондоном та Парижом, за те, що їм припаде із евентуального розбору Австрії. У Петрограді підлизують ся цареви, а в Галичинї творять проти него леґіони. У Берлїнї присягають ся на свою льояльність, а в Америцї орґанїзують ар-

мію на поміч Франції. А у верх усього, самі ще поневолені уже укладають пляни, якби поневолити других. І мені прийшла на гадку ціла наша минувшина. У всіх взаєминах з Україною Польща все була облудною, кривоприсяжною і більше жорстокою, чим Татари.

„Правем і лєвем" було їх девізою для своєї сусільности, а для Українців самим тільки „лєвем", — цеб то розбоєм, ошукою, насильством.

І тим „лєвем" стали вони послугувати ся від самого початку війни. Коли Мадяри нищили край через дикуньство і вроджену ненависть до Славян, то Поляки чинили це саме пляново, щоби хитростию вигубити українське плем'я в Галичині

Маючи всюди достуи до найвищих кругів, уживали свого впливу на те, щоби представити наш народ, як зрадників держави. Їх доноси вбили більше невинних людий, чим мадярська сваволя, чим ворожі кулї у бою. У Галичині була орґія фальшивих доносів і безправних засудів на смерть. Доносщиками і судіями були — Поляки.

А межи ними ославлений Станіслав Заґурскі, на котрого совісти тисячі безвинних жертв. Він вживав свого урядового становиська на це, щоби дати волю своїй хоробливій ненависти ід Українцям. Вживав найменшого позору, щоби посилати людий на шибеницю.

У Сяневідську казав повісити попа і кілька людий, тільки за це, що найдено при них коробо-

ки сїрників із мадярськими написами. Казав, що вони певне ходили на Мадярщину — шпигувати в користь Росії. — А на дїлї такіж сїрники можбуло дістати у кождій трафіцї в краю. —

І де тільки приїхав, то не на слїдство, а з готовим засудом у своїй голові. Всюди оставляв за собою слїд польської культури — шибеницї.

„Поляк, Венґер, два братанки" — говорить польська приповідка. — Суща правда! Бісові дїти обидва!

У нашій історії, від самого початку нашого національного істнования, то два наші смертні вороги, із котрими не дійдемо до ладу, хіба тодї, як розвалимо їх на скинки або розгородимо ся від них на віки. —

— Тої ночи снили ся менї чорти, повбирані у мадярські „долмани" та рогаті польські шапки...

25. Жиди.

Почали ся осїнні слоти. „Ложка дощу, а дїжка болота", як кажуть наші люди. З Павлом та Івасем кінчили орати, сїяти. Вечерами сходила ся молодіж помочи обирати кукурудзу. Бувало, давніще, ці осїнні вечері були такі шумні, веселі. Казки, жарти, співи, силїтали ся разом з роботою у практичні вечерниці. Але тепер не було парубків, щобн звеселити дівчат. Не клеїла ся розмова, а пісні співали ся самі сумні, повні жалю і туги.

І наші дівчата посоловіли цілком. Дармо пробував їх підбадьорити, надармо силкував ся розвеселити жартами.

Зайшов був до нас Ілько Обух, батько Петра, що сватав ся до Ганунї. Пробував старий по давньому жартувати, глумити ся усїй бідї тай не видержав. Утїк від нас з плачем, а бідна Ганя то хлипала з пів днини.

І в Марійки смуток виглядав з лиця.

Памятаю, як дістали збірне письмо від „наших" Кубанців. Добрі люди здоровили нас сердечно і поприсилали свої фотоґрафії. Марійка, коли довідала ся, що це лист від них, збілїла спершу як полотно. А коли прочитали і довідали ся, що вони всї три здорові, — зарумяніла, мов зоря. Того дня почув я вперве, що сьміяла ся у весь голос і жартувала з Ганею.

Приходили ті листи від них досить частенько, а найбільше писані Макаренком, осаулом. Сотник добавляв все пару щирих слів, а хорунжий тільки підписував ся.

Чимало втїхи було нам із за тих листів. Кождий був писаний із таким гумором, що раді — не раді мусїли сьміяти ся.

Дивне тільки, що усї ті письма щезали, як під землю. Так само пропала десь фотоґрафія осаула.

Хотїв був прочитати вдруге один лист. — Що нашукав ся, не міг найти. Питав усїх, ніхто не знав, де подів ся.

Га коли потім я перетрясав у стодолї солому з конюшиною на пашу коням, Марійка підійшла до мене і подала менї письмо.

Я найшла той лист, що ви шукали вуйку. —

Я подивив ся на ню з під ока, а вона стояла така засоромлена, що аж жаль було.

Узяв єї за борідку, піднїс голову та нїби-то остро питаю:

— Найшла? Так, як сокиру під лавою — га?! — А вона, бідна, стоїть переді мною така помішана, завстиджена. — Крізь спущені повіки сльози так і котять ся по лици.

— Та я, Марійко, так жартую. Спасибі, що пошукала. —

— А най вуйко нїкому не кажуть — задрожали уста і порхнула як сполошена пташка.

Менї було нїяково, коли відкрив єї тайну. Я побачив, що коротке знакомство з молодим Кубанцем було для моєї сестрінки більше поважним, чим я собі уявляв.

Із другого боку частенька переписка вказувала, що і в Макаренка не сходить із думки гостина у нас.

Думав, думав, а далї здвигнув плечима, бо любовні затії не були в обсягу мого розуміння.

Може воно перемине, а може їм „судило ся". Я завважав, що нїчого так не вспокоює чоловіка, як це, коли всьо передасть судьбі.

Я памятаю одного товариша в Америцї, котрого пробував відвернути від піятики. Він

з початку сам гриз ся чимало своїм налогом. Нераз, особливе по пяному, то так ревів на моїх грудях, що аж гидко було дивити ся на нього. А далї-далї і заспокоїв ся. Коли я пробував зрунити його совість, що у нього жінка і дїти в краю, він заєдно відповідав:

— Маєш, товаришу, правду. Але така вже моя судьба. Проти долї не порадиш. —

Як тоту „фільозофію" видумав, запивав ся вже найспокійніще в світї і був глухий на всї упімнення.

Перестав бороти ся із привичкою, яку сам набув, тому, що йому так „на роду було написано", що він має стати піяком! Оттак, покищо, лишив і я Марійку із тим, що сї не мине це, що записала з гори судьба...

Під вечір, того самого дня, заїхав до нас Гершко, той сам жидок, що перестеріг мене, щобп не вірити у „австрійські побіди". Яким чудом він спас ся від австрійського побору та московскої нагінки, хто це знає? Тільки Жиди знають, як втяти таку штуку.

Та в тій хвили приходить мені на думку, що цїла Азія повна таких таємних людий, як Жиди. Я пригадав собі Китайців, яких чимало бачив у Америцї. Яких способів не видумують вони, щобп „перешварцувати" через границю своїх краянів або пачки із опіюм. Порядкують ся своїми китайськими правами і у кождім місті, де живуть, мають своїх старших, котрим повинують ся без-

умовно. А коли трапить ся між ними чи злочин, чи убійство, американська поліція найде часом трупа убитого, але ніколи убійника.

А так само замкнені у собі Японці, Індійці, Тибетани. В усіх розвинена, до фанатизму, любов до свого народу, — усім спільна ненависть і погорда для „білих чортів".

У великій мірі подібна — психольоґія жидівського народу. І вони порядкують ся своїми законами. І у них кагал виконує над ними владу. А на дні у кождого Жида, хай він і зве себе інтернаціоналом, є непорушена віра, що його нарід лїпший, розумнїщий, правдивий „над-нарід" понад всїх „ґоїв".

Мені трапляло ся знакомити із Жидами із ріжних країв. Богато із них визнавали себе атеістами, а декілька було вихрещених. Здибав між ними загорілих патріотів чеських, мадярських, італійських. Запізнав ся навіть із таким чудовищем як Жид — польський патріот. У соціялістичній партії вони становили головну силу. — Вони були головачами і в анархістичній пропаґанді. Ця галузь найбільше поширювала інтернаціоналізм і погорду для всякого патріотизму.

А однак, коли тільки хто поважив ся зачіпити неприхильно квестію жидівську — уся та ріжнородна маса найпротивнїйших поглядів ставала разом як один — в обороні „святого юдаізму". —

Я не був ніколи антисемітом, так само, як і

усї Галичани. Я тільки бачив, що в минувшинї вони сповняли ролю польських гайдуків проти українського народу. За послїдних кількапайцять лїт вони приближили ся до нас і виказували українські симпатії. Чи стануть вони справдї щирими співгорожанами, чи тільки ведуть часову політику? Хто може знати їх потайні думки?!..

Це, що тут написав, передумав тепер, а не тодї, як витав ся з Гершком.

Він питав ся, чи не маємо чого на продаж. Сестра спитала, що він купує.

— Я куплю всьо. Я „гендлюю", чим можу, абн якось прожити. — Питали ся, як обходять ся Москалї.

Він стис кулак та закляв по жидівськи.

— Ви поїдьте тільки до нашого місточка, а побачите, що вони, прокляті, повирабляли. Порозбивали, порабували крамницї, а в синаґозї не оставили нї одної шибки. —

Я спитав, чи не потурбували яких осіб. Гершко аж тряс ся із злости:

— Вони обійшли ся із нами так, якби ми і людьми не були. Повиганяли наших старих Жидів на пасовиско і казали пасти ся. Як хто не хотїв чинити із себе поруги, то поти били нагайками, аж поки не рачкував і не їв трави. —

Чи і ви, Гершку мусїли їсти траву? — спиталася жартібливо сестра.

— Вам добре съміяти ся, але якби так спро-

бували самі — злісно відворкнув купець. Відтак додав:

— Мене не було дома. Я сховав ся, бо можеби і вбили. Казалиби, що я шпигун, що такий молодий і здоровий за армієв лишив ся. —

Менї прийшло на гадку, що, хто зна, чи і не є він на австрійській службі? Але сю думку заховав для себе.

Найшла сестра трохи повісма, піря, яєць, масла — сторгувала із ним. А по торзї казала зловити молоду гуску і передала звязану Гершкови.

— А це дарунок від мене для вашої Сури. — сказала. Яж знаю єї єще від отакої — тут показала рукою на яку пядь від землї.

Купець подивив ся уважно на ню і щиро промовив:

— Ви добрі люди. Цїлий ваш нарід добрий. Коли і посьмієте ся з жидка, то без злоби. А у бідї то поможете так само, як своєму. Дай Боже, абы ваш нарід добув свого права. —

На дворі було холодно, була хляпавка.

Сестра спекла кілька яєць — він любив печені — зладила чаю. Він сїв і лакомо попивав горячий чай, обережно, крішками, перекушуючи яйцем.

Ми розпитували, які шкоди у околиці і переповідали що пережили самі.

Ніколи не забуду його очий і поблїдлого лиця як він оповідав нам одну із траґедій війни.

У одній битві дали розказ піти „на баґнети". Коли прийшло до рукопашного бою, один Жид, який був у австрійській армії, кинув ся враз з другими камратами колоти Москалїв. У тій хвилї, як упхав баґнет у груди „Москаля" почув, як той, падаючи, сказав таке слово, якого вживають Жиди при самій смерти. Він витяг скоро скервавлений баґнет і дивив ся остовпілими очима, як із рани бухала жидівська кров, пролята Жидом. Довкола нього ішов завзятий бій, але він уже не дбав за нїщо, анї за своє життє. На його душу наляг каменем гріх, що він убив свого брата, Жида. — Із горя, душевного болю—збожеволів відтак...

Таке саме страшне братовбійство ішло на усіх фронтах війни, та не тільки між Жидами...

Але тільки они одні відчули цілим серцем отту Каїнову роботу у цій війні.

І тоді менї стало ясно, у чім суть непереможности жидівської раси. Не любов до землї, а любов до своїх людий, деби вони не жили, учинила жидівський патріотизм найвищим у сьвітї. Замість самої вірн, учинили своєю релїґією — любов свого роду. —

Уже стемнїло, як Герцко вибрав ся від нас.

При вечери ми тільки й за те говорили, яка у Жидів єдність. Я оповідав за одну жидівську кавярню в Ню-Йорку, де є немов клюб Жидів із цїлого сьвіта. Чуєш Вавилон рїжних бесїд. При однім столї іспанська бесїда, при другім мадярська, деінде італійська, французька, нїмецька.

Там знова у кружок пострижені жіночі голови, а один із мущин декламує у весь голос великоруську поезію. Тут знова кельнер відзиває ся до своїх гостий по польськи. Прийшов я і найшов свій гурток, що балакав зі мною по українськи. У другій комнаті ведуть бесїду виключно анґлійську.

А однак уся та ріжноязична товпа вважає себе одною великою, жидівскою родиною.

Межи собою вони не мають навіть ніяких прізвищ, а тільки по батькови, н. пр. Лейба син Авраама, Шимко син Сруля і т. п. Коли поприймали прізвища, то тільки для „ґоїв".

Я знаю такий сьмішний случай, де батько і двох синів пишуть ся Карабін, а трох молодших прозвали ся Фрідман. У Жидів прізвище не має ніякої ваги.

До якого краю прийдуть, такого прізвища приймають. В Німеччині той сам Жид буде звати ся Корнґольд, у Польщі Злотніцкі, у Росії Троцький, а в Америці Джексон або Морфі. Через це годі навіть зрахувати, кілько Жидів на съвітї. Вони обчисляють себе на пятнайцять міліонів, але їх певно є далеко більше. Я не счудувавби ся ніяк колиби показало ся, що їх є навіть і пятьдесять міліонів. Так н. пр. при спису подають себе за „русских", Австрійців, Німців і т. п., а як одержуть горожаньство то за автохтонів краю.

Розповідав я, що такої єдности нема другої у

сьвітї. От хотьби Поляки в Америцї. Та сама мова у них і віра, а однак ділять ся на три части, котрі нїяк із собою не симпатизують. Прозивають себе „Бісмарками", „Русинами", а „Галицинів" мають у загальній погорді.

Ну, а про Українців то никода і згадувати. Поділили ся не тільки після сторін, але навіть після повітів. А подекуди то потворили ся кружки односїльчан, що поза своє вузьке віконце не хотять нїчого більше вважати за свою вітчину. Поза їх село нема у них краянів. Усї ті гуртки видумують свої власні полїтичні платформи і хотїлибн перебрати монополь на єдиноспасительну дорогу для усьої України.

Аж моторошно слухати усього того дитячого базїкання, аж стидно, що наша американська еміґрація така безкритична в осудї тих ріжних „проґрам".

Це неприродне істнованнє безчисленних „партій" зводить американську еміґрацію на нїнащо. Де повинен бути тільки оден строго-національний фронт, там стоїть порозриваний ланцух борючих ся зі собою звенів. Уся енергія витрачується на бе'умну борбу помежи ріжнородними гурткамн.

Суспільні, полїтичні, а навіть середновічно-реліґійні спори розбивають еміґрацію, котра, на дїлї, має ті самі условини і ту саму ціль життя.

За полємікою, за сваркою, за охотою доску-

лити другому, українська еміґрація сходить на що-раз нищий щебель.

А однак що за прислугу моглабн вона вчинити для України! Коби стало ся таке чудо, аби на один мент застановили ся усї враз, що не ненавистию, а любовію будуєть ся державу — еміґрація в Америцї сталабн одним з найважнійщих чинників при відбудові України.

Павло помітив дуже влучно, що партійна борба може бути здорова аж тодї, коли закріпить ся державне життє народа. Поки його нема,, то саме істнованнє партій вказує, що люди погодили ся з думкою жити рабами у чужій державі. Аби менї ширше, а всїх решта най чорт візьме! —

Воно і справдї так. Як у війні жовнїри не бють ся за інтереси партії, а за це, що хоче осягнути цїлий народ, так, тим паче, у найсьвятїщій боротьбі — за волю, мусить ся забути за всї другі ідеали, кромі найвищого, а власне, що треба добити ся свободи.

Уперте голошенне партійних кличів, підчас борби о саме істнованнє нації, є киданем бомб у свій власний табор.

Булибн перебалакали з шваґром і поза північ, якбн сестра не нагнала спати.

26. Гіркі думки.

Глубока осїнь, холодна, слотлпва, держала всїх при хатї. Добре, що мали досить дров, що

не потрібували їхати в лїс. Господарська робота не займала богато часу. Вимолотили лише тільки, щоби було для своєї потреби. Кілька міхів збіжа сховали, на всякий случай, до тої ями, що була під „ванькиром". У копиниці переспхала кукурудза, а в засїках стояло по трохи збіжа. Ми боялп ся, що несподівано може прийти реквізиція і забрати готове.

Міркували, що як буде у снопах, то не полакомлять ся так скоро.

Дві коровп, ялівка та бичок то всьо, що остало із кількапайцять штук худоби, які мали перед війною. Із коний лишила ся тільки каштанка і півторарічний стригун.

Паші було доволї. — Не потребували різати свїчки.

— Кілька місяців побуту у рідпім селї вернуло менї давну силу і здоровлє. І Павло вже видужав цїлковито. Разом з Івасем уся робота була для нас тільки забавкою. Дві-три годпни вистарчало, щобп упорати ся зі всїм.

Решту часу витрачували на це, що помагали як-так відбудувати ся сусїдам-погорільцям. Про дійсну відбудову не було і бесїди. — На хати не було матеріялу. Якось посклеювали пару шіпок, щобп були готові на всяку господарську потребу. Це придало ся сейчас тим, що мешкали у своїх оцїлілих від пожару, хатах. Межп ними був наш друг, Василь. Старий Байдак, опріч всього, що передше подарував, дав еще в добавок новий о-

боріг і пару кіп ріжного збіжа. Коли ж ще виставлено шінку і обложено загатою, а на під скинено пашу, то зготовили для ялівки таке тепленьке місце, що Василь перестав журити ся. Шінка була перегороджена стіною, так, що остало досить місця на тік і на склад для господарських знарядів.

Вечером ходив сам або з шваґром до кузні, крамниці, а часом до Матвія або учителя. По неділям ходили у церкву, а сполудня відвідували або приймали знакомих.

Про війну ходили ріжні чутки. Ми знали, що Москалї перейшли Сян і загнали ся аж під Краків. На Буковинї заняли Чернівці, а і Нїмців побили у Східних П р у с а х. Велика сила пішла у Карпати і заняла цїлий галицький бік. Австрійцї ставили опір у самій верховинї, від мадярського боку.

Памятаю як цїлими вечерами ми передумували, що із того усього вийде. Нам було дивно, що війна нїяк не кінчить ся. Старі вояки, що колись служили у Боснії, не були годні порозуміти, чому війна треває так довго.

Петро Мороз, що ще досї боснійську кульку у нозї носив, тільки крутив головою:

— Не розумію, як воно є, що досї не вигублено ще усього народу. Тілько ріжних машин, тілько „штудерації"! Машинові кріси, скорострільні канони, бомби, ґранати. Під ногами ви-

бухають міни, із воздуха бють лїтаки, ізза миль бє на тебе невидима артилєрія. —

—Цїла штука у тім,—озвав ся Матвій, що— нинї не бють ся на земли. Цїла війна ведеться під землею. Риють ся, як кертицї і так посувають ся проти ворога. Якби борба була на верху, то вже давно не булоби кому воювати...

— Паде іх і тепер чимало. — вмішав ся війт. — А от біда, що не знаємо, що дієть ся із нашими хлопцями. —

Замовкли усї, бо кождий затрівожив ся за когось із близької родини.

— А і ті, що ще жиють, яка бідна іх доля! — заговорив Василь. — У ту слоту мокнуть десь бідняги та трясуть ся від зимна. —

Ми довідали ся відтак, що приходило ся нераз не тільки мокнути від дощу. Стояли бідні жовнїри часто цїлими днями по колїна, по пояс у воді. Від перестуди не оден помер, а богато остало калїками цїле життє.

Зійшла бесїда на можливість прилучення Галичини і Буковини до Росії.

Василь бояв ся, що російська влада стане нищити брутально увесь український рух. Він вказував на ті переслїдування, яких зазнали наші передові люди і на ті тисячі, якіх уже вивезли у Росію, як небезпечних „мазепинців".

— Моя думка така, — відповів Матвій, — що уся та біда минеть ся сейчас по війні. Бо так вже водить ся у сьвітї, що инші люди ведуть війну, а

ниші заводять порядок. Одні знають тільки руйнувати, а до відбудови не здалі цїлком. Я є певний, що ані Бобрінский, ані наші запроданцї, які тепер натровлюють на всьо, що українське, не удержать ся при владї. Росія не посьміє дражнити нас. Я думаю, що цїла Україна добуде якусь автономію.

Як раз тодї увійшов учитель, а зачувши, у чім дїло озвав ся:

— Пождїть! Ще вилами на водї писано, хто виграє. Нїмцї напружили під тепер цїлу силу на західний фронт. Коли побачуть, що Росія вже за далеко зайшла, вони візьмуть пару корпусів із заходу і так сперіщать Москалїв, що не будуть знати, куди втїкати. —

— Може воно і так! — озвав ся Мороз. — Може зберуть силу, як буде загрожений їх власний край. Їх ані болить, ані свербить, що дїєть ся з Галичиною. Не дармо прозивають єї, що це край медведїв. —

— Вибрали, що було, здорових хлопів, забрали усьо, що могли, а що станеть ся з дїтьми, з жінками, із цїлим оставшим населеннєм, це тілько обходить Швабів, що нас Мурини у Африцї — злїсно крикнув Вуспків Юрко, який щойно ввійшов до крамницї.

— Не „ґанчуйте" вже так зовсїм моїх краянів — засьміяв ся Коваль Мартин. — Без бою Галичини не здали. —

— Нї одного жовнїра не прислали на поміч,

хотя видїли, яка сила зібрала ся проти Австрії! — відворкнув Юрко.

— Добре, що бодай у нашім селї не понищено усього. Кажуть, що коло Перемишля, на кільска миль в округ, не остало ні одної хати. — озвав ся Василь. — А землю так стовкли, наче на тоцї у стодолї. —

Галичина мала справдї стати тим током, де молотило ся кріваве жниво. Чим на заходї був пояс землї межи воюючими арміями, який прозивали „землею без чоловіка", такою самою пустинею стала відтак переважна часть земель у Східній Галичинї.

Але съвіт, і досї, інтересує ся більше сорозмірно малими шкодами у Бельґії та Арменії, чим у найбільше зі всіх потерпівшій Галичинї.

Промисловому заходови яке дїло до хлїборського краю, до много-терпеливого народу селян?! Мужик перенесе усю біду, як переносив в минувшинї. А що половина вимре, що за біда?! Остане ще досить, щоби обробити землю і доставити хлїб, для промислових робітників, для міст...

Пригадую собі цїкаву розмову, яку мав з російським офіцпром, що був у нас на постою. Його відділ ішов повільними маршами до Карпат. У нас спочивали.

До війни він жив на своїм невеличкім хуторї. Скінчив ґімназію і вернув до дому — ґаздуй-

вати. Під час війни взяли його до активної служби, хоть уже постарший був.

Я добре розумів його великоруську бесїду, якої наслухав ся чимало за мого побуту у Злучених Державах.

Я говорив по українськи переплітаючи декуди великоруськими висловами як він чого не розумів.

Він був великий противник війни.

— Самі скажіть. — говорив. — яке дїло Росії мішати ся у цю колотнечу? Цїлий запад то наш відвічний ворог. Нам треба було тільки стояти і дивити ся з боку, як вони там взаімно себе винищують. Чим більше себе ослаблять, тим вигіднїще для нас. Що за користь вийде нам, коли і побідимо?!

— Дістанете Царгород, Галичину. —

Він засьміяв ся гірко:

— Ми дісталибн ваш край на одно слово, що хочемо його взяти. А Царгорода не дадуть нам нїколи, хибабисьмо самі захопили в руки. Манять нас тою цяцькою, як дїтий. — Впрочім що за користь для нашого Хоми чи Гріші, колиб нам віддали і цїлий Балкан? Чи у нас мало своєї необробленої землї, щоб ще вганяти за чужою? Ціла Сибір жде на розумного господаря — надармо. Ба, ми навіть і тої землї, яку маємо в европейській Росії не уміємо визискати як слїд. —

Я перебив йому, що у Росії мало землї, що богато простору засїли великі поміщики. Не дар-

мож від десяток лїт іде все той самий клич „Земля і воля". —

Офіцир махнув рукою:

— Які кличі у нас не приймають ся! Крикне один — „Євреї причиною нашої біди"! і товпа кричить „Биймо Жидів"! — та уладжує погроми. Другий скаже: — Православні люди! Нїхто не поратує нас, тільки богоудник Серафим чи Евдоким, якого мощі найшли у Костромі чи у Вятцї — „ненарушені". Ходїм та просїм тих сьвятцїв, щоб виратували русский народ. І тисячі богомольців суне у далекі сторони — шукати чуда на всю нужду. Оттак і із тим кличем „земля і воля". Оббиває ся часто о уха, а народ повторяє без глубшої думки. —

Я знова обізвав ся, кажучи, що земля не є нїякою утопією, але самою основою буття для хлїбороба.

Він тільки покивав головою:

— У вашім краю це безперечна правда. Коли дивлю ся, які гарні у вас хати, обійстя, коли бачу, як найменший кусень землї використує ся для господарської цїли, то думаю, що у вас справдї цїле питанне розвязавби той, хто давби вашим мужикам більше землї. Але у нас, у Росії, робота коло поля, аби збути ся. Про хату і обійстє нема що й говорити. Закурені, брудні, служать хиба на це, щоби дати захист перед студінию. Нїхто не посидить у нїй, хиба що мусить. Причина усьої тої недбалої ґаздівки у тім, що у нас і по

нинїшний день мужик не має ні землї ні хати на власність. Уся земля це власність спільна цїлого села, якою що кілька років переділюють ся. Через тоту старосьвіцьку комуну нема у російській „дєревні" найменшого поступу на лучше. Яке дїло кому-небудь виробити землю, котру має тільки на час? А це саме і з хатою і з обійстєм.

Через це що-раз пустїє поле, а в життю селянина нема нїякого товчка до поправи своїх відносин. Цїла амбіція завмерла, а енергія дрімає.

— Чомуж не переведуть закону, щоби зробити мужика індивідуальним власником? — спитав я.

— Бо боять ся, щоби мужики не продали або не позаставляли ґрунту. І в тім є чимало рації. Російські мужики, під многим зглядом, єще справдїшні дїти. Хитрець мавби легку роботу, щоб їх обібрати. Хто-небудь затуманив би тих довірчивих „ребят". Хлїборобам у Росії треба вперве дати просьвіту, а відтак аж землю. —

— А що-ж робить ваша інтеліґенція? — Прецїнь у вас чимало ідейних людий. — помітив я.

— У тім і біда, що у нас сїльської інтеліґенції майже нема. Попи по селах і учителї, як вони де є, стоять на такім низькім ступіни осьвіти, що хиба ріжнять ся від мужика знаннєм азбуки.

А та інтеліґенція, що моглаби внести сьвітло у сїльську темряву, відстала від мужика зовсїм. Одні — себелюби, — про те тільки і дбають, аби самим вигідно, а другі, ідейні, посплїтали ся

з робітничим рухом по містах. Для них „мужицька чернь" у такій самій погорді, як і в найбільших ретроградів. У тих послідних навіть найдете більше чуття для хліборобської маси, чим у наших „поступовців". —

Я подумав, яке щастє, що наша українська інтеліґенція, а особливе галицька, не пірвала тісної звязи із селом. Кожда партія орґанізована на тім, що інтерес хліборобів є інтересом цілої нації. Тільки одні соціял-демократи відчахнулися від тої спільної мети і через це не добули нїякої поважної сили в народі. Хотя-нехотя стали непрактичними доктринерами і пішли разом із польським соціялізмом, на перерізь українським національним цілям.

Між тим офіцир продовжав:

— Колись і у нас були кличі „в народ!". Були спроби внести осьвіту межи мужицькі маси. Але увесь той запал скоро погас. Богато завинив уряд, що бояв ся тої революційної осьвіти, як нової „Пуґачівщини", але ще більше завинили тут ті самі люди, що пішли „в народ". Свою „роботу" зачали від матеріялістичного толкования сотворення, душі, віри. Затронули найглибші переєьвідчення мужиків і з'огидили через оце і саму ідею осьвіти. Хліборób відкинув цілу ту осьвітну пропаґанду, вважаючи сї з'успілєм Жидів і ворогів Росії на це, щоби розбити силу „сьвятої Матушки". Попри це, діло осьвіти, це не революційний атентат, який можна виконати у ко-

роткім часї. Воно вимагає цілинової роботи цїлих лїт. До того треба великої любови для мужиків, такої любови, щоби не знеохотила ся нїчим. Звіверений селянин попік ся тільки разів на ріжній „дружбі" що не годен повірити усякому, що той хоче йому добра. Він стрічав вже неодного „спасителя", що без сорому використав його довірє, щоби тим лекше „надути". Він, коли приймає яке гасло, то таке, що товчеть ся у його серци від вікiв. Аніль до фанатизму найде його все готовим. Але до громадського перестрою він відносить ся з найбільшим консерватизмом. Мужика, як і всяку дитину, тре навчати уперед азбуки, заки зачнеть ся викладати економію. А коли він навчить ся читати, треба подати до рук такі книжки, що пристосовані до його съвітогляду, які він потрафить розчовпати сам. Популярна лїтература вартна більше, чим усяка кляcинка, пригожа на съвітовий торг.

Тут я завважив, що у Росії друкуєть ся чимало книжечок для народу.

— Міліонами друкуєть ся — съміттє! — крикнув офіцир. І відки взяти що-небудь путнього?! Великі уми так тільки і пнуть ся, щоби „узискати імя". А це „імя" може дати тільки заграница. Проте і пишеть ся не таке, що потрібне великій масї російського народу, а таке, що грало-би на нервах Европи. У наших письменників такеж брудне себелюбство, як і у тих, що продають воєнні винаходи ворожим державам.

Хто дасть більше, той має мене цілого, з душею і з тїлом. Зрадник продає Росію за гроші, а письменник за съвітову славу.

У нас і революція ведеть ся під наглядом заграниці. Усьо — за ті оплески від „Европи". Безглузді, нїким неспрактиковані теорії перейймаємо як съвятість, бо це виробили „великі уми" на заході. Нехайби на заході видумав який Маркс чи Каутскі теорію, що нам треба повісити ся, у нас найшлиби ся зараз такі, що голосилиби цю „науку" як революційне евангеліє. Розуміеть ся, що сю теорію не пристосувалиби до себе. Малиб єї — для других!

Я знова перебив йому, вказуючи, що богато російських письменників бере свої теми із мужицького життя.

Він аж підскочив — обурений.

— Так, вони пишуть про мужиків, але не для мужиків. Воно потрібно їм для закраски, для кольориту. Вони пишуть так, як Кіплінґ про Гіндусів, як Купер про Індіян. Пишуть про съвіт, у якім не живуть і серед якого жити не хотять. Цїла наша Росія живе подвійним життєм — інтелїґентним і мужицьким. Межи обома таборами пропасть, котрої ніхто не хоче зарівнять. А коли межи інтелїґенцією, до котрої вчислюю усїх робітників і службовців, коли між ними іде борба, то тільки за це, хто має право взяти мужика за обшивку і приказати йому „ступай!"

— Ви вже через міру песиміст! — озвав ся

ся. — Маєте преціиь Толстоя, що за мужиків розпинав ся, серед мужиків жив!...

— Із Толстоєм біда, що він за пізно на мужицьку дорогу потрапив. Усю здорову енергію віддав інтеліґенції і „Европі", а мужикам полишив думки пережитого старця. Бо і як инакше розтолкувати той його ославлений клич „не бороти ся з лихом!" Так само, як у Крайцеровій Сонаті" так і у мужицьких „притчах" видно неохоту до життя, видно погорду старця для всього, що вважає ся щастєм чоловіка. На мою думку було би лучше для мужиків, якби він ніколи не написав того „толстоївського евангелія". Бо тими письмами він наче дав печатку на дрімоту і на байдужість, які найбільше зложили ся на створеннє мужицької нужди. Прочитає чи почує, що „царство Боже внутр тебе" і міркує, що вся борба за лучшу долю для себе і дітий, то така дрань, що і мислити не важно. —

Толстой вніс у мужицькі маси духа Азії, задумчивість будаізму, погорду для усього земного, віру у судьбу, проти котрої не варта і не можна бороти ся.—

— Маєте Горкого, Андреєва, Чехова і других. —

— Горкий?! Чи і ви захопили ся його мізерними образками з життя „босяків"? Ну і скажіть, яка користь народови із його писання. Воно добре хиба для розніжених дам, щоби читали по „будуарах" та забивали свою скуку так, як дїти бай-

ками за дванайцять розбійників. Воно добре для розпещеного рота так як чорний хліб — в рядгоди.. Але для Росії. нам. потреба такої літератури. що відкрилабн. як денинде мужики живуть. що далабн тонїку осталїй душі. що підбадьорилабн до борбн за житте. за щастє. за свободу.

Я завважав. що це не така легка задача. що нема нїчого тящого. як написати популярну книжку.

— Менї і вам тяжко. Але ґеніяльним людям воно лекше переповідати готові факти. чим видумувати чудаків героїв і героїнь. котрі мучать ся перечуленими нервами. а кінчать траґічною розвязкою. —

— Маєте правду! — я згодив ся. — Українська література не велика об'ємом. але що є. усьо пригоже для мужика. І у тім треба шукати причинн. чому наш хлїбороб съвідомий своєї сили. Він не засне. а попробує добути свого права між людьми. —

— От цего самого потрібно нам! Не перти ся на всесьвітну арену. а з'ужити свій талант для російської ниви. Не хапати готових думок нї зі Сходу. нї з Заходу. а роздумати своїм розумом. що потрібне і придатне для наших обставин. а передовсїм як збудити з мертвого летаргу російську мужицьку масу. Міський робітник з'уміє подбати за себе сам. Уся енергія інтеліґенції мусить віддати ся селу. бо воно вже замучене до полу-

смерти. Воно вже не годно піднести ся власною силою; поміч мусить прийти зо вні. —

*

Оттота розмова із російським хуторянином заставила мене думати. Бо це говорив чоловік, який переживав на селі і який бачив, чого хибує, аби завести у Росії людський спосіб життя.

Пізніще я мав нагоду пересьвідчити ся сам, у якій погорді держав мужика навіть найнищий міський „пролєтар". А бідний мужичок приймав це так покірно, якби справді не варт був иншої долі, а тільки парії в суспільности.

Я тямлю, як мені прийшло ся стрінути з російськими полоненими у однім із австрійських таборів. Там було богато наших людий із Великої України. Ходив по таборі із товаришами — знакомив ся. Підійшов до салдата, котрого лице вразило мене через вираз безмірного суму і пригнобления. Спитав його, із яких сторін на Україні він походить... Він поглянув на мене так покірно, із виразом такого понижения, що у мене аж щось стисло за серце.

— Нєт! нє з України. Я кацап, кацап...! —

Тих кілька слів сказав так гірко, немов чув себе викидом в людстві, немов признавав ся до якогось великого гріха. А мені стало так жалко і його і всіх тих загуканих, принижених, прибитих мужиків.

Наші хліборобн, із України, держали себе моторно, дивили ся кождому сьміло у очи. Ро-

сійські фабричні і міські робітники держали себе гордо. Відповідали самосьвідомо, що вони „Великороси" із „Пітера", Москви чи Лодзї. — Тільки основа російської імперії, тільки великоруський хлібороб почував себе — рабом і невжитком...

І менї стало ясним, чому Росія хвора. Біднята-мужик зневірив ся у себе і несе терпеливо ярмо, не питаючи, хто, і за що, усякі тягарі на него валить.

* * *

Перед самим празником (у нас храм на св. Миколи прибігла до нас невістка, Оленка, із листом від Грицька. Запроторили його аж на Сибір, у Бернаул, Томської ґуберніï. Писав, що здоров та просив гроший, бо не має нї одежі нї біля.

Це письмо врадувало нас дуже. Оленка наче на сьвіт народила ся. Через кілька місяців не було нїякої чутки про нього і ми всї непокоїли ся, чи не захворів а може й не видержав усіх злиднів у полонї.

Поскладали ся цїлою родиною і вислали таку суму гроший, щобн мав за що купити потрібне та щобн не бідував. Написали спільний лист, переказуючи усьо, що сподіяло ся в селї, поздоровлюючи його від свояків і усьої громади.

*

У тім часї побачили уперве велику партію полонених австрійських жовнїрів. Переходили через село, під конвоєм козаків — Донцїв. На

їх лицях не було видно журби, а радше вдоволеннє, немов тішили ся, що видобули ся з халепи.

Від них довідали ся, що в Карпатах ведеться страшна борба. Військо зазнає великої біди не тільки від куль, але від морозу і снігів, які укрили грубо усї гори.

Межи плїнниками було дещо і наших, українських хлопців. Вони розповідали нам за Сїчових Стрільців, за це, як завзято і хоробро бються.

Менї стало страшно, коли подумав, із ким приходить ся ім вести борбу. В Бескид пішло чимало людий із Придніпровя. Там пішли і наші знакомі Кубанці...

Що за насьміх над народом, розірваним на кусні через ворогів!

Стають проти себе люди тих самих думок. І тут і там так само гарні, ідейні душі. І от, в імя того самого ідеалу, щоби добути волю Україні, вбивають себе без пощади!

*

Матвієвий метод.

Десь аж коло Різдва упав перший сніг. Такий білий і мягонький, як пірє. Скортїло вийти на прохід. —

Цїле село ожило — дїтьми. Всюди їх було повно. На Будусевім горбку зібрала ся їх цїла громада. Санчата, „ґренджоли", наповнені у

щерть. спускали ся по похилій доріжці серед крику і сьміху розбавленої дітвори.

На обрінку лїпили зі снігу „дїда".

Відважніщі пробували перший лїд на потоці.

На самім краю утерли ховзанку і продовжували сї без краю. Одно за другим розбігало ся і пускало ся на ховзкий лїд у рїжних чудацьких фігурах.

Одні випрямлені. другі на випсїдки. инші боком або на одній нозї. Від часу до часу творили „куну". коли котресь упало серед вузької ховзанки. —

І тут голосний регіт і тут втїха позабувших усьо дітий.

За мостом побачив ще иншу забаву. Старші хлопчики збудували зі снігу „твердиню" і „закопи". Одні ладили кулї. а другі метали. куди попало. Деякі „герої" брали навперід себе великі. як гарбуз. снігові кулї. підходили під самі „мури твердинї" і перекидували на завзятих обороиців. Другі. хитріщі. повзали „закопами". ховали ся за пасни і цїляли у кожду головку. яка важила ся виставити ізза „крїпости".

Відрадно було дивити ся на усї ці веселі ігри.

А то було странно. що війна виховає покольнє. яке не зазнає безжурного. дитячого віку.

У Матвія застав также гурток дітий. Вони дивили ся пильно. як під його легкими руками складав ся „вертеп". З отвертими ротиками слухали про різдво Христа. Певне нїколи у школї не бу-

ли такі уважні. Ллеж бо умів Матвій про той Вифлеєм оповідати! Що возьме яку фіґурку, дасть їй імя і розказує цїлу історію єї життя. — Оце то пастушок Гараєим. Він був бідний сирота, що у богачів служив. Не доїв, не діспав, бо мусїв пасти і обійти велику череду. А як недопильнував, як коли вовк забрав овечку або ягня, — булож йому від господарів! Він так бояв ся тих побоїв, що не знав, що зробити, чи іти йому витати Христа, чи лишити ся коло овець.

Але ангел Божий взяв від него контур і сам остав ся пильнувати стада, аж Гараєим верне. От для того і видите на образку, чому він без палиці коло Христа клячить. —

Менї здавало ся, що цей образок був незручно витятий і що тому той пастушок без палиці лишив ся. Але Матвій мусїв знати за це лучше, чим я...

— А це Антонко, великий збиточник, такий, як ти. — Тут Матвій махнув головою у сторону хлопчика, який почервонїв на це несподіване слово.

— Він не хотїв вчити ся. Родичі віддали його, за кару, на службу, аж у друге село. Як він, у чужих, наїв ся біди, тодї і внїзнав, як йому було добре коло свого тата тай мами. І книжка вже не смердїла йому, як передше.

Він пожичив собі буквар і за худобою навчив ся читати. Він хотїв показати батькови і ма-

тери, що він поправив ся, що із нього ще будуть люди. —

Оттак балакав до дітвори Матвій, викінчуючи ту шішку із вифлеємськими образками. Видуманими повістками переплітав біблійне оповіданнє, на це, щоби дати науку кождій дитині. Його спосіб був такий гарний, що мусїв трафити у само серце дітвака.

Він скінчив тим, що всьо вийшло як найліпше. Бідний Гарасим став апостолом Христа, Антошко став потїхою і відрадою родичів — усї пастушки пішли дорогою правди і добра.

Я бачив, як звеселїли дїти від тої влучної розвязки. І колибн хто міг подивити ся тодї у дїточі головки, я є певний, що найшов би там тільки одну думку, а саме, що кожде із них хоче піти тим самим слїдом, що і ті біблійні хлопчики.—

*

28. Святий Вечір.

Святий Вечір того року був такий, як у нас звичайно буває. Легенький сніжок перепадував у день, а вечером вискрило ся небо тисячами меркотячих звізд.

У нашім селї не перевела ся стара установа. Як стрічали прадїди це рокове свято, так воно лишило ся і по нинїшний день. Від самого досьвіта сестра із дївчатами сустила ся, щоби зладити традиційну вечеру із дванайцять страв. Не

викрутив ся від помочи нї Івась, нї я. Мене заставила терти жовтка, а Івась мов прикований крутив тай крутив макогоном у величезній макітрі із маком .

Тільки Павла випустили на обійстє, щобп обійшов худобу.

Пастушок Михась все тільки рипав дверми, доношуючи води, дров.

Стара Феврона лїпила пироги — із ріжнимц начинками. Гануня місила тїсто, Марійка завивала голубцї. Сестра Іринка, цїла почервонїла від огню, який горів у обох печах, наче у гутї, звивала ся, як в окроші.

На стільницп вироблювала і складала рядом бублики. Прикрила чистим платком, щоби виросли, а зараз потім узяла ся сплїтати колачі. Ледви скінчила це, вхошила бляхи і стала лагодити паляницю із сиром та родзинками. Відтак повигортала огень, і повсаджувала вироблене тїсто, одно за другим, у роспечену піч. —

Такими самими скорими рухами взяла ся чистити рибу, рівночасно наглядаючп за усїм, як добрий єнерал підчас бою. Менї було приємно дивити ся на цю енергїю моєї сестри. Кождий єї розпорядок вказував на добру, досьвідну ґаздиню.

На кухни варили ся понакладані страви, у печи пекла ся всячина, а вона стежила уміло за усїм та щораз вишукувала нове, щобп не хибло нїчого. Свята вечера має бути така, як готовили мама колись...

Під вечір, коли вже уся їда була готова, узяли ся випрячувати хату, обійсте.

Прочистили широку дорогу від брами, відкинули сніг довкола хати тай поробили стежечки до всіх ґосподарських будинків.

Під наглядом Павла набрали добірної паші і позакидали повні драбини та жолобн. Попідстелювали усюди грубо, як перини.

Не забули за „хруників" у кучи анї за пірячий рід. Усій домашній животинї дали усього, щоби і вони знали, що це „вифлеємська зоря" ісходить.

Най споминають добрих господарів, коли цеї ночи „Творець подасть дар бесїди усїй нїмині".

Коли вже у хатї було всьо готове, намикали мягенької отави і поставили під скатерть, на столї. Під столом постелили рівненько сїно. Вернули відтак до стодоли і позабирали вибрані Павлом снопи.

У нашій родинї водив ся здавна звичай, що всї чотири кути у хатї заставляли „дїдом".

Наперед переступив поріг съвітлиці ниваґро із добірним сноном жита. Він ґазда і йому годить ся іти із житним зерном, яке є підставою хлїборобського хазяйства.

Жіноцтво стоїть поважно біля стола і слухає торжественних слів „вінчованя".

Падуть традиційні слова святочного желания, ті самі, які, мабуть, вживали ся від самого заведення христіяньства у нашім краю.

Певне зложили їх ті, що перші ширили нову віру і хотїли вбити у память недавних поган усї великі съвята христіянського миру.

...— від Рождества до Богоявленія, від Богоявленія до Воскресеня... рік за роком...

Скінчив Павло ті бажання — молитву і повагом поставив сніп жита, першого „дїда" у кут, за столом.

Сам став поруч із сестрою та доньками.

Прийшла черга на мене і на мій сніп пшениці. Сповнив і я „закон": — пішов мій дїд у кут по другій сторонї стола.

Ввійшов Івась із сноном вівса, „повінчував" і поцїлував в руки батька, матїр, вуйка. —

На самім кінци пастушок Михась внїс „дїда", ячмінного, і почервонївши, став лепетїти цїлий обряд. У половинї зацукав ся, але ми підшепнули йому і він щасливий, що нагадав, заторохкотїв словами, як розсипаним горохом.

Він также поцїлював у руки старших. І він і Івась дістали від нас в дарунку трохи гроший. Оба одержали це саме, щоби бідний пастушок не відчув свого сиріцтва у таку святочну хвилю. —

Я побіг до своєї скринї і повиймав відти всїлячину, яку кушів у місті, на спомин.

Це була справдїшня несподіванка для всїх. Але я бачив той гарний звичай у Америцї і пригадав собі у саму пору. А тих кілька долярів, що

видав, учинили мені тільки втіхи! Дякуванню та поцїлункам не було міри!

Вже перша звізда давно з'явила ся на небі, коли засїли до стола. Перед вечерою Павло власноручно засьвітив велику сьвічку, застромлену у колач, який красував ся серед стола. Та сьвічка мусїла горіти через цїлу ніч. Цїлим хором, разом, відспівали „Рождество Твоє" і зговорили коротку молитву.

Відтак взяли ся уплїтати страву за стравою з цїлою енерґією голодних людий. Сестра не дала нїкому їсти ні крішки — за цїлий день.

Коли появила ся „кутя", ми кинули по ложці на стелю — на щастє.

Коли вже до схочу попоїли, стали колядувати „Бог предвічний".

Між тим сестра винесла з комори горіхів, цукорків — повний фартух.

Ми кінчили акурат послїдну стрічку і кланялись головами виспівуючи „ поклон оддаймо", коли сестра увійшла.

В один мент Михась, Івась і сестрінки вже були на підлозї. А Іринка повною жменею сїяла і сїяла ту мішанину ласощів. Оба хлопці і дївчата кидали ся в здогін за горіхами та цукорками, які котили ся усюди. Кождо хотїло назбирати як найбільше. Притім одні ґеґали, другі квакали, кудкудакали, піяли. Це на те, абн дрїб гарно ховав ся.

Я не дивував ся підросткам хлопцям, що вони рачкують і мечуть собою по усїй підлозї. Але мусїв реготати ся на всю губу, коли побачив, з яким завзяттєм наші відданицї старали ся перегнати хлопчисків.

Але нїхто не захопив тілько, що Михась. Одною рукою держав віддуті, повні, пазухи, а другою напихав ще кишенї нової синьої „камізольки", яку що йно перед вечерою від мене, в дарунку, дістав.

Собака, Бурий, як побачив отцю метушню, і собі став бігати по хатї, перескакувати через повзаючих, причім із радости гавкав і завзято вимахував фостом. Не раз і не два заїхав тим махом фоста по сїм чи другім лици збираючих. Дармо пробували відганяти. Він чув за собою право, бути причастним у забаві.

Коли визбирали вже всьо, — до послїдного горішка, що під постїль закотив ся, жіноцтво взяло ся мити посудину, а ми, із шваґром позакурювали та поволеньки попивали мід.

Пастушок з Івасем, на силу, втягнули до хати бичка, щоби був здоровий „полазник" на цїлий рік.

Ми всї сьміяли ся з того забобону, але кождий був радий, що хлопцї не забули за цю стару „установу".

Бичок дивився витріщеними очима, нїяк не розуміючи, чого від него хотять.

По коротких відвідинах відвели його до стайні, де він почув себе певне у лучшім товаристві, чим серед людий.

Ледви хлопці вернули до хати, а вже під вікном з'явило ся сьвітло і почули ся дїточі голоси:

— „Новая радость — сьвіту ся з'явила".

Вибіг Івась — запросив дїтий до сїний.

Закутані у кишгарі, петеки, з хустками, перевязашими по шапочках і вшоперек одежі, декотрі із мамшними чобітьми на ногах, що засягали високо поза колїна — поставали хлопчики у сїнях. На самім передї несли „вертеп", у котрім горіла сьвічечка. Червоний папір, яким була обклеєна шшка, обкидав збиту купочку дїтвори таємним, святочним сяєвом.

Відколядували пісню до кінця. Відтак вийшов оден найсьміліщий тай став говорити віршоване желанне усїй родині.

Шкодую, що не записав тих віршів. Старосьвіцькі слова і гарний ритм вказують, що наш нарід держить твердо старину, коли є у нїй краса.

Сестра роздала колядникам по бублику та по пару цукорків, які найшли зараз місце у ласих на солодощі ротиках.

Із звіздою та шшкою на передї вийшли від нас на дорогу. За пару хвиль почули іх голосочки у сусїдів. — Співали тої самої, що і в нас. —

В чверть годины по них, з гуком і стуком, ввалив ся до нас цїлий „театр". Це були старші школярі, які давали цїле представленне. Була

тут сцена пастушків із ангелом, Ірода з трома царями. Були жовнїри, був чорт, був „Жид" в ярмурці, з пейсами, з бородою, у халаті та патинках, був медвідь із перевернсного кожуха. А найважнїще, була коза, котра мекала і кланцала зубами. І музика була своя — на дві струни скрипки і ситко, яке терлпкало і гуділо як навіжене.

Початок представлення був поважний. Царі у корунах з золотого паперу, у „царських одежах", ушитих зі старих маминих спідниць, у предовгих конопляних бородах та вусах, поволом деклямували вивчені стихи. „Жовнірі" держали крїпко свої деревляні шаблї та списи, обклеєні сріблистим папером. Вони дивили ся строго на усїх, горді на величезні вуса, розмалювані вуглем по цїлім лици.

Але як тільки виговорено усї стишки, як слїд, розпочала ся часть друга, весела. „Жид" зачав всїлякі „штуки", „медвідь" собі, „коза" била головою, кого попало, „ангел" з „чортом" пішли у танець, а „музики" грали таку нуту, що єї певне на сьвітї нема.

Полагасувала дїтвора, посьмішила усїх, а наконець заколядували складно коляду, „повіншували" і пішли.

Скинулисьмо ім цїлих дві коронї, дали на дорогу яблук, горіхів, та похвалили, що гарно відіграли „вертеп".

Утїшені побігли підскоком до других хат. —

* * *

Мало що і спали тої ночи. — Була четверта рано, як зібрали ся до церкви. Коли вийшли на двір, почули далекий, срібний голос „сиґнатурки", невеличкого дзвінка, який був в середній, церковній бани. Тодї вже на дзвінницї не осталo ні одного дзвона. І той один, якого не забрали Австрійцї, рознесла на кусні ґраната, коли зірвала дах.

З усїх вуличок, немов потічки, зливали ся люди у живу ріку на гостинци, яка плила одною струєю ід церкві.

Небо було усїяне неперечисленими зорями, що мигтїли і моргали на стрічу людським очем. Ніч була морозна, але тиха, без нїякого вітру. Під ногами скрипів снїг.

Дїти, позавивані грубо в ріжнородну одежу, котили ся немов кулї біля своїх материй. Старі хлопи, у довгих кожухах і баранкових кучмах, засунених на вуха, ступали повагом, підносячи тяжко ноги на мягкій дорозї. На гостинци вони приставали і тупали завзято чобітьми, щоби отрясти прилиплий снїг. —

Біля церкви, на вулици, застали цїлий ряд військових возів. Це бідні салдати задержали ся, щоби й собі, наРіздво, Богу помолити ся. —

На правім крилосї вже зібрали ся мої други. Дяк Василь перекладав листки „Ізборника" стяжечками, щоби мати усьо готове. Вусків Юрко значив за Василем у своїй книжцї. Сусів Осафат і Петро Мороз шептали молитви, а Матвій, з оку-

лярами на носї, перечитував півголосом псальми. Старші школярі, хлопчики під дванайцять лїт, гуртками по два і три, стояли поважно навперед крилоса.

Одні держали отворену книжку, а другі тримали сьвічки, щоб було видно читати.

По обох боках крилоса і на середині сьвітили ся прилїплені воскові сьвічки.

На лївім крилосї проводили вийт і учитель, а до „втуру" був шваґро Павло, його сват Кимак та ще пару других господарів. Бракувало тільки бідняги, Федя Шийки, що через тільки лїт там басував. —

Навперід них стояло повно дївчат, ріжного віку, із книжками в руках.

Церков виповнювала ся скоро. Усї ішли до тетрапода серед церкви, цїлювали хрест і образ та ішли на свої місця. „Бабинець" був повний, як і завсїди. І дївчат було так само, як в кождий рік. — Тільки у нашім кутї не було парубоцтва, а і серед ґаздів не побачив молодих лиць.

По нашім боцї стояли натомість російські салдати у своїх ясно-кавових шинелях. Збили ся купою. Деякі хрестили ся, деякі виходили наперед і били поклони.

Між тим Василь, своїм чудовим тенором, який менї і на чужинї причував ся, затягнув „Вселенная веселися". За ним потягнув цїлий крилос. Озвав ся втуром вийт і його „крилошани" на лївім боцї, зазвенїли тоненько дївочі та хлопячі го-

лоси, завтурували альти, загудїли хлопи, прилучили ся жінки — цїла церков зашуміла збірною піснею Різдва.

„Бабинець", як завсїди, опізнював ся о пару тактів. Коли ми вже скінчили стрічку, вони доперва дотягали писклявими голосами: „Ца-аріє, ца-аріє при-хо-дять"....

Але воно виходило гаразд, бо ми мали час набрати віддиху до нового з'усиля...

Другу стрічку зачав війт, а трету Вусиків Юрко. Не перемінив ся нїяк від того часу, як запамятаю. Так само перекривлював лице, так само бураком червонів його величезний, як труба, ніс, так само морщив ся і крехтів, коли збирав ся витягнути високу ноту. Але усе те напруженнє не виходило на дармо. Серед тисячної, співаючої товпи, визначав ся різко і вправно його голос.

Мого приятеля Матвія, хоть як люблю його, нїяк не можу назвати співаком. Голос у нього слабий, а слух такий, що усьо виводить на „вопоперек". На щастє він бренить, як муха і нїяк не чути його „перехрестних" тонів.

Я дивую ся, як він годен виробляти музичні інструмента. Але міркую, що при тій роботї не так потрібне вухо, як легкі, спосібні руки. —

Як тільки скінчили коляду, отворили ся царські врата. Пан-отець вийшов з кадилом покадити іконостас та людий. Церковні „братя" съвітили усьо съвітло. Від „навуків", від великих

„поставників", від сьвічок та лямпок (із маслом), розсьвітила ся стара церков, наче у днину.

Ми вже не потрібували до читання окремих сьвічок.

Прийшов старий паламар, Стефан, тай позбирав усьо то сьвітло від нас. —

Пішло читанне псальмів на два крилоси.

По цім знова ціла церква загреміла збірним співом усьої громади:

— „З нами Бог, разумійте язици і покаряйте ся, яко з нами Бог!"

Усїми грудьми співало старе й молоде, з таким завзяттєм, з такою вірою, немовби від тої пісні зависїла ціла наша доля.

Мені прийшли на думку давні ізраільські полки, що із цею піснею на устах добували побіду над ворогом.

Це велика відрада — іти у бій з пересьвідченнєм, що за тобою стоїть сам Бог.

Перед самою службою завважав, що до церкви увійшов Дмитро. Мене здивувало, що він зважив ся прийти. Видно, що хотя ополячений, не міг видержати, щоби не бути на Різдво у церкві, у якій його хрестили, яка знала його колись, як свого чоловіка. Стояв біля самих дверий, поруч із російськими жовнїрами.

Я доглянув, що він хрестив ся по нашому, а не по латинській формі. Він стояв непорушно

ний, на однім місци, не розглядаючи ся нїкуди, із очима вп'ятими у стїну.

По евангелию съвященик сказав коротку проповідь. Коли став говорити про минувші лїта, про те, що „днесь нема між нами соток наших братів, мужів, синів" — роздало ся по церкві загальне хлипанє. А коли згадав про воєнне бідуванє, про Святий Вечір, про Різдво, у закопах, на морозї, у снїгах, по шпиталях, коли спомянув, що, у той самий мент, богато бідних жовнїрів конає далеко від рідної хати, такий плач вдарив о стїни старенької церкви, що і священик не видержав. Не докінчив Божого слова і з плачем пішов до жертвеника — кінчити богослуженє.

Чому не обмежав ся на переповідженню біблійного розказу про вифлеємську ніч, чому затронув чуткі струни людського болю? — Мабуть тому, що і в нього був свій біль — за одинаком сином, що пішов із людськими синами „добувати слави" для „ясного" цісара, для австрійського прапору.

А у нашім кутї плакали сердечно салдати. Разом із усїми людьми заливали ся слїзми „вороги", проти котрих наша молодь вийшла на боєве поле. Бідні, чутливі російські мужики! У кождого на думцї своя далека сторона, рідня у своїй хаті, та те Різдво, яке колись проводили так весело. І у кождого гірке почуванє, що мабуть вже нїколи, не прийдеть ся побачити тих

любих лиць, ні тих дорогих для душі, рідних, своїх сторін.

Мені прийшов на думку гіркий висказ моєї сестри:

— Хліборо́б живе на дні суспільного життя. У верхах борють ся, щоб їм було ширше, а селянин грузне що раз глибше у своїй суспільній ямі.

Кілько правди у тім розпучливім сказанню!

Як мало жадає мужик від долі. Усї вигоди, винаходи, уся сметанка людського поступу — для міст. Для села остають тільки крішки із того, що сам хліборо́б випродукував.

Усьо лучше віддає, щоб тільки мати спокій, щоб дали йому право на життє. — Так ні! — За своє нужденне животіннє він єще мусить бути готов посочити своєю кровію землю, яку передне наноїв своїм потом. Він мусить вважати, що це велика ласка, коли другі суспільні верстви дозволять му жити на сьвітї....

* * *

Єще у церкві умовили ся, що зберемо ся у коваля і підемо колядувати до учителя. Під вечір зібрав ся цїлий наш гурток. Отворилисьмо тихенько двері від сїний і увійшли до шкільної кімнати. Василь дав знак і ми всї разом потягли поважно: „Христос родив ся — Бог воплотив ся".

Тільки зачали співати, як відчинили ся сїнешні двері по другій сторонї. Кушнїренко і йо-

го жена стали у дверех, усьміхаючи ся до нас весело.

Відколядували усьо, як слїд, почім Вуспків Юрко став говорити сьміщливо желання, наслїдуючи жидівську вимову. Усї сьміяли ся з його харкотливого „р", з перемішання сьвят жидівських із христіянськими та із бажання старим людям, щоби що року Бог приспав „велике бузьке із маленьке дитинке вельможному панству на утїхе".

Жінка учителя аж руками сплеснула:

— А бодай вас, за таке желанне! — сьміяла ся.

Жартуючи, перемовляючи ся, перейшли на другу сторону школи, де було їх помешкання.

Учитель побіг до шпвниці і виніс кілька фляшок, що аж запліснїли від старости. Це були ріжні „вина" його власної роботи. Виробляв їх із ріжних ягід та овочів.

Позасїдали ми коло стола, на котрім в оден мент вже і з'явила ся закуска, понаставлювана Кушнїренковою. —

Перекусили, позакурювали, і за чаркою, повели балачку на всїлякі теми.

Учитель оповідав нам з обуреннєм про одного салдата, який був у нього на постою.

— Кажу вам, не бачив ще такого бруса у життю! Усьо йому не до вподоби. В усїм послугуй, як би незнати кому. Кімнату, яку відпустив йому, перемінив у справдїшну кучу. Із заболоченими

чобітьми, як прийшов з надвору, так і у постїль лягав. А носа дер так, якби із царського був роду. Як зговорить ся про селян то тільки надував губи і цідив через зуби „нєобразованноє мужічє". А сам, кажу вам, дурний як пень. Помішав у своїй тупій голові всїлякі суспільні теорії, як горох з капустою та кидає ними, як слїпий грудками, куди попало. —

— Мав і я такого мудрагеля у себе — озвав ся Вусик. — Наслухав ся від нього за „рабочий клас" та все вдавав що не розумію. Питаю ся: „що за квас". А він надув ся як индик тай до мене: — нє квас, а клас. — Ага, ага! кажу я — уже розумію, тільки у нас кажуть не клас, а колос. Так він і послухав мого „толковання: та заєдно кричить „з'орґанізований рабочий колос". — Моя „стара" сьміється в кулак, а я поважно слухаю, як той „рабочій колос" візьме у свої руки керму цїлого сьвіта. —

— Та це тодї по цїлому селї стояли ті „таварищі рабочі" — замітив дяк Василь. — Фабричні робітники десь з під Петербуга. Було від них більше біди, чим від усїх постоїв досі. А кождий мав себе за такого „фільозофа", що, як то кажуть, „без бука і не приступай". А спробував'єсь вести із ним дискусію, то почув'єсь від такого йолупа, що ти „нєтямущій мужік" без нїякого толку. —

— Є і у нас такі замотиличені барани — засьміяв ся Петро Мороз — не у селї, а у містї. Як

дістане ся межи польську „бранжу", то вже цурає ся свого брата в сїраку, чи в кожусї. —

— Уже нинї це перевело ся — вмішав ся Матвій. — Нинї наші робітники по містах вже не помітують хлїборобом так, як передше. Є ще трохи пустих голов, які дивлять ся з погордою на „темних селян", але переважна часть уже розуміє, що „сїрак" це основа цїлого українського народу. —

— Тепер усьо переміпило ся — став говорити війт. — я памятаю ті часи де наша інтеліґенція казала себе вицїльовувати по руках. Прийпов'єсь за дїлом до свого адвоката, лїкара чи професора — тай мусїв вистоювати під порогом чи при порозї, заки ласка була обізвати ся. Попереймали від Поляків усякі „церемонії", а для „хлопів" то так і бачив'єсь як сходили аж з під самих небес. —

— І це лихо минуло ся, — знова озвав ся Матвій. — Ми можемо гордити ся, що створилисьмо інтеліґенцію, яка іде рука в руку із нами. А що передше було инакше, у тім було чимало і нашої вини. Чи не памятаєте, як наші власні люди робили доноси до властий, що той учитель, чи піп, чи студент, ведуть протидержавну пропаґанду. Кілько наших найлучших інтелїґентів мусїло покутувати по арештах через нашу безхарактерність! —

— Маєте правду — Матвію! — крикнув Вусиків Юрко — Я тямлю, як панські підлизні кинули між нарід клич „Сїрак за сїраком". Гадав-

бись, що це ангели Божі живцем тебе на небо несуть, або на земли заводять „хлопський рай". Так ні! Це наші „лиляхетні браця" видумали штуку, щоби відгородити нас від нашої найбільше съвідомої верстви. —

— Але „ґлупі хлопі" похопили ся скоро, яка це „штучка". — съміяв ся коваль. — У відповідь постарали ся, щоби як найбільше своїх дітий ніслати у вищі школи. Село зрозуміло, що в його борбі за лучшу долю воно мусить мати людий тямучих, котрі будуть знати, як відбивати кождий удар ворога. —

— А при виборах повибирали переважно саму інтеліґенцію. — втрутив слово учитель.

— Воно так і має бути під теперішний час, — сказав Василь. — Ми, на селї, не обізнані із тими всїми хитрощами, які ведуть ся в соймі, в парляментї або і в тих ославлених повітових радах. Усюди потреба таких голов, аби розкусили, що, як і куди. —

— Як вже буде наша Україна, то я сам себе поставлю в кандидати на посла, — съміяв ся Юрко — але поки ми ще при австрійській мачосї, то мусимо мати таких заступників, що не дадуть видерти від нас усього добра. —

Розказував тато, — помітив війт — що поробили давно наші „сїракові депутати", як ішло дїло про громадські лїси і пасовиска. Одних опукали, а других підкупили — пани. Не в одній селї продали парусот морґів за пару ґар-

ців горівки... По нинішний день покутує Галичина, що не мала тоді інтеліґентних провідників. —

— Ніхто не перечить, — загудів басом Мороз — що нам потрібно як найбільше учених людий. І це правда, що наші „сурдутовці" свої люди. Але аж тоді буде цілковитий гаразд, як наша інтеліґенція перестане вважати нас за якесь поденє у людській стирті. Коли я шаную його знанє, най він пошанує моє. Він ученний до книжки і пера, а я до плуга і цїпа. Він працює головою при столику, а я і головою і руками на обійстю і на поли. Він крутить головою, яку записати ренту, чи яке написати до суду письмо, а я сушу свій лоб, що де посїяти, що приховати, а що продати, щоби вистарчило на домашні потреби та всі драчки. —

— Одно добро у селянина — озвав ся учитель а це, що робить на своїм. Він найбільше независимий від усїх. Він не потрібує нїчиєї ласки, хиба Того, що дає уроджай землї. —

Тут Матвій, що від якогось часу сидїв мовчки, знова забрав слово:

— Біда у тім, що вже нині половина хлїборобів в Галичинї це не ґосподарі, а нуждарі. Не ма на чім ґаздувати. Богато наших людий мусить еміґрувати, щоби на чужинї шукати хлїба. І тому не тільки серце тягне нас до злуки з цїлою Україною, але конечність. На великих просторах найдемо і землю і заробітки межи своїми людьми.

— Та ще не знати, чи наші придніпрянські братя будуть раді нашій еміґрації- — озвав ся Василь.

— Та всеж ми ближчі, чим Німці — вмішав ся я. Най позволять викупити тільки німецьких кольоністів, буде з нас землї досить. Впрочім там тілько тої землї, що ніхто сам обробити не годен. Є чимало панського та царського. Та ще не забудьмо, що Галичина буде колись торговельним трактом помежи цілою Україною а Заходом Европи. Чимало людий буде жити з купецтва та промислу. —

— А я нїяк не журю ся своєю судьбою — засьміяв ся учитель. — При усїх змінах я все останю інтеліґентним пролєтаром. — Але буду бодай знати, що не втовкую брехнї у дитячі голови, а вчу будучих горожан великого і славного краю.

— Та воно так зле не буде, куме Кушнїренко, зажартував війт. — Як буде наше „хлопське" право на Українї, то ми не схочемо мати голодних учителїв на селї. Дамо вам ґрунту досить і обробимо, абисьте добре дїти учили. —

— Не гадайте собі, що ми не знаємо, який ваш „легкий" хлїб, — засьміяв ся Юрко. — Ану припиніть мене і ланцом у школї, чи возьму ся я учити дїтий. У мене був наймит сторонський, що не умів читати. Узяв ся я йому за „профєсора". Кажу вам, до решти вискубав'єм свою лису голову, заки навчив, аби книжку не обертав горі ногами. А вже далї не стало терпцю, то ка-

зав синови довчити. Це з одним, а через ваші руки перейшли тисячі.

Як чоловікови добре, то цїлому сьвітови брат! — поважно, як все, говорив Матвій. — Коли український хлїбороб буде мати на чім ґаздувати, він не позавидує нїкому. Він буде рад, щоби усї були вдоволені і щасливі, разом із ним. Він пошанує кождий стан, бо він знає вагу розумних людий. Він розуміє, що вдоволена інтеліґенція це найпевнїйша запорука спокою в державі. А того спокою багне і потрїбує селянин так само, як землї.

Нехай наші учені голови тїльки подбають, щоби наділити нас, хлопів, достаточним ґрунтом, а ми вже постараємо ся про це, щоби усїм сусїдним клясам було між нами добре. —

Учитель встав, випрямив ся і став говорити:

— Я пересьвідчений, що коли Україна переживе тїльки кілька лїт спокійним, свобідним життєм, то вона стане подивом цїлого сьвіта. Дивіть на нашу молодїж. Серед яких злиднїв приходить ся нашим студентам перебивати через школи! А порівнайте відтак пересїчну уровень інтеліґенції наших фаховців і польських. Український адвокат і піп і лїкар і професор кождий — він знає своє дїло як майстер. А кілько „партачів" межи Поляками?! —

Тут я обізвав ся, що і в Америцї Українцї виявляють у школах незвичайну здібність.

Кушнїренко говорив далї:

— Возьмім для приміру і нинїшний вечер. Були-ньте ласкаві відвідати мене, за що дай вам Боже доброго здоровля. А яку бесїду ведемо? Цїлий час у нас тілько й розмови, що про громадські дїла. Це вказує, що ми нарід розумний. Ми ніймаємо життє поважно. У нас не тільки власна журба на умі... Я памятаю, як на однім вічу бесїдник подавав цїлу вязку сухих статистичних дат. Мене дивувало, що селяни слухали уважно. Але коли по вічу говорив зі знакомими, помітив, що у кождого та статистика дала лїпший висновок, ни чим найгорячїщі слова. Я завважав, що нема такої серіозної науки, якої би наш хлїбороб не вислухав залюбки. А коли виклад ясний, то порозуміє і затямить на все. Без нїякої хвальби я кажу і вірю, що, при добрій нагодї, український народ з'уміє вирівняти за пару років прогалину у поступі — цїлих віків. —

Менї прийшов на думку Турґенева „Дим", те місце, де він висьміває російську чванливість. Але коли подумав про великанську збірну роботу, яку учинили галицькі Українцї протягом кількадесять лїт, я мусїв признати, що учитель нїяк не „переборщив". Свобідні „хлопські" держави, як Болгарія, як Норвеґія, не доконали більшої культурної працї, як Галичина під чужою владою. Сусїдна Румунія де-де остала за нами позаду. Так само остав далеко поза нами польський селянин-Мазур, хотяй мав до помочи цїлу машинерію всеможної у Австрії польської полїтики.

Шість сот лїт неволї не з'уміли знищити нашої старої культури. Любов до правди, до краси і добра остала ненарушена у нашім народї і тільки жде доброї нагоди, щоби проявити ся у своїй повнїй силї.

Украінський нарід хлїборобів, коли стане свобідний, внесе могучу, сьвіжу струю, до загального поступу людства.

Уже давно всї спали, коли вернув домів. —

* * *

29. Покутуюча душа.

Перебули сьвята — одні і другі. Село перейшло до звичайної буденщини. Коротка днина минала скоро серед роботи. Вечером жіноцтво пряли кужіль, дерли пірє, лущили фасолю. Івась або наймитчук мололи на жорнах. Павло направляв упряж або стругав потрібні річи до саний чи воза, а я або читав де-що дома, або ішов до крамницї. Там було завсїди повно людий — правдивий сїльський клюб. Перед девятою замикали торговлю і ми розходили ся домів. Оттак сходив нам день за днем.

Про війну ходили дуже непевні чутки. Російські війська, які переходили, а часом стояли постоєм у нас, похваляли ся побідами. Але рівночасно Гершко принїс нам новину, що Німцї забрали у полон близько сто тисяч Росіян і розбили велику армію у Східних Прусах.

Наші знакомі Кубанці доносили у своїх листах, що стоять у Карпатах, де упали величезні снїги.

Перед самим Стрітенєм в нас потпс великий мороз. Разом із тим настали великі снїгові бурі. Декуди намело цїлі гори снїгу. Тяжко було передістати ся до лїса або до місточка. На зелїзничій дорозї і на гостинци відгортали снїг день і ніч. Що-дня виходили чергою люди виконувати цю роботу. А що не було досить мущин, мусїли іти і жінки і дїти.

Жаль було дивити ся на малих підростків, як вони намагали ся сповнити тяжку завдачу. Руки деревіли від зимна; острий вітер палив наче огнем. Жаль було і жінок, непривичних до такого дїла. На щастє наш розумний війт переміняв частенько ті „партії". Він подбав також о це, що всюди, де робили у поли, був близько розложений огень, біля котрого мож було загріти ся.

Коли прийшла черга на нашу хату, я настояв на тім, що я піду відробляти той „шарварок". Павло сьміяв ся, що „білоручка-Американець" не дасть собі ради із лопатою, але я впер ся і пішов.

Пару годин жвавої роботи на морозї злетїло як одна хвиля. Я був здивований, що так хутко пускають до дому. Вже давно не чув ся такий молодий і здоровий, як по тій роботї при снїгу.

Коли вернув до хати почув ся моторний і ве-

селий, а вечері то і діждати ся не міг. Нема лучшого „стимулянту", як съвіжий, морозний воздух.

По вечері посиділи часок усї разом, балакаючи про ґаздівство, про родину та про минувші тяжкі зими, які перебули.

Відтак, коли вже всї збирали ся спати, я пішов до возівнї і набрав добрий оберемок дров до своєї кімнати.

На дворі була така заметїль, що на кілька кроків нїчого не було видно. Вітер крутив стовпами снїгу і наче у бішеній люти кидав тими бовдурами на всї сторони. Снїгом било у очи, а вітер тручав сюди й туди.

Під будинками, тут і там, понасипувало високо, наче загати. Із дахів обривали ся пласти і зсували ся із глухим гуком долїв. З під ніг випривало цїлі поклади аж до самої землї на те, щоби грюкнути тим усїм о кілька кроків дальше. Здавало ся наче якась божевільна сила шаліє на земли.

Гудїло і свистало, як скажене, переспшуючи цїлі гори сухого снїгу, мов пісок.

На силу вже добив ся до хати. Коли вже був у сїнех і хотїв заперти двері, буря, мов на пращанне, кинула цїлою купою снїгу за мною. І добре напручав ся, заки засунув замок.

У моїй кімнатї ніч була ще тепла, але я хотїв розпалити съвіжий огень, щоби забезпечити ся проти великого зимна. За хвильку уже тріщало,

а я із книжкою в руках стеріг, коли буде мож докинути більше дров.

Яке приємне чуття бути у теплій хаті, як на дворі завируха! Сніг б'є о вікна, дзвенять шибки, чуєш відгук скаженої борби в природі. А ти сам сидиш безпечно біля ватри і насьміхаєш із безсильної злости морозу і бурі.

Десь у теплім кутї спокійно сверкає сверщок, на печи мурлыкає котик. Під лавою Бурий звив ся у клубок і снить свої собачі сни.

Переймає тебе вражіннє безпечного, щасливого захисту. Цїле тїло відчуває одну тільки вигоду і спокій. Відчуваєш потребу бездїля, непорушности. А на думку приходять чародїйні мрії із давно забутих сказок.

На столї горить лямпа, прислонена дашком. По кутах темнїють тїни. Нараз всї ті тїни оживають. Сотки чудовищ зачинають прибирати форму і щезають без ясного образу. Переплїтають ся у чудацький ланцух — невикінчених воздушних постатий...

Страху не відчуваєш, а тільки цїкавість, як у дитини, що чекає на конець байки...

І не счув ся, як задрімав...

Пробудило мене гавканнє Бурого. Він спер ся лабами на лаву і брехав завзято до вікна.

Почув, як хтось легенько стукав у шибку.

Вспокоїв пса, а сам виглянув, щоби побачити, хто це серед такої ночи до мене прийшов.

Якеж було моє здивованнє, коли почув крізь вікно голос:

— То я, пане Деркач, — Дмитро. Змилуйте ся, впустіть до хати. —

Надармо роздумував, чогобп йому треба. У таку бурю мусїла пригнати його велика біда.

Пішов до сїнний і впустив його до середини.

Колиб не сказав упереД, хто він, не впізнав би. Цїле лице, було блїдо-сине, як у трупа, а виражало такий страх, що менї було лячно глядїти на нього. Той жах виднів у божевільних очех, в напів отворених устах, у покорчених та покривлених чертах.

Майже силоміць посадив його на ослін.

Він довго не промовив слова, а тільки стовпом дивив ся на мене. Менї стало нїяково від того погляду очий. Я бачив, що він „не при собі". Той ляк, який здоровий чоловік відчуває на вид збожеволїлого, перебіг мурашками по моїй спинї.

Менї прийшло на гадку, чи не закликати кого із другої хати, коли він нарешті став говорити:

— Прийшов до вас, бо вже не знаю, до когоб пїти... Нема менї, проклятому, нї душі межи людьми...

Його бесїда була урівана. — Кожде слово падало як камінь:

— Усї відцурали ся Юди... Навіть рідні дїти...

Забагло ся жити з панками... Поліз у пекло за ними...

Коли це говорив, то так і чув'єсь муку бідної, хорої душі.

— Цеї ночи я бачив „іх" знова... Погасив у хатї — на постїль ляг... Вітер трясе вікном і стукає дверми, що заснути не годен... Нараз як завиє буря, як засвище вихор — здається хату перевернe... А в тій самій хвили чую, як щось голосить і стогне: „Дмитре — Дмитре — Дмитре!" Я сїв на постїль... Гляджу у вікно — стоять „вони". З розвіяним сивим волосєм... Бліді, бліді... у довгих білих сорочках... Руками махають на мене... А іх очи огнем горять...

Жаль стало нещасного, котрого так страшне мучила совість. Згадав колишню нашу приязнь, давні часи, як він ще „своїм" чоловіком був. Став потїшати, як міг, став розважувати, що може його гріх не такий великий, — що може він такого лиха не хотїв.

Він наче не чув моєї бесїди. Спер сиву голову на руки, очи понурив в землю та тільки урывано белендїв:

— Каін я... душогуб... продав душу тим чортам... Нема менї спасення... — Проклятий на сїм і на тамтім сьвітї...

Нараз заверуха, що трохи притихла, здійнялася з новою силою. Загудїло. — Застогнав вітер ріжними голосами. Десь близько затріщало ломане галузє дерев, а у хату, у вікна і в двері ударило відразу великими бовванами снїгу, що аж затряс ся цїлий будинок.

Дмитро скочив із лави і обома руками вхопив ся мене, як дитина, що шукає у матери ратунку. Сиве волосє наїжило ся, а очи вп'ялили ся зі страшним ляком у вікно.

— Бачите, бачите іх?! — зашептав. —

У тій самій хвили грюкнуло зметеним із даху снїгом. Вихор шалїв, зойкав і заводив, наче справдї усї грішні душі прийшли з того сьвіту пожаліти ся...

Дмитро тряс ся, як у пропасници і шепотїв:

— Чуєте?... Це вони мене кличуть...

У возівни скрипіли двері, яких я певне добре не запер. Мусїв іх вітер розгойдати і отворити на розстїж. Нараз луснуло ними із усеї сили, якби хто стрілив.

— Бурий завив у кутї.

Нечоловічим голосом крикнув Дмитро:

— Ратуйте! Вони вивалюють двері... Ай-ай, ай!

Не дайте мене — не дай...те!...

І тут опустив ся переді мною на вколїшки — обімлїв.

*

Побудили ся у другій хатї. Увійшов Павло до мене зі сьвітлом — подивити ся.

Остовпів, коли побачив, що у мене за гість. Узяли ми його оба і занесли на постїль.

Павло прийїс горячого вина, яке сестра на скорі загріла. Тим горячим вином залили на силу Дмитра, роззули і накрили, щоби заснув.

Я сказав Павлови, що Дмитро певне заблудив у ту заметіль, та, побачивши у мене сьвітло, оттак добив ся до хати.

Попросив усіх, щоби спокійно лягали спати, що я сам остану пильнувати старого.

Присунув столик близько печи, а щоб не заснути, узяв ся писати довгий лист до знакомих в Америці. Мав надію переслати його через Гершка, бо знав, що нема певнійшої почти на сьвітї, як жидівська.

Аж над раном притихла буря.

Коли стало свитати, я вийшов на подвірє подивити ся. Було тихо і морозно. Тільки великі кучи навіяного снігу указували, як гуляв вітер у ночи.

У другій хатї вже сьвітили. Через шибки було видно, як веселий огник бухав із розпаленої печи.

Коли ввійшов назад до хати, побачив, що Дмитро не спить. Він дивив ся на мене з під кожуха. Я вдавав, що не спостеріг, що він пробудив ся. По правдї не знав'єм, із чого зачати би бесїду.

Став порати ся коло печи, коли він тихо обізвав ся:

— Гарна „попова" по такій заверусї. —

— Еге! — відказав я. — Тихо на дворі, що анї не рушить. —

— Уся звірка із поля під селом тепер. У та-

ку бурю усьо ховається попід плоти, попід будинки. —

— А ви, чи полюєте і тепер Дмитре? — спитав я цїкаво.

— Часом, як вже дуже закортить... Є у мене у схованню рушниця і „патрони". — Вийду далеко на засїдку, щоби не почули жовнїри. Більше страху і ходу чим тих ловів. Але уже така привичка, що без того не ведержиш.

Менї було відрадно, коли чув його спокійну бесїду. Я не обдурював себе, щоби цей спокій був трівкий, однак міркував, що може з'умію найти якусь розраду тій розбитій душі.

Серед таких думок я перейшов на другий бік і попросив сестри, щоби наймичка занесла нам обом снїданнє до моєї кімнати.

В тій хвили влетїв до хати урадований пастушок. Із съміхом та криком показував нам куропатку, яку зловив у возівни. Вона залетїла у бурю щоби сховати ся, а відтак не могла найти дороги на волю.

Бідна пташина тремтїла у руках хлопця і з остраху жмурила очи. Передавали єї собі по рукам, обзирали і гладили щоби вспокоїти. Але вона нїяк не хотїла повірити у нашу щирість.

Жаль менї стало бідняги і я сторгував єї у Михася за ножик, на який він вже здавна позирав ласим оком.

На силу нагодували, а радше напхали хлїбом та зерном та цїлою громадою винесли в садок.

Бурий підскакував завзято, щоби сї захопити, але Івась придержав його міцно на місци. Як тільки поставили єї на перелазї, так і пурхнула від нас далеко — у снїги.

Як вернув до себе, Дмитро вже узутий і зібраний сидїв на лаві. Він бачив наші проводи із куропаткою, бо обізвав ся:

— Добре, що пустилисьте. Що иншого застрілити у поли, а цїлком инакше убити руками звірку, яка не знає, як від тебе утечи. Там ти ловець. Хитриш ти, але хитрить і вона. Колиж убєш єї, то ретельно і без муки, що анї не чує, коли впаде мертва. А так то ще заки „пожпє смерти", що воно намучить ся від самого страху! —

— Буде мати що оповідати своїй родинї — засьміяв ся я.

— А ви гадаєте, що нї? — поважно замітив Дмитро. — Кожда звірка має свою бесїду. Кожде знає, як порозуміти ся із своїм товариством. —

Тут стара Феврона внесла миски зі стравою. Я попросив Дмитра за стіл.

По снїданню хотїв відвести старого домів, але він упер ся, що піде сам. Коли відходив, став при порозї і мовчки дивив ся довго на мене. Кілька разів пробував заговорити, але все замняв ся на першім слові. Наконець на силу вимовив:

— Я не забуду нїколи, що вчинили для мене цеї ночи. — Із тим вийшов із хати.

*

Цілий той ранок я передумував що менї робити або вратувати Дмитра. Я бачив його розкаяннє і муку. Менї хотїло ся помочи старому.

Прийшло менї на гадку піти до Матвія із ним порадити ся.

Застав його дома при варстаті.

Розповів про усьо. Він уважно слухав а коли я скінчив, він так сказав:

— Шкода його, бо він вже спокутував своє. А вратувати можна тільки тим, як порушимо сумліннє у його дїтий.

Мусимо піти до його доньок і сказати, щоби заопікували ся ним. Бо як старий остане і на далї сам, то певно зійде із розуму. Треба когось, щоби розважив і розрадив. Дїти повинні це зрозуміти. То не штука відцурати ся старого батька, але штука видержати, хотьбн і цїлий сьвіт обернув ся против нього. —

По такій бесїдї, не гаючи ся, пішли ми до всїх трох доньок старого. Їх чоловіки були на війні, але у кождої вже були підростки дїти, що помагали у хазяйстві.

Розжалобили ми їх оповіданнєм, як Дмитро банує за ними та за внуками. Росказали що він сам уже спізнав свої гріхи супроти громади і порадили ся, що найстарша, у якої було дуже мале ґосподарство, переїде з дїтьми і усїм на обійстє старого. У нього було дві хати, були добрі ґаздівські будинки і гарне обійстє. —

Змовили ся, що того самого вечера усї зай-

дуть разом з дїтьми до батька, а ми будемо там чекати, щоби довести до згоди.

Зараз по полудни зайшли до Дмитра. Він пробував усьміхнути ся на привіт, але замість того скривив ся, і відвернувши ся, обтер рукавом слези.

Поволи ми розговорили ся і стали толкувати старому що він не повинен жити сам, як який чернець.

Ми бачили як він зрадїв, колисьмо сказали, що, коли схоче, то дочка з дїтьми, із усїм, переїде до нього жити.

Колиж під вечір стали приходити одна за другою, враз із внуками, коли стали жалїти старого батька і потїшати, що ще всьо буде гаразд, не видержав старий, а розплакав ся на голос, як дитина.

Оставили їх там усїх і пішли домів. Коли прощав ся з Матвієм, він поглянув на мене своїми добрячими очима і жалісно сказав:

— Легко на душі, бо вернула до гурту заблудша овечка. —

По дорозї міркував, що на селї мало трапляєть ся дїйсної злоби. Колиж трафить ся „гріх", то хлїборобська совість така чутка, що не скаменїє, а їсть душу поти, поки не спокутує усьо до самого дна.

30. Сказка за силача.

Якось в тім часї зайшов до мене Василь тай спонукав мене відвідати старого Байдака.

— Він вже кілька разів питав ся, чому не приходите. — Застали старого в хатї, як сидїв на лавї, а біля нього купочкою збили ся сироти. Стара Трачиха, повдовіла, бездїтна донька, порала ся коло печі.

Поздоровили старого, звитали ся з вдовою, посїдали.

Старий дїдуган буцїм то грізно сварив на дїтий.

— Геть від мене гайвороннє! — Не бачите, що гості прийшли? — Чи ви гадаєте, що у мене тільки дїла, що вам байки говорити?! —

Але дїти нїяк не бояли ся того грізного голосу, а тільки ще блище стулили ся біля „дїдуня".

Старушка донька тільки съміяла ся:

— Не порадите вже тату із ними. Не попустять ся вас, аж докажете усю сказку до кінця. —

Менї й самому стало цїкаво послухати, якими то „байками" забавляє старий дїтий.

— Та вже дїдуню — озвав ся я — будьте ласкаві докажіть свого. — І ми раді послухаємо.—

Василь і собі обізвав ся із просьбою.

Старий Байдак поглянув съмішливо на нас:

— Ну, та що робити! Як вже і старі дїтиска напирають ся, нема що робити, тре сказати. А по правдї це анї байка, анї сказка, а таки прав-

дуве оповіданнє за дуже моцного чоловіка, який жив у нашім селї. Він називав ся Микола Ребрик і приходив дїдом Федеви Шийцї, дай му Боже царство небесне. Для оцих пустаків — тут жартібливо потяг за ухо хлопчика — він прапрадїдом, а якби жив то мавби яких зі стокількадесять лїт.

Як я був малим хлопчиком, то він був вже старий, сивий чоловік. Ще тодї був найдущий межи всїми хлопами, але як був молодий, то відай не було му пари на сьвітї.

Ви знаєте, що давно не асентирували усїх, як тепер. Тодї ловили рекрутів і силоміць брали до війська. Хто переховав ся, чи утїк, того щастє. Але як вже кого скували і повезли, то на кільканайцять лїт. От присудив пан, чи мандатор, що Ребрик має іти в рекрути. Напали на него несподївано, як спав — цїла купа гайдуків — закували руки, посадили на віз і повезли. На фірі сидить двох шандарів, сьміють ся з бідного Миколи, що під ґвера піде. Він мовчав, доки не заїхали у лїс. Аж як опинили ся у „Бавках" він начав просити ся: — Пустїть — каже — добрі люди, до дому. У мене мати — вдова, не буде кому робити. — Шандарі регочуть ся, бо що їх там обходить людська біда. А він до них: — То кажете, що не пустите мене, га?! — Та на тім слові як тріпне руками — розірвав від разу ланцушки. Штовхнув у груди одного шандара і другого і вже вони оба під во-

зом лежать. А заки вони пригадали собі, що мають ґвери, він уже махнув лїсом, як вітер. Тільки із далеку гукнув: А більше не займайте, бо буде біда! — Вони і не пробували вже більше нїколи.Остав він на ґаздівстві і оженив ся. Жінку узяв таку невеличку, слабосильну, що, як то кажуть, тільки пушка духу у нїй.

Вона над ним старшувала. Слухав і шанував єї — на диво. А так любив, що і місяця не пережив, як єї поховав. —

Одного разу пішов він у „Стїнку" вирубати, чого-там йому було потреба. Зрубав деревину, обчімхав, тай тягне до дому. Але як переходив через лїд на ріцї, здогонили його два двірські гайові. Ухопили під руки, хотять вести до двора. Він просить ся у них, аби пустили: — Якаж це шкода панови, що я стяв ту деревину! Дивіть, кілько там того є. Чи ваш пан садив то, що не дасть бідному чоловікови і одного марного патика? — Але посїпаки і слухати не хотять його бесїди. Тодї Микола пробує їх сумління: — Чи ваш пан усьо сам має зжерти а „хлопи" то вже не люди? А у вас самих яка душа? Відай із каменя, коли хочете за таку марницю ухати свого чоловіка в біду. — Вониж анї ухом не поведуть, а тільки намагають ся потягнути його з собою. Нарештї він каже до них:

— Так не упрошу я вас? Хочете забрати сиромїць з собою? Стрібуйте! — Та хоть як запирали ся оба дужі побережники, не годні були зру-

шити його із місця. Запер ся ногами — ні в зад, ні вперед. Тоді один з них зняв рушницю із плечий тай погрозив, що буде стріляти. Але того відай тільки й чекав Микола. Наглим рухом вхопив обох побережників і так тріснув обома об себе, що мало не порозбивав. Від удару оба запоморочили ся.

Відкинув пріч обі рушниці, а їх обох, на пів заголомшених, веде перед собою, якби малих хлопят.

Оттак привів їх аж до полонки, яка була вирубана над недалеким плесом.

Між тим побережники прочуняли. Як стали над полонкою, він сіпнув так обох, що попадали на лід. І каже до них: — Клякайте і моліть ся Богу, бо вже послідна година для вас прийшла. — Ті зі страхом дивлять ся на Ребрика — не розуміючи. Він стоїть над ними, як кат, та показує під воду. — Оттуди вам дорога, панські підлизні! Моліть ся скоро, бо у мене нема часу з вами забавлятись. А ті ні живі ні мертві. Видять страшну смерть — трясуть ся зі страху. А далі як полізуть на вколішки та до Миколи. По руках та ногах цілюють — просять пощади.

Якийсь час пострашив він їх, а далі, таки біля полонки, заприсяг, що вже ніколи не будуть кривдити народу.

— Та чи помогла тота наука, чи направила двірських посіпак? — вмішав ся я.

— Кажу вам — ще й як помогла! — Від того

часу уже не чіпали людий за будь яку дурницю. Боялп ся тої погрози до самої смерти. — А от ще яку штуку він втяв із одним панком. Був у нашій околиці Полячок за „злїсного". Він дуже „кунїрував" нарід за найменче. За що-будь „штрафує" або і до бійки береть ся, бо чув ся дуже моцний. Поїхав якось раз Ребрик у лїс, набрав фіру дров тай врубав якусь там берїзку, чи що, на полудрабок. Приїжджає на рогачку у лїсї, а там стоїть повно фір і той Ляшок. Побачив він ту берізку на возї Миколи тай до него: — А ти сякий, такий сину! Хто позволив тобі у лїсї рубати? Навчу я тебе розуму. Давай сокиру. — А Ребрик стоїть і не рухаєть ся. Почервонїв панок тай до него — бореть ся сїпати. Та хоть за якого силача мав себе, не годен го рушити з місця. Розлючений ще гірше, підняв палицю, яку мав в руках та замірив ся вдарити. Але у тій самій хвили як прискочить Ребрик до нього! Вхопив за обі руки, а сам нїби просить ся: — Та ще цей раз подаруйте пане!... Та на що вам хлопської сокири? У мене другої нема!....

А пан за той час аж посинїв із болю. Із за усїх пальців потекла кров, як Ребрик його за руки стис.

— Забирай ся до чорта! — крикнув Ляшок тай хухає на задеревілі руки. Кров капає із за нїхтів, люди на фірах потиху съміють ся, а Микола, якби у нїчім не винен, здійняв капелюх тай каже: — Дякую вам паноньку, що не забрали со-

кирп. Дякую вам за добре серце. — Та за тим словом вийхав поволи через рогачку. —

— Оттак би треба усім зайдам! — горяче озвав ся Василь. — А то принесе іх біда, хто знає, відки, і поводять ся із нами, якби ми на своїй земли тільки з іх ласки жили. —

— Та у тебе Василька того не купити! Ти знаєш, як за собою застояти! — засьміяв ся Байдак. Памятаю, як ти раз мало не завалив'єсь цілий „штайрамт". —

Василь й собі засьміяв ся і оповів мені, як він раз „зпсьочив" усіх податковых урядників у місті, за це, що казали йому довго чекати а відтак ще зачіпили грубими словами.

— Мусимо самі подбати, як хочемо, щоби нас попанували.

За такою і другою розмовою побули часок у старого, який був радий, що прийшли його відвідати. —

* *

31. Лиха вістка.

Було вже в другій половині марта. День випав сонїшний і теплий. Було чути, що вже підходить до весни. Із дахів капало, з під снїгу журчіли дрібні струйки води. У придорожних ровах шуміла і пінила ся вода, наче у перегонах, котра филя скорше добіжить до потока. А той вприс тепер у справдїшну ріку. У самій середині сотво-

рив гребінь скорої струї, що виставав з води наче хребет якоїсь водяної потвори.

Каламутні води розливали ся широко по-за мівкі береги.. На дорогах рідке болото і розкислий сніг перемішували ся разом у рідоньку масу, яка хляпала під ногами і розпирскувала ся на всї сторони під колесами возів.

Ми з Івасем узяли ся за лопати, прочищувати обійсте. Відкинули увесь сніг перед хатою, поробили широкі доріжки на подвірю і старали ся так спровадити воду, щоби не підмакали будинки.

У нас був добрий спад до дороги. Наша хата і обійсте, усьо стояло на горбі. Щоби вода не розливала ся по подвірю і не стояла багном, ми вирубали рискалями рівчак і робили спуст понід плїт, біля самої брами і містка.

Саме скінчили роботу і дивили ся цїкаво, як вода скоро біжить з подвіря, коли сусїдський хлопчик принїс нам лист. Йому передали в крамници, щоби занїс до нас.

Я впізнав на ковертї знакому руку сотника.

Івась остав поговорити із хлопцем, а я побіг мерщій до хати, щоби вкупі прочитати письмо. У хатї застав Павла, сестру і Марійку. Усї зрадїли, колим сказав, від кого лист, а Марійка узяла ся безпотрібно підмітати хату, щоби скрити своє помішанне.

Але, як тільки зачали читати, вона поставила

мітлу в кут, а сама сперла ся на запічок — послухати.

Уже перші слова листу затрівожили нас дуже. Ми привикли вважати наших знакомих Кубанців наче рідню. А там на самім вступі сотник писав ось як:

— У великім горю, яке навістило мене, шукаю відради у тім, що пишу до Вас. За короткий побут у Вашій хаті я навчив ся цінити Вашу дружбу. Ви піймете своїм добрячим серцем, що я мушу поділити ся своїм болем із кимсь, що спочуває. Ваша щирість, із якою Ви віднесли ся до нашої кубанської „трійці" упевнює мене, що найду у Вас те співчуттє і для себе, а ще більше для товариша, котрий так дуже усіх Вас завсїди любив.

Я знаю, що цим листом сповнюю його задушевне бажаннє і що чиню діло, якого він сам вже зробити не може. Я втратив більше як брата, бо вірного друга у війні, який був готов у всякий час ствердити свою приязнь своїм життєм. А і Ви, дорогі друзї, утратили в нім серце, яке любило Вас любовію далеко більшою, чим мож було сподївати ся ізза короткого знакомства. Упав наш бравий осаул, Макаренко, несподївано, коли обходив варту. Спосочив молодою кровію рідні гори, де уже тільки наших хлопців полягло! — Нема вже і половини із тої сотні, яка стояла у Вашім селу. А поки бій скінчить ся, то може нас вибють до ноги. Та це звичайна козацька доля. Жаль

тільки, що не доживеться до иншого часу... А так хотїлоб ся, хоть на мент оден, піти у бій за своє дїло, під своїм прапором... —

Сотник писав ще дещо про тяжке бідуваннє цїлої армії та про те, якою сильною твердинею показав ся Бескид. Закінчував письмо сердечним поздоровленнєм для усїх.

При кінци листа було дописано, що Макаренко не був вбитий відразу, але що ранений так тяжко, що певне не поживе довго. Пробиті груди і крови утратив богато. —

Я, читаючи лист і не глядїв на рідню. Доперва коли прочитав до кінця, прийшла у голову Марійка. Але дармо шукав єї у хатї. Доперва, коли перейшов через сїни до моєї кімнати, побачив єї. Вона лежала скулена на постели і хлипала у великім горю. Приступив до неї і пробував потїшати. Хоть сам не вірив, говорив, що він молодий і коли не умер досї, то певне перебуде усьо щасливо. Видумував ріжне, буцїм то в Америцї таке бачив, що ранені у груди приходили до здоровля найскорше. Бувбим не знати яку неправду зложив, щоби тільки вспокоїти бідне дївчатко. Менї здавало ся, що хай тільки минеть ся перший біль, а решту докінчить час.

Чи моє говореннє, чи молода сила, яка хапаєть ся і тїни, щоб тільки не втратити надії — не скажу що застановило єї плач, але по якімсь часї встала із постелї і побігла на подвірє. Бачив

сї, як вийшла із шпихлїра із повним подолком зерна, яке поволи сипала курам, гусям...

Колисьмо сїли до вечері, вона сидїла мовчки. Але й нікому із нас не було до бесїди. Я завважав, що сестра особливо нїжно обходила ся із нею. І тодї я сказав собі в душі, що перед жіночим серцем не скриєш нїякого душевного болю. Жіночі очи відкрнють тайну серця, хотяби сховану на самім днї. —

* * *

32. Весна.

Під подихом теплих вітрів пощезав снїг. Перейшов кінець марта із своїми наглими та короткими бурями. Цьвітень почав ся лагідний і сухий. Теплі лучі сонця скоро оживили землю. Стало зеленїти усюди. Мягка деревина покрила ся пуплїнками, відкриваючи білий та рожевий цьвіт. Воздухом летїли ключі перелетних птиць із „вирею". Острий запах ожившої трави нїс ся усюди. Воробцї лїтали із соломками та пір€м в дзюбках. — Будували гнїзда для „грядучих поколїнь". Газдинї визбирували пильно гусячі та качачі покладки та насаджували квочки. Декуди, що раніщі курятка „цєпали" по подвірю, ведені поважними квоками. —

Усюди весна принесла нове життє. Лише лошат та телят не було тілько, що перед війною. Пішли сподївані матери під канони, під верх, або на „консерви" жовнїрам.

Моя ціла робота тепер була у садї. Пила, нїж і масть — це були знаряди, щобн привести усьо до ладу.—Коли ходив поміж деревами, здавало ся менї, наче відчуваю присутність померших родичів. Що друга деревина посаджена батьківською рукою — а майже усї корчики веприи і винничок це памятка роботи небіжки мами. І той розсадник, до котрого Михась возить тепер тачками гній, і він остав ще так, як зладили його тато, під надзором мами. Немов бачу їх похилену стать, як відмежують місця для кождого насїння...

Славний був у нас колись сад. Памятаю, як небіщик тато зберігали реліґійно кожде дерево. Були там такі старі дерева, що аж просили ся, аби їх зрубати. Кождого року було немало клопоту, щобн привести їх до життя. Цїлий захід нїяк не вартував тих кілька яблук чи грушок, які на них вродили ся. Але батько навчив їх шанувати як памятку по померших членах родини. Кождої осени досаджувало ся по пару щіп, а біля старих переводило ся цїлий ряд операцій, щобн не дати їм вмерти.

Кожде із тих патріярхів саду мало своє імя. Була „Оливка", „Циганка", „Фунтівка", „Спасівка", — було повно ріжних імен, які означували або краску або прикмету овочів. Одна тільки старезна, але здорова яблуня, що стояла окреме від всїх, біля плота, носила імя наших сусїдів. Ми звали єї „Будусівкою" від сусїдів Будусїв, котрі користували ся єї овочами далеко більше,

чим ми самі. Терпів на тій „спілці" наш пліт, що все „сьвітив" у тім місци дірами і пролазами. Але наша родина уже так привикла ід тій традиційній ділениці, що напевно остовпілаби, якби котрого року було инакше. А деревина, якби знала, що у Будусів сімя велика. Родила рік в рік найобильніще з усього саду.

Саме відтинав суху галузь із старої „Цукрівки", коли почув гуканнє Павла. Він стояв біля воріт і вимахував на мене рукою, у якій держав папір. Я відгукнув ся, що сейчас прийду, як докінчу.

У пару хвиль відрізав мертве, замастив уважно мастию, щоби не трунішіло, та побіг побачити, що за новина.

На велику радість пізнав на листї письмо осаула. Він писав, що живе та що є у шпиталі в нашім повітовім містї. Письмо було дуже коротеньке і писане нечиткою, мабуть дрожачою рукою.

Я аж крикнув від радости та почервонїлий побіг ід хатї, щоби подїлити ся веселою вісткою.

Шурин побіг собі за мною, бо я із утїхи забув йому прочитати у голос. Коли із лоскотом вбіг у двері, усї в хатї збентежили ся. Може бути, що подумали, чи я часом не здурів. Але сейчас мій крик „осаул жиє!" заспокоїв іх, що у мене єще „всї дома".

Прочитав у „всеуслышаніє" тих кілька стрічок, а скінчивши, так вдарив по плечах Івася, що

той аж писнув із болю. Поглянув на Марійку, а та зацвіла маком на лиці. І у всіх було видно втіху, що бравий козак не помер.

Співаючи якоїсь давно позабутої пісні, я „почимчикував" назад до своєї роботи у саді. За роботою порішив, що намовлю шурина, аби поїхати відвідати Макаренка.

33. У шпитали.

Великий повітовий шпиталь у щерть переповнений ранеными. Касарні, школи і всі публичні будинки — один великий лазарет. І справді, як той біблійний Лазар, лежуть салдатики, знеможені хоробою, уливом крови. Аж страшно дивити ся на тілько непорушних тіл. Тільки очи вказують, що ті мнимі трупи єще живі люди.

Острий запах дезинфекції і йодоформу вдаряє неприємно нюх і легко морочить голову.

Через довжезні кімнати пересувають ся, мов тіни, доглядачки хорих.

Поотвирані вікна, вимиті підлоги, чисто застелені постелї. А однак скрізь усьо почуваєш запах гниючої крови. А може це тільки таке вражіннє від перевязок?

Де тільки поглянеш — бандажі — бандажі!

У кількох місцях ліжка позаслонювані паравanами. Коли переходимо біля одного, чуємо з поза заслони захриплий сопіт і булькотіннє, наче хто пускає пару крізь котел, наповнений плином.

Це, у передсмертній аґонії, працюють людські легки послїдною, несьвідомою енергією. Це смерть виганяє життє із усїх кутиків перемученого тїла.

Упала заслона на послїдну дїю. Поза занавісою довершується траґічне докінченнє — комедії життя. —

*

В невеличкій кімнатцї два ліжка — двох хорих. Оден із них осаул.

Висох, як тріска, блїдний, немічний — а лукавими очима съмієть ся на привіт нам, якби й нічого!

Посїдали з Павлом біля нього, жалїємо, а він тихим голосом, що ледви добуває ся із грудий, жартує, глумить ся із себе.

— Не знають ваші хлопці анатомії... Якби на два пальці нище, не булоби вже клопоту ні лїкарям ні „казні"... Спочивбим у Бескидї поруч із вашим Довбушем та нашими кубанськими молодцями... Кажуть Гуцули, що там, під землею, у нутрах гір, Довбуш жде та леґінів збирає... Гей, гей! Яку славну ватагу він мусїв призбирати отепер! Кілько тисяч бравих хлопців пішло під землю! —

Ми стали роспитувати, при якій нагоді зістав ранений. Він засьміяв ся блїдими устами:

— Читали „Чорну Раду."? От і менї пригодило ся щось подібного, як тому Кирилї Туровп. Та

тільки не ножем, а баґнетом. А пробив мене так само свій чоловік, як у Кулішевій повісти. —

Ми видивили ся здивовані. Павло спитав, як та через що зайшла така фатальна помилка.

Осаул тихо съміяв ся:

— Воно справді виходить кумедно, коли Січові стрільці намагають ся винищити нащадків Січовиків Запорожа. Здавалоб ся, не підніметь ся рука! Але на ділї виходить таке, що вбиваємо брат брата та ще похваляємо ся, що чинимо це із любови для України —

Ми зжахнули ся. Павло закляв з досади. Макаренко глумливо съміяв ся:

— От побутиб вам деньок, два на фронті — малиб съміху до смерти... У тихий вечір лине до нас від „австрійських" закопів „Ще не вмерла" або яка друга патріотична пісня. Ми й собіж не оставляємо ся по заду. Співаємо разом, перейманємо нуту. — Зливають ся голоси із двох „ворожих" таборів у оден хор — десь по середині боєвого поля. Але це не перешкоджує нїяк пустити відтак кульку в українське серце або вбити баґнет українськими руками в українські груди. В теорії ми всї дїти одної Матери, але в практицї — льояльні, вірні раби чужих нам держав. —

Менї прийшов на думку той Жид, що зійшов із розуму, коли розпізнав Жида в убитім собою жовнірі.

І я подумав собі, що наш брат від такого не одуріє.

Менї прийшло ся відтак читати таке, що майже усумнїв ся, чи зможемо ми, Українцї, колинебудь, прийти до свого... Я читав спомини Сїчових Стрільців із боїв в Карпатах, де вислављяло ся геройством, що оден із них убив підступом двох Кубанців, які були на вартї!

З обох боків чинила ся Каїнова робота, без нїякої душевної муки, із цїлком спокійною совістию.

Із моє задуми вибив мене голос осаула, який говорив знова:

— Нема сумнїву, що між нами є прогалини. Инакше і не може бути, коли зважимо, на якім просторі засїло українське племя. Інтелїґент своїм умом повинен знати, як перескочити через усї ті яруги та рівчаки. Але для широких мас потреба конечно порівнати дорогу. Треба позасипувати усї ті звори — популярними історичними книжками. Загальна традиція і думка про державу мусять стати під тепер мостами, які будуть лучити усї части української землї. —

Тут, несподївано, вмішав ся у нашу розмову хорий, який лежав на другій постели в цій самій кімнатї.

Це був офіцир, із київських студентів, Великорос.

Перепросив, що хоче забрати голос, але вважає тему такою інтересною, що хотївби висказати і свою думку про ню.

— Ми бачимо в історії людства — говорив

він — що всякі політичні і суспільні переміни починають ся завжди у великих містах. Хто захошть владу у городах той підчиняє собі й усьо населеннє в краю. Я знаю Київ, Харків та Одесу — три ваші найбільші городи. Але вони хіба тим українські, що на українській території лежать. Бо люди що у них живуть, то майже самі Великороси, чи як ви звете нас, Москалї. Скажіть, прошу, як годні ви перевести що-небудь, коли проти себе будете мати міста? Де поставите осередки своєї сили, уряди, військо і т. п.?

Осаул зневажливо махнув рукою:

— За гетьманщини осїдком начальної влади був Чигрин а відтак Батурин — місцевости по собі не значні. Хай тільки повстане вільна Україна, то в короткім часї усї міста приберуть такий український характер, що із кацапщини не остане і слїду. —

—Офіцир засьміяв ся:

— Щож за хосен вийде із цього для народу?! На місце „кацапських" прийдуть свої родимі, „хахлацькі кулаки" а біднота як була притиснена, так і остане й на далї! —

— Нї! нїяким чином! — горяче відповів Кубанець. —

На Україні розвязка економічної квестії є легша, чим де небудь инде у сьвітї. Коли держава перебере усї великі земельні посїлости на себе то разом із скарбовими буде землї тілько, що

кождому припаде гарний пай та ще й остане доволї для будуччини. —

—Я не можу нїяк із вами зійти ся — перебив Москаль, — бо ви завсїди крутите ся колесом в однім, а саме у хлїборобськім крузї. Ви не займаєте думкою усїх кругів суспільности! —

— Ваша правда, товаришу! — озвав ся осаул. — У мене українське питанне тотожне із хлїборобським. Аби хлїбороб був вдоволений, то всьо проче пустяки.! —

— А фабричний та професійний робітник і цїле питанне беззземельного пролєтаріяту, то, по вашому дурниця?! — аж крикнув студент-офіцир.

— Ха-ха-ха! Алеж бо ви у горячій водї купані! — реготав ся Кубанець. — Ви міряте усьо по книжкам, а я після обставин. Я не бачу нїякої потреби денервувати ся тим, як подбає за себе невеличкий процент людий, який не схоче робити на ріли. Нїхто не вижене їх силою із землї. Вони підуть длятого, що будуть бачити більше користи у промислї, чим біля плуга тай борони. Підуть такі люди, що будуть уміти постояти за своє право.—

Коли слухаєш вас — перебив Москаль — то і усьо дїло виходить прямо як ідилля. Вам здаєть ся, що усюди Кубанщина, що всюди така сила доброї землї, як і у вас. Притім кождий козак, тільки вродить ся, уже входить під опіку і привилєї козацької касти. —

— Як раз у тім і діло! — озвав ся осаул.—Поширіть тільки те право на всю Україну. Най кождий Українець, тільки вродить ся, буде під опікою і під привилеями українського народу.

— Оце якась нова теорія, якої ніяк не второпаю — глумливо съміяв ся офіцир.

Осаул усьміхнув ся й собі. Відтак спроволя говорив поважно:

— Держава повинна бути нїчим иншим, а спілкою для взаїмної вигоди людий. Тим лекше таку спілку створити, чим більше однакий є склад населення. Нїгде на съвітї нема великого народу такого одностайного, як ним є народ український. У нас поза селянськими масами і не доглянеш других верств. Ізза того і політика у нас не съміє вийти інакша, а тільки сїльська, від верху аж до споду. І коли я думаю про національну партію хліборобів, то не маю на думці лукавих плянів поміщиків, які й собі у ті „хлїбороби" лїзуть. У мене хлїбороб той, що справдї сам біля хлїба робить...

Тут вмішав ся Павло і я, перебиваючи Макаренка:

— Ваша правда, пане осаул, але ми не прийшли, щоби замучити вас на смерть. Не позволимо вже більше говорити. —

Він усьміхнув ся.

— Тверда козацька душа! Не легко єї вигна-

ти! — Але ми бачили його утому і розпращали ся чим скорше, обіцюючи ся скоро відвідати. —

* * *

34. Весїлля.

Війна війною, а хлїборобська праця не стає. Оттак і на нашім ґаздівстві пішло звичайне весняне пораннє. Глумив ся шурин, що це капарство а не ґосподарство, а всеж таки обвеснували ся незгірше.

Подальші кусники лишили облогом, але що було блище усьо було обсїяне збіжем, пашнею. Посадили пару міхів картофлї, но трохи фасолї, кукурудзи і т. п.

А город був спорядженнй дбалими руками як і кождого року.

*

Десь у другій половинї мая 1915 розвідали у містї, що Москалїв розбито біля Горлиць та що з'єдинені сили нїмецько-австрійські пруть їх на схід цїлою силою Із тою вісткою пішли відвідати осаула.

Застали його, як сидїв на шпитальнім подвірю, де де здоровіщий. Як тільки побачив нас, встав і весело закликав: — А що?! Збирали ся ховати козака, а він із домовини устав. —

І справді аж дивно було дивити ся, яку переміну сподїяли пару тижнїв. Якби не блїдість на лицп, то нїхто і не сказавби, що оцей парень був вже на самім порозї смерти.

Посиділи часок, побалакали, попуткували, а на відходнім він каже: — А я збирав ся вас відвідати. —

Ми взяли це за шутку, бо не могли і подумати, щоби так тяжко пораненний чоловік міг так скоро вернути до здоровля і сили. Проте на пів жартом ми просили його, щоби не гаяв ся зі своїми відвідинами. —

По дорозї додому ми розмірковували, що вийде із того пораження Москалїв, про яке дізнали ся у місті.

Новою навалою будуть переходити війска, виснажать село до чиста та може знова прийдеть ся зазнати усі страхіття битви.

І чомусь стало лячно не так ославленої „російської дичі", як тих „своїх" ріжноязичних австрійських війск.

*

Третого дня по оцїм заїхала на наше подвірє жидівська однокінка, а із неї поволеньки висїв — Макаренко. Я перший побачив його, бо на подвірю порав ся і аж крикнув — Съвят, съвят Господи! Чи ви, пане Макаренко із розуму зійшли, аби на таке зважити ся?! —

Але він съміяв ся блїдими устами і зневажливо махнув рукою:

— Та я в лїкара випросив відпустку, то вже ви не лайте ся. Чей не біда подихати съвіжим маєвим воздухом.

Між тим із хати вибігла сестра й дівчата. Зразу і словечка не вимовили із счудования.

Дивили ся на нього, як на воскресшого. І він стояв, видимо зворушений, вдивляючи ся покірними очима на остовпіле жіноцтво.

Енергія сестри пробудила ся найскорше.

Як мати сварить за дитячу сваволю, так вона висипала цілий подолок докорів на осаула.

Як можна так важити своїм життєм! Якби так була вашою мамою, то, ей Богу, намнялаби чуприну. Здаєть ся дорослий мущина, а розум як в дїтвака!...

Тут обірвало ся і менї.

— А ти брате, чого стовпом став? Чи не бачиш, який він блїдний — оттут і зомлїє. Поможи завести у хату.

Тільки до хати увійшли, як сестра метнула ся ладити постелю для осаула. Уже на силу випросив ся, запевнюючи, що він нїяк не інвалід та що уже і обридло йому лежати, перележавши тілько тижнїв під ряд.

Необавки надійшов Павло. Він й собі виганьбив Макаренка за легкодушне наражуваннє життя.

Тільки одна Марійка ходила мов нїма. Без потреби що-хвиля вибігала із хати, стараючи ся покрити своє помішаннє, буцїм то шильною хазяйською роботою.

*

Менї і нині дивно, як скоро це усе скоїло ся. Велика війна приносила щораз нові несподіванки.

За Сяном російські війска уступали на цїлій лінії, а в той самий час Італія виповіла Австрії війну.

Між тим у нашій родині ладили ся до весїлля.

* * *

Вже не тямлю, чи за другими, чи за третими відвідинами приїхав до нас разом із Макаренком сотник Сїрко.

Ми так зрадїли, якби побачили рідного брата. Він дуже перемінив ся на вигляд. Висох як скинка, волосє посивіло ся гречкою, а на лици вже не було видно тої козацької байдужности, як перше. Натомість острі черти, які врізали ся глубокими рівцями біля уст і здовж лиця вказували на велику муку, яку перебув. Сильно затиснені уста зраджували, що тільки непохитна воля недає зломити твердої вдачі.

Коли побачив нашу щирість, сумні очи наче повеселїщали на мент. Але згодом мож було добачити трівкий вираз тупого болю, наче якийсь невидимий червак точив його душу без упину.

Ми серцем чули, що годї питати про його горе, що не можна роздрапувати болючої рани.

Тільки з уриваної його бесїди ми пізнали, що мучить його туга за рідною, що перемучені його нерви від безвинного виду людської різниці, у котрій погинули його найблищі други, краяни...

Він дуже влучно характеризував теперішню війну.

— Це не борба людий з людьми, а людий проти машини. Хоробрість, відвага, особиста справність — це все минуло. Хемік, інжинїр і бактеріольоґ це нинїшні ґенерали у війні. Вони складають пляни, як масами вигублювати людий. Ще нїколи не було таких жорстокостий у війні. Возьмім хотьби ті ґази, від яких слїпнуть люди або горять живцем. Давнїйше боров ся з отвертим ворогом, а нині навіть не побачиш, відки і як на тебе смерть лїзе. І як дивувати ся, що люди тисячами божеволїють від тої непевности! Радше дивуймо ся, що не втратили розум усї!

— Сьвіт такий гордий на свій поступ у цивілізації, а на ділї вносить такі страхіття, про які і не снило ся у минувшинї, — обізвав ся Павло.

— У тім біда, що наша культура тільки зовнїшна — замітив я. — Усї великі винаходи віддадуть прислугу людям тільки тоді, коли людське серце стане наскрізь людяним, добрим.

— Ваша правда! — озвав ся сотник. — Менї прийшло на думку, що станеть ся з людством, коли якийсь хемік винайде спосіб, що з'уміє сильним трійлом затроювати воздух на великий простір. Представмо собі тільки пару тисяч лїтаків, що взялиб ся розкидати ті трійливі бомби пляново по якімсь краю. За короткий час можуть вигубити усьо населенне. Коли не роблять цього

нині, то тільки для того, що не знають такого способу. Охоти не бракує! Одно тільки, що може вратувати людство, це, як ви сказали пане Деркач, виховати суспільність инакше. А це виховання можливе тільки тоді, коли нїкому на сьвітї не буде великої кривди. Свобода і можність жити це підстава у відновленню сьвіта.

*

Павло посидїв часок із нами, а відтак пішов за ґаздівськими орудками. Ми остали самі тільки із сотником, бо сестра з дївчатами порали ся у челядни. Осаул вийшов був давно у садок.

Як тільки остали самі, сотник каже:

— Пане Деркач, хотїв би поговорити із вами, на самотї. Підїм денебудь погулятп.

Вийшли на затишну, полеву дорогу.

— Не чудуйте ся, що я хотїв потайне побалакати, — озвав ся сотник — але справа не моя, а приятеля. Ви може й самі здогадали ся, що річ іде про осаула Макаренка. Щоби непотрібно не тратити часу, скажу коротко, що я приїхав нині як староста. Осаул радби посватати вашу сестрінку, Марійку. На його просьбу я взяв тижневу відпустку і от приїхав по рушники. Але заки піду із цим дїлом до родичів, гадав вперед поспитати вас. Бо це бачите трохи лячно, по такім короткім знакомстві, приступати до так важного дїла. Скажу вам тільки, що знаю Макаренка від малку і люблю як рідного сина. Чесна, гарна людина. Знаю й його рід і я певний, що приймуть

вашу сестрінку з отвертими руками і серцем.

Я задумав ся і довго не відповідав нїчого. Таке напрасне сватаннє поставило мене в тупик. Переді мною наче з'явилася далека кубанська сторона — у нїй Марійка сама серед чужих людий. Та знова з'образив собі ту бурю, яка завертала назад до нас, перепоєна димом, кровію, гниючими трупами. Чи не буде їй лучше, на всякий спосіб, далеко від воєнної хуртовини?

Я згодив ся підперти справу.

*

По вечері попросив шваґра і сестру до моєї кімнати. Тут сотник у щирих словах представив усьо. Вневняв про характерність і добрість свого жениха, представляв в як найкращих красках життє — буттє на рідній Кубанщинї.

Коли сестра, поплакуючи, стала говорити, що Марійка невчена, що боїть ся, щоби не гордїли „простою" селянкою, сотник усьміхнув ся і вказував, що Марійка вповнї інтеліґентна, а ще до того з природи здібна і розумна.

Воно і справдї так було. Наша родина не забувала нїколи за часопис та книжку, — при усїй хлїборобській метушнї. Сестра пильнувала не тільки того, щоби навчити ґосподарського дїла, але так само, щоби вполїти в дїтий вагу знання. Це було видно хотьби з того, що чимало добрих книжок містило ся у шафі, а їх вигляд вказував, що не лежали вони там подаремне.

Шваґро видимо радий був, що посвоячить ся

зі славним козацтвом. Притім ця сама гадка майнула йому, що й менї передше, а власне, що буде добре, як хоть одна дитина найде безпечний захист, далеко від боєвого фронту.

Коли уже перебалакали усьо, закликали тодї врочисто Марійку — спитати.

Мабуть знала вона, чого кличемо єї, бо увійшла така засоромлена, наче хто грани на лице насипав.

Сестра прикликала ід собі, пригорнула тай півшепотом спитала, чи годить ся вона вийти замуж за осаула Карпа Макаренка?

Дївчатко махнуло головкою на знак згоди.

А чи любиш ти його так, щобп піти із ним у далеку, незнану сторону, на сотки миль від матери, батька та рідні? —

Марійка захлипала, сльози струєю пілляли ся по личку. Обіймила сестру за шию і серед поцїлуїв стала шепотом говорити:

— Не журіть ся мамо! Я до вас, а ви до мене, час до часу прийдете. Це далека, але своя сторона і свої люди. —

По такім не було що вже й говорити, а тільки покликати ще й самого женіха.

Увійшов помішаний, блїдий. Не знав ще, як полагодили справу.

Колиж довідав ся, що усе гаразд, став цїлувати по руках сестру і дякувати усїм за жичливість. —

Увійшла і проча челядь. Михась, стара Февронка і дїти. Гануня припала ід Марійцї. Обіймивши ся обі плакали та хлипали.

Бідна Гануня! Не знати, чи, і коли верне єї суджений Петро?! Ні словечка нїякої вістки — близько рік!

*

Тихенько, без музик, без розголосу — відбули весїлля. Звінчав таки наш пан-отець у старій церковци. Тільки найблища родина та пару старих другів прийшли на весїльну трапезу. —

А другої днини випровадили громадою на зелїзницю. — Осаул дістав довгу відпустку, поки не прийде до цїлковитого здоровля. —

Усьо відбуло ся скоро, бо вже перші віддїли розбитої російської армії були недалеко від нас.

Був страх, щобп австрійсько-нїмецькі війска леда день не прибули у наші сторони.

І так мусїв сотник поробити чималі заходи і витрати чимало гроша, заки вдало ся найти місце у ваґонї для молодят. —

Коли вернули домів, уся подія здавала ся сном. Тільки порожне місце при столї та брак веселого сьміху у хатї нагадував нам раз-у-раз, що нема вже Марійки між нами. —

Між тим надходило таке, що і найбільше горе мож було забути. Людська лявина котила ся на село. —

* * *

35. Відворот російської армії.

Перших побачили дезертирів. Втікали невеликими купами. Перекрадали ся лїсами, полями, а під ніч приходили до села жебрати і рабувати. Горе тому, хто спротивив ся тим збожевілим від голоду людям. Не можна представити собі нїчого страшнїйшого, як ті банди мародерів.

Кождий із них винятий з під права, кождий засуджений на смерть, коли попадеть ся у руки першому правильному військовому відділови.

Вони полишили по собі найлячнїйші спомини дикости і звірств.

Найгірше припало на наш горішний конець. Там село дотикає майже самого лїса. Там погуляли собі опришки. Якась більша банда узброєних утїкачів вдерла ся нїчию до хат, вирабувала усьо, що попало під руки, та ще полютувала страшно.

Оттак огнем пекли Осафата Сусового, щоби показав, де має сховані гроші. Коли від болю зімлїв, оставили як нежывого у хатї.

Стару наймичку Вуснків пробив штиком якийсь звірюка, за це, що трібувала дряхлими руками оборонити „красулю", яку при єї очех зарізали. Стара залїзла якось на присну: — на нїй і сконала.

Обухового Ілька, батька судженого Гані, без нїякої причини, потягнув бандит, мабуть тесаком, через голову так, що той упав непритомний і так

перележав до самого ранку. Так його у крови і найшли, ледви живого.

А вже чайстрашнійше обійшли ся з жіноцтвом. Горе тим, що не вспіли утечи. Ті звірюки не пощадили ні старости ні дитячого віку.

Замучили на смерть дванайцятьлїтну дівчинку, привели до божевілля молоду невістку старого Мороза, а в добавок заразили де-кілька других жінок. Між ними старуху, вище шістьдесять лїт!

В кілька днїв потім мені трапило ся бачити віддїл кільканайцяти мародерів, яких вели на смерть. Коли вони були виновні хоть у половину тільки, як ті, що „гуляли" у нашім селї, то кара смерти належала ся їм вповнї.

Крім військових було много звичайних утїкачів. Втїкали всуміш старцї, жінки дїти. Втїкали в чім попало. Так і видно було, вихопили ся на борзї, щоби тільки вратувати життя. Гнав їх у безвісти дикий страх перед смертию, перед наглими судами австрійської армії. Хто тільки чув за собою яке нерозважне слово, хто займав який небудь уряд підчас російської окупації або тільки мав якого ворога, що міг зробити донос — всякий утїкав, щоби не дістати ся у австрійські руки.

По дорозї чимало їх гинуло від перемучення, з голоду та холоду, а то й помордовані військовими бандитами, яких намножило ся без лїку. Мародери вбивали безпомічних людий нераз задля кус-

ника шмати або крихітки їди. Мордували навіть дітий.

Хоть як витерпіло від них наше село, то з усіх сторін приходили де-де страшнїщі вісти. У поблизькім місточку вирізали в пень кілька жидівських родин, убили богатого міщанина і його жінку, обоє старих вже людий, спалили цїлий ринок, а що намучили ся народу, що наробили страшних збитків, того не переповіш.

Не було громади в нашій околиці, яка не потерпілаби від тих відпадків армії. Не було жорстокости, якої не сповнили ті озвірілі люди.

Мабуть безвинний страх, що смерть жене за ними, викинув з їх серця усяке спочуваннє. Менї оповідали очевидці такі страшні сцени, що не повірив би, якби не знав людий, що про це росказували.

У недалекім селї мучили чоловіка, щоби виявив, де має сховані гроші. Колиж бідачисько уневнював, що нїяких гроший у него схованих нема, коли не помогло нї смаленє пят, нї повільні тортури розтопленим воском, узяли ся до чортівського пляну, до морального мучення. Взяли малого шестилїтного хлопчика, його унука і стали мучити дитину на очех старого. Розігріли до червоного зелїзо і ним прижікали дїтвака. Хлопчина із болю кричить і стогне, а опришки регочуть ся у весь голос і все до старого:

— Скажеш, собако, чи нї? — Старий пручаєть ся. Богом кленеть ся, молить ся до них, про-

сить, що у нього нема ніяких гроший анї жадного маєтку схованого — так ті бузувіри не перестали. Замучили дїда і внука задармо! Пімстили ся за це, чому для них гроший не зладив! —

Ця бандицька тревога тревала усюди дуже коротко. У нас тільки однісеньку ніч. Воно тяжко й подумати, що сталоби ся, колиб це воєнне шумовиннє мало більше часу.

Здичіннє тих бандицьких куп виказує страшні психічні наслїдки війни. Заправ людий до убивання, учи, що є чеснотою різати і стріляти людий прибраних у инакший, чим твій мундур, а небавом чоловік привикне до думки, що і всяке убийство це звичайна і потрібна річ, коли вийде тобі у користь.

Колиж відібрати чоловікови поняттє про вартість життя, то вже дрібниця визбути ся і всякої другої моралї. — Коли не цінить ся життя, як мож цінити честь, чуже добро, чужі почування?

Зістає у цїлій наготї себелюб — звір, для котрого усїм законом тільки своє я.

Хто говорить про ублагороднюючий вплив війни, той або дурить себе, або сьвідомо обдурює других.

Війна плодить малесеньке число героїв, а перетворює у звірюк міліони людий!

Із приходом більших військових частин, з мародерів не остало слїду.

Але і в правильнім війску побачили величезну зміну. Це вже не була повна вірп у свою

силу армія. У полатаних, невмілими руками, одягах, в подертих чоботах, з виглядом страшної утоми і пригноблення, ступали так, наче кождий крок коштував їх окреме з'усиллє.

Поглядали „вовком", гейби вважали і нас своїми ворогами. На постою поводили ся брутально, немов лишили давну ввічливість на боєвім поли.

Майже усї спорікали на „зраду". Навіть офіцири прилучували ся до цього голосу мужви і обвиняли штабовців о підкупство. Тодї ця поговірка здавала ся менї звичайним настроєм побитої армії, котра шукає завсїди якоїсь вимівки, щоби виправдати себе. Аж по роках дізнав ся і я і цїлий сьвіт, що справдї зрада російської армії сповнювала ся майже за цїлий час війни. І то у самих верхів!

Через село посувала ся густа, збита маса. Недобитки піхоти, артилєрії, кінноти, ішли помішаною товпою. Посеред них тягли ся вози, переповнені раненими. Цїлі валки фір, навантажених харчами, амуніцієв та всїлякими припасами тягли запряги сухих, перемучених коний. Від часу до часу гнали автомобілї, трублячи увесь час, щоби зроблено їм місце на переїзд.

Усї поля були вкриті спочиваючими віддїлами.

Розставлені шатра і полєві кухнї давали вражіннє, виросло через ніч великого міста.

Із села позабирали худобу, платячи назначені військовою управою ціни.

Коли люди кволили ся і просили, щоби не забирати послідних „хвостів з обори", вони виправдували ся, що мусять це чинити, щоби не дістало ся у руки Австрійцям.

На нашім обійстю остала одним-одна коровиця.

Забрали навіть „каштанку", яка оцїліла була від австрійського форшпану.

Не було нїякого способу нї сховати, нї випросити.

У однім тільки скористала громада. Російські війска пороздавали богато міхів збіжа і муки.

Не маючи досить підвод до перевозу, розкидували у кождім селї чимало набору, наказуючи людям, щбоп сховали і самі схіснували, а не віддали Австрійцям.

Я думаю, що вони могли були знищити увесь той запас, але хотїли піддобрити ся людям. Вони думали, що їх відворот тільки хвилевий, та що небавом вони вернуть назад побідниками.

Четвертого дня, відколи той перехід війск розпочав ся, почули знова добре затямлений, глухий гук канонів.

Ми вже тепер самі не знали, що ймем дїяти з собою. Мимохіть дрожали на саму думку нової битви у селї. А при тім наше знакомство і посво-

ячення з Кубанцями не ворожило нам добра від австрійських властий.

Та хоть і раді були утечи. не було иншого способу. хиба пускати ся голїруч в сьвіт за очи.

А ми вже тільки наслухали ся від біженців про їх страшну долю! Коли пропадати, так на своїм подвірю. а не десь у якімсь лїсовім зворі.

Оттак тремчучи взяли ся дожидати неминучого.

Страшна воєнна буря перекочувала ся все блище...

* * *

36. Вертають „свої".

Оттак говорив мій друг Матвій:

— Мабуть колись. за потопу. був той самий настрій між людьми. Бачили. як підходила смерть і не мали нїякої змоги утечи. Не було нїкуди втїкати нї їм нї нам.

— Як розбурхані Филї несли загибіль усьому живому. так тепер роззвірілі люди несуть усюди смерть і знищеннє.

По правдї вже не много бракувало до цїлковитої руїни. Уся царина була стратована. перемішана кінськими копитами та салдацькими чобітьми. Намість зелених ніль бачив'сь довкола широкий чорний шлях.

По обійстях пусткою сьвітили стайнї а по шопах та стодолах валяли ся тільки купи старої мерзи.

Тільки тут то там „мукали" жалібно корови, полишені сиротами на ґаздівстві.

Люди сиділи по хатах у важкій задумі. Наче зачаджені. Усї ожидали лиха, якби напів сонні. Уже не сходили ся на пораду. Ба — не було вже і місця для сходу. Крамницю замкнули, бо не було чим торгувати а і кузня стояла дармо, бо не було ні зелїза ні вугля до майстрування.

Нїкому не було і при голові турбувати ся ґаздівством. Завмерла уся енерґія. У думках була одна тревога, як спасти життя собі і родинї.

А що нїякого способу не мож було найти, наступило остовпінне таке, як буває у засуджених на смерть.

Найбільше лячно було у ночи. Здеморалізована, побита армія не мала вже тої дисциплїни, що перше. Під заслоною темноти салдати вломлювали ся до коморів а то й до хат. Насилуваннє женщин траплялo ся часто. Ужнвано оружія а той мучено, щобн добути заховані гроші.

Війскові патрулї ходили по селу. Полеві суди карали смертию всякий злочин. Але усї ті заходи не перешнпили усїх розбоїв а то й душогубства.

Оттак найшли конаючу, із пробитими грудьми, молоду невісту, Петрочкову Анну. Перед смертию зізнала, що пробив єї напасник за те, що боронила своєї жіночої чести. Нещасна мешкала, від смерти матери, сама у хатї. Муж на війнї.

Добивали ся і до старого Байдака, але той загрозив рушницею, що буде стріляти — і повтікали.

Де тільки було лінне обійстє, краща хата, усюди були „гості". Жіночі коралї, сховані гроші, чимало усякого добра, — порабували тодї.

Це було щастє для нас, що наше обійстє стояло при гостинци. Не посьміли піти рабувати, бо дорогою посувало ся густими лавами безвинно військо. —

*

Зденервований і перемучений до краю читав довго в ніч. Було вже добре по півночи, коли сон зачав ломити.

Загасив съвітло і почав дрімати. Та тільки почав засипляти коли цїла хата затрясла ся і роздав ся гук немов біля самого вікна.

Я вискочив із постелї. — У другій хатї розбудили ся. Повиходили на двір подивити ся. Не вжеж це битва роспочала ся?!

Так нї! Це висадили зелїзничний міст над нашим потоком.

— Єще нема битви але й недалека вона — подумав. Єще з вечера бачив цїлі лінії возів як сунули з набором на північ. Видно, що Австрійцї та Німцї вже недалеко, коли псують переходи.

*

Коли пробудив ся, аж дивно стало від незвичайної тишини. Дорога стояла пуста — нїгде нї-

якого людського голосу ні руху. Вийшов на місток — нігде ні душі.

Аж коло семої години побачив патрулю австрійської кінноти. Зближали ся поволи, осторожно, розглядаючи ся пильно довкола. Коли під'їжджали до нашого обійстя, я прицупнув за плотом, не хотячи вказувати ся на очи. Це мабуть вратувало мене від смерти. Бо тільки передні їх ряди доїздили до кінця нашого города, як від мертвого цвинтара гукнула сальва та почуло ся цокотаннє машинових крісів.

Із цілого уланського відділу, в кількадесять коний вратувало ся усього пять—шість, які в шаленім ґальопі тільки майнули попри браму та пліт, за котрим я сидів із задержаним віддихом, прислухуючи ся до свисту куль, які так і бренчіли над самою головою.

Як нечайно зачала ся та стріляннна, так нагло і перестала.

Осторожно підняв голову і поглянув на гостинець під конець городу. Із далеку видно було лежачі трупи людий, коний. Ні знаку нїякого життя...

І на цвинтари не видно було салдатів.

Колиб не ті мертві, що лежали серед дороги, здавалоб ся, що це тільки уява, або лихий сон...

І знова стало тихо — добру годину.

Відтак побачив, як городами, поза плотп, ровами, перекрадала ся австрійська піхота.

Чим скорше побіг до хати, щоби усї знали, як стоїть дїло.

Але стрілянина дала їм знати ще перше від мене.

Я застав уже усїх у-старім прибіжищи, у пивници, яка вже була для нас раз захистом.

Полїз і я за ними, щоби переждати найгірше. — Але надармо дослухували ся якого небудь стукоту. Під землею було затишно, спокійно. —

Обмерзїло сидїти. І цїкавість перла, щоби подивити ся, що дїється на верха.

Коли відсунули запори і відперли двері — почули десь далеко-далеко відголос гуку, якби протяжний грім. А довкола нас нїма тишина. Сонце підійшло вже на полудне. У селї мовби вимерло.

Я вибіг на браму подивити ся.

Уланські і кінські трупи лежали купою по однім боцї дороги, а по другім не видно було нїчого.

Нараз, несподївано, мов з неба впав, почув ся голос:

Добрий день, пане Деркач! —

Я аж підскочив на несподіваний голос, коли за плотом побачив голову Гершка.

Він махнув на мене рукою, щоби підійти.

— Скажіть вашому шваґрови — зашепотів жидок — най зараз збирається в дорогу. Я підожду на нього в садї. Скажіть, най квапить ся, бо за пів годинн буде уже за пізно... Його тут чекає

смерть. — Ви і „ваші" добрі люди, але це його не захоронить. Треба жидівської голови, щоби його вратувати. —

Я став допитувати ся, у чім діло, але він нетерпеливо махнув рукою:

— Нема часу розповідати. Я й за себе мушу бояти ся. Якби на цім зловили, упеклоби ся і мені — дарма, що мене знають...

Коли прийшов із тим до хати, усі зажурили ся. Але нїкому і на думку не прийшло не вірити Гершкови. Ми відчували, що його рада щира тай доміркували ся, що він знає щось певного, яке грозить Павлови, — що не підпускає на вітер страшка.

Раз-два зібрали і виправили Павла в неневну дорогу... Небавом побачили обох у садї. Тільки хвилинку побесїдували і зникли нам з очий.

В дома застав плач. Сестра ломила руки і голосила як за небіщиком.

— Не плач Іринко! Під жидівською опікою не пропаде, — говорив'єм. І я нїяк не сумнївав ся, що Гершко виратує його.

Цїлі столїття погромів, нагінки і переслїдувань навчили Жидів ріжних хитрощий. —

*

По полудни розпочав ся перемарш австрійських вийск. Під вечір загостила на наше подвірє військова патруля. Старший відділу ввійшов до хати і запитав остро по українськи:

— Чи тут живе Павло Порох? —

Ми відповіли, що так, але що не знаємо, де тепер подіваєть ся.

— Ага! пурхнув пташок із клітки! — вищідив крізь зуби. — Та проте дістанемо зрадника у руки. —

Я, бачучи свого чоловіка, став обороняти шваґра, впевняючи, що ні Павлови ні нікому в селї про зраду і не снило ся.

— А ти що за адвокат?! — звернув ся до мене старший.

Я розповів коротенько, яка із мене птиця.

Вояк покрутив недовірчиво головою, та вже „викаючи" сказав:

— Зберіть ся і ходіть зі мною. Хай другі розберуть, що правда, а що ні. —

Не було що перечити ся, ні просити. Накинув на себе „петек", засунув за пазуху пашпорт та, на всякий спосіб, пару американських долярів.

Завели мене до громадського дому. Те місце, де була крамниця і маґазин, тепер обернули на арешт. Суд відбував ся у колишній читальни.

У тій часовій вязниці застав уже богато людий, а із близьких другів дяка Василя, Вуєка Юрка тай учителя. Той послїдний не годен був ні всидїти ні встояти спокійно. —

Дивіть ся, чи не подурїли люди? Мій син за Австрію бєть ся, мене прозивають чорно-жовтим патріотом, а оттепер, без церемонії, до арешту і під суд. —

Вусиків Юрко і в бідї не втратив веселої вдачі.

— Та чого журите ся? Певне хотять нам дати медалю за нашу вірність. Того й привели. —

— А вам тільки жарти в голові! — злобив ся учитель. — Ми із Васильом розважали, відки та через що оця халепа.

Може з пів години пересидїли, коли по одному зачали покликувати.

Одним з перших був учитель. Від комнати, де відбував ся суд, переділяли нас тільки вузенькі сїни. Не минуло і дві мінути, як почули крик. Це кричав на увесь голос учитель, загикуючи ся на непривичній німецькій мові. Безпечно, съміло, немов на учительськім з'їзді, він ганьбив цїлу поведінку австрійської армії. Він покликував ся на свого сина, якого охотником післав проти російської інвазії, покликував ся на свою репутацію заїлого ворога Москви.

Я аж тремтів, коли почув його різьку критику, що австрійські військові суди покладаються на съвідоцтві всякої дряни, котра радаби видати на шнурок як найбільше людий, аби тільки заробити більше. Він безпощадно докорював, що в Галичині погублено тисячі невинних людий. Виказував, що найбільша часть шпигів стоїть на услугах обох воюючих сторін, що їх доноси не мають нїякої моральної вартости, бо це съвідоцтво найгіршого рода падлюк. —

Коли він так непощадно малював чорну картину страшних помилок Австрії, мені здавало ся, що його відвага була сьмілостию чоловіка, який чує перед собою певну смерть.

Якеж було моє здивованнє, коли невдовзі побачив через вікно Кушнїренка, почервонїлого єще від унесення, як виходив свобідно й бадьорно із громадського дому.

Коли побачив нас крізь шибку, усьміхнув ся та крикнув:

— Не дайте ся взяти під ноги! —

Вартовий жовнїр муркнув щось до нього і він замовк та спровола поплїв ся дорогою.

37. Під судом.

Коли відтак випустили і Василя і Юрка, я успокоїв ся цїлком.

На поклик я сьміло переступив поріг і опинив ся перед полевим судом.

— Говорите по німецьки? — спитали мене.

Колиж я сказав, що розумію, але розговорити ся добре не можу, дали мені за товмача якогось жидка.

Пішли звичайні питання, яке моє імя, якої народности, хто і що я.

Коли розповів, що приїхав з Америки та що несподівано захопила мене війна, вони погляну́ли по собі.

Я виняв, як доказ, американський пацпорт.

Але той документ не виратував мене так скоро, як онодї, з початку війни.

Вони стали обзирати і передавати один другому.

— Де ваш шваґер? — нечайно поспитав мене той, що провадив суд.

— Не знаю. — відповів по правдї.

— Чи знаєте що він є дезертир і зрадник? —

Я відповів, що єсьм цїлковито певний, що оба оскарження є невірні.

— Він втїк з підводою до непрятеля, а відтак подав усї відомости, які мав, про стан нашої армії. —

Я взяв ся горячо оборонювати Павла. Поминув інцідент із офіциром, який рубнув його через голову, а росповів всьо решта по правдї: як Павло на силу спас своє життя і як не міг мати нїяких зрадничих зносин із ворогом, позаяк мусїв вилежати чималий час, хорий, у постелї.

Між тим до кімнати увійшов жовнїр, засалютував, випрямив ся і подав старшому у двоє зложений папїр.

Ґенерал поглянув на письмо, перебіг скоро очима, поглянув якось дивно на мене і без слова подав по рукам.

Менї стало нїяково, що кождий з читаючих, по перечитанню, впялював у мене взір.

Заки перечитано, у комнатї царювала тишина.

Коли вже послідний із суду познакомив ся із змістом карточки, ґенерал взяв письмо і поставив розложене перед собою на столї. На його устах грала іронічна усьмішка.

— Деркач! — цїдив крізь зуби — Ти підлий російський шпйон! —

Я аж підскочив збентеженнй і обурений.

— Пане ґенерал! — озвав ся я гнівно. — Ви не маєте нїякої причини, обиджати мене!

— Нїякої?! Оттут є документ — тут вдарив рукою по письмі — що пішле тебе, собако, на шнурок! —

Відтак визвірив ся на мене та як гукне:

— Скажи, признай ся, десь украв паспорт?! —

Бачучи, що не переливки, я став розповідати спокійно, кілько лїт, за рядом, я перебув в Америцї, покликуючи ся на сьвідоцтво цїлого села.

Але він став на це кричати, що я мушу бути в порозумінню з Москалями, що мій несподіваний поворот був на дїлї хитрим пляном. Росія, передбаючи можливість війни, постарала ся заздалегідь, щобн з усїх сторін післати шпигунів.

Тодї я став боронити себе тим, що яко Українець я природно бажав розгрому Росії, котра сотками лїт держала мій край в неволї.

Тодї оден з офіцирів став довго та широко розповідати, що між галицькими Українцями є два роди зрадників: одні тягнуть цїлов силов за Московщиною, а другі радіби створити з полуд-

невої Росії, Галичини та Буковини окрему державу. Він вказував, що на ділі і одні і другі суть зрадниками Австрії, бо хотять від неї відорвати частини „корінно австрійських" земель. —

Я довідав ся відтак, що цим речником був Поляк! Мені гидко було подумати, що може хтонебудь бути такий лукавий. Самі Поляки тільки і мріли про свою свобідну державу, а це саме стремлїннє у нас виставляли перед Австрією як зраду!

Стали відтак випитувати про мої зносини з Кубанцями, про замужє моєї сестрінки, навіть про мої невинні проходи по поли — і відвели назад на другий бік сїний.

Не тревало і чверть годинн, коли покликали назад. Тут старшнй заявив менї, що мене признали виннним у шпіонажі і засуджено на смерть!...

Хто годен описати те вражіннє коли бачиш, що без нїякої вини, збирають ся тобі відобрати життя?!... Менї здавало ся, що я не зрозумів, не дочув усїх слів страшного засуду. Менї не містило ся в голові, що значать ті вискази австрійського ґенерала.

Менї бачило ся, що я тільки съвідком був, а засуджували не мене, а когось другого.

Аж коли вивели з будинку, коли побачив біля себе варту, яка під баґнетами вела мене кудись, я став ясувати собі страшну дїйсність.

Так само колись виводили Шийкового Федя... Хотьби побачити когонебудь із своїх людий!...—

Але нігде не було нікого. Тільки ряди за рядами посувала ся на північ — австрійська інфантерія.

Із рядів падали глумливі слова:

— Скажи де поховав рублі? —

— Запиши мені в тестаменті шнурок — на щастє! —

Инші тільки сплювали у мою сторону.

Коли вийшли за село, я був певний, що тут усьому конець. Почув великий жаль за життєм а разом страшну злість за глупоту цілої справи. Разом із тим помічував усьо до найменшої дрібниці. Побачив купку воробців на дереві і прийшло на думку, що іх безжурне життя де-де розумніще від людського. Вони не знають, що війна, ані що кара смерти! — Ішли ми тою самою стежкою, що вела до тих дерев, де колись стратили Шийку...

* *

Що за мара?! Чи це передсмертний привид?!

На тім самім дереві, відки колись здіймали трупа повішеного Федя, і тепер висів чоловік...

Я потряс головою, прижмурив а відтак знов роплющив очи... Але привид не щезав...

Увесь у білому висів труп чоловіка. Так само, як колись, вітер погойдував легонько ним та розвівав на всі сторони сиве волосся...

І не було це явище передсмертної уяви...

Командант задержав варту а сам новагом підійшов ід висільникови.

Мені майнула думка, що оце уже одного докінчили, а тепер зі мною зачнуть...

Всеж таки я не міркував, щоби воєнна опадність дійшла аж до такої степени, щоби одним мотузом вішали двох...

Мені лискавкою перебігло в голові, що я маю „право допоминати ся о новий шнурок". Рівночасно шибла думка, до якої съмішности може дійти чоловік, що на кождім кроці мусить вномінати ся за те, що зве „своїм правом".

Подумав, як кумедно вийшлоби сказати: „Панове, мені належить ся новий мотуз" або щось в тім роді.

Ця думка так мене убавила, що я забув за своє грізне положення і усьміхнув ся.

— А ти чо' съміешся? — озвав ся по українськи оден з жовнїрів. — Завтра оттак ти загойдаєш ся, зраднику! —

Я не відповів нїчого. Мале слово „завтра" розбудило у мене нову надію. Я зрадів, що не прийдеться зараз відходити в далеку, незнану дорогу; відки нїхто не вертає...

Колиж промнув ляк негайної смерти, розбудила ся цїкавість. Я хотїв знати, хто це той нещасний, та як, та за що, пожив напрасної смерти.

„Фірер" закликав ід собі двох. Але і ті два вартові, що остали зі мною, були цїкаві тай собі підступили блище.

Оден із жовнірів вихопив ся на гиляку і ножем протяв посторонок. Фірер із другим жовнїрем вхопили трупа і осторожно зложили на зем-

лю. Чим скорше здійняли петлю і розстегнули сорочку.

Але як побачили, що тіло уже зацїпіло, дали спокій усякій спробі ратования і повідступали на бік.

Тепер вперве побачив лице...

У трупі висїльника розпізнав Дмитра Воробця..

І дізнав ся, що не судив його нїхто, тільки власна совість! — Не видержала хлопська душа грижі того червака, що жре, не даючи і хвильки відпочинку.

Бідне, хоре сумлїннє гадало спокутувати гріх тим, що пошукало смерти на тім самім місци, де колись, своїм доносом, післало на смерть Федя Шийку....

Наш комендант виняв записник, написав пару слів, видер карточку і із нею відослав одного з жовнїрів до села.

38. Розбиті душі.

Пів милї від нас була маленька оселя з кількох хат.

А серед них, як матка, велика, простора коршма. Причиною тої величавости було це, що в оселї був славний на всю околицю млин. З усїх сторін звозили тут мливо. У коршмі було веселїще заждати, чим у млинї.

Був тут великий заїзд, що міг певне помістити з пів копи фір.

Але тепер млин стояв на туго запертий, а старий Мошко сидїв не за шинквасом, а за святими книгами. Мав досить часу відмолювати старі і будучі гріхи...

Тепер перетворили коршму на воєнну канцелярію, а величезний заїзд на збірний арешт для цїлого округа.

Командант передав мене офіцирови, що тримав варту над вязнями. Надбіг жовнїр, вхопив мене за рукав і потягнув за собою. Кілька розвішених лїхтарень блимало непевним, жовтавим сьвітлом лоївок.

На пів зігнилій мерві лежало покотом богато людий.

Декотрі плакали у голос, заводячи, другі зітхали або сиділи чи лежали в глибокій задумі.

У кутї маятником кивав ся жидок, бурмотячи під носом жидівські слова та постогнуючи від часу до часу жалісно „ай вай мір!"

Мій провідник вказав менї моє леговище. Я поглянув, яке моє сусїдство. По однїм боцї лежав старий, бородатий Жид. Випрямлений, непорушний. Якби не груди, що здіймали ся у неправильнім віддиху, сказавбись труп. Блїде сьвітло лїхтарнї осьвічувало його поважні черти лиця, зарумяненого нездоровою краскою. Навіть ляікови було ясно, що у нього сильна горячка.

По другім боцї, у каблук скорчений, лежав марний невеличкий чоловічок. Глянув на мене

проникливими очима. Відтак причаїв ся, мовби спав.

До корими приводили що-раз нових вязнїв.

На дворі вже стало темно, а все ще арештантам не було кінця. Могла бути яка одинайцята, як настав зглядний супокій.

Про сон однак не було що й думати. Гадка, що з переходом ночи, убють, відганяла сон від повік.

Зачав думати про себе й про життє. Чому такий жаль розставати ся із ним? Чи тому, що воно нїколи не викінчене, як слїд? Усе чогось ждеш, чогось надієш ся...

От цїкаво, як ця війна скінчить ся...

Прийшла на думку Марійка. Макаренко. Не знати, чи на Кубань дістануть ся...

А бідна Іринка десь побиваєть ся за Павлом, за мною — братом...

Коби хоть не скривдили єї та дїтий...

— А ви хто будете? — почув тихий голос із боку

Це говорив маленький чоловічок, сусїд на барлозї.

Я коротко розповів усьо. Разом спитав , хто він.

— Я Полїшук. У пластунах був — а от і зловили. —

Яка біда заставила вас до такого дїла? Самохіть шию у петлю пхали. —

— Самохіть?! Та деби там чоловік добровільно на таке зважився! Сказали, що у мене така сама мова, як і у ваших людий — розказали піти — я й пішов. —

Він зітхнув важко і задумав ся.

— Як воно легко представляло ся! Усього три місця обійти, позбирати рапорти шпигунів і занести на відому адресу. Тільки усеї роботи два рази у тиждень! А по правді говорити, який я шпигун! Шпигунський посланець, от і всьо! —

Знова замовк, затис уста і відвернув ся від мене.

В тій хвили я побачив старого Мошка, як поважом ходив поміж ряди лежачих вязнів. Задержав ся біля вайкочучого Жида, потряс сумно сивою головою, сказав пару слів і підступив блище ід нам.

Видно, що мав добре імя у військової старшини, бо нїхто із жовнїрів не присїкав ся до нього нї жадним словом.

Два кроки від мене зашепотів: — Ви Деркач?

Я махнув головою місто відповіди.

— Не бійте ся нїчого! Вас хотять тільки налякати... Вас відставлять до табору... Кланяєть ся вам Гершко... і ще хтось — кажуть, що всьо добре. —

Коли це говорив то гейби приглядав ся до хорого Жида, що біля мене лежав. Його лице було звернене ід стіні і нїхто з жовнїрів не міг нї чути нї бачити короткої зі мною розмови.

Старий знова покивав жалісно сивою головою, наче спочуваючи своєму краянови і поважом, мов патріярх, пересунув ся поміж ряди лежачих.

* * *

Який важкий камінь упав із грудий! Як дуже любить чоловік життє! Здаєть ся перенісби найбільшу кару, строгу муку, щобп тільки спасти його. Ніколи не виявляєть ся себелюбство так явно!

От довкола мене лежать люди, із котрих богато вже не дїжде слїдуючої ночи. Із сходом сонця конець їх життю. А у моїй душі раз враз той самий поганий голос: — Добре, що це не ти. Добре, що ти не підеш на смерть!

Менї було стидно перед самим собою, що у мене не було тодї повного спочуття їх недолї. Але я описую вражіння так, як відчував, а не як повинен був відчути.

У тій боробі межи любовию ближнього і себе самого, себелюбне „я" остало побідником. Я чув ся невимовно щасливим, що моє „я" беспечне.

Із тих радісних думок розбудив мене страшний, несамовитий крик...

Не дай Боже вже нїколи почути такого звуку! Колиб не бачив своїми очима, не повірибби, що з грудий людини може вийти такий голос. Це був стогін, поміпаний з істеричним съміхом, це були конвульсії через міру перемученої душі.

Усї посхоплювали ся зі своїх леговищ. Навіть жидок у кутї прозабув на хвильку на своє хитанє і сидів неповорушно, вдивляючи ся з жахом на збожеволїлого від душевної муки чоловіка.

Немов бачу й тепер цїлу ту лячну сцену. Опертий о стовп сидїв, з піднятою головою, з широко отвертими устами, відки раз-у-раз вилїтали ті страшні тони, від яких мороз переходив по тїлї.

Немов і тепер виджу ті очи, повні безмірного жаху — покорчене, нервове лице.

Молодий чоловік, дезертир, що втїк з поля бою.

Злочин, за який карають безпощадно — смертію.

І що винен бідняга, що не видержали у нього нерви?

І тепер не стримали! Марево смерти розбило його цїлком. У божевільнім ляку шукає тревожна душа полекші у страшнім вибуху істерії.

Підбігли жовнїрі і винесли на руках. Він не пручав ся, нї боронив, а тільки заєдно добував що-раз дикші стони, ридання і сьміх із своїх грудий.

Мало-помалу ті проникаючі звуки притихли... Видно відвели його далеко від коршми.

Нераз читав про це і на собі зазнав, але аж тодї я вповнї повірив, що не ма на сьвітї більшої муки, як передсмертна тревога, — для чоловіка нервової вдачі.

— Йому вже більше не треба. — почув ся голос мого сусїда. — Він вже спокутував усьо, коли мав за що покутувати.

Мариий. слабосилий. на вид спокійний, сидїв біля мене Полїщук. Менї стало дивно, які дива виправляє природа.

Тамтой кріпкий. на вид здоровий парень. а нерви лопнули цїлком. Біля мене чоловічок „пушка духу" — а жде на смерть з цїлковитим підданнєм немипучому.

— А я до вас просьбу маю—знова обізвав ся. У мене рідня. жінка. дїти. як що живуть... Не хотївби. щоби надармо сподївали ся... Як зможете. передайте ім за мене звістку — і оце.

Тут ізняв із шиї невеличкий хрестик і передав менї.

— Перекажіть. що вмираєм спокійно.

Тут сказав своє імя і прізвище, так само своєї жени і як зветь ся його село і у якім повіті.

Я повторив кілька разів ті імена, щоби затямити.

(При першій нагоді я подбав. щоби той хрестичок дійшов до рук разом із моїм письмом, у котрім описав усьо з подробицями і із теплими словами потїхи.

Аж недавно довідав ся. що письмо і посилку одержали. Не будуть ждати надармо.)

Здаєть ся. що це було усе. що ще лежало на серци біднязї. Він горячо пожав мою руку, по-

божко перехрестив ся і ляг на леговищи, скулившись ся.

Чи спав, чи притворяв ся, не знаю, але аж до розсьвіту перележав спокійно.

Ранесенько стали покликувати по одному. Одним із перших був Полїшук. Встав, не гаючи ся, легенько усьміхнув ся до мене і сьмілими, скорими кроками пішов за вартовим.

Чи геройство це, чи байдужність до життя? Та найпевнїще це глубока, дитиняча віра, що усьо від Бога і що усьо тре приймати із Його руки.

Коли прийшли до Жида, що у кутї перевайкотїв і перемолив ся через цїлу ніч, мусїли узяти його під пахи і так його вести. Знесилений був до краю важкими думками.

А проте і його лице, хоть блїде, не виражало надмірного ляку. Мабуть і він найшов потїху у своїй сильній вірі.

Вивели більшу половину вязнів.

Коли прийшла черга на другого сусїда, на Жида, що лїворуч мене лежав, найшли його неживого.

Я аж метнув ся, коли побачив, що лежав пів ночи поруч із трупом. Його тїло уже і застигло.

Оттут смерть певно прийшла в саму пору. Не переживав бідняга душевної муки страху...

*

Під Стїнкою, за рікою, виднїє більшенький насип землї. Уже тепер прикритий зеленою тра-

вою. І корчики ріжних куців позачіпали ся коріщями довкола. Ніхто не сіяв травиці, не садив корчів. Це мати природа закриває місце, де поховали розстріляних. Разом спочивають люди з ріжних сторін і ріжних вір.

Називають єї люди „могилою шпигунів". Хто знає, кілько між ними „помилок"? Бо у війні не ма часу розсуджувати. У війні править думка, що лучше убити десять невинних, чим випустити на волю однісенького винуватого.

* * *

39. В табор!

Коло осьмої рано привели нову партію арештантів. Здивований побачив між ними нашого священика. Не було ніякої змоги запитати ся. — Нам усім, що остали, казали негайно виходити на двір. Тут розділили нас на кілька відділів, які чергою виходили в дорогу.

Куди нас вели, ми тоді не знали ніяк.

До моєї частини призначили пан-отця, студента-техніка, кількох міщан із сусїдного місточка і так само кількох селян, але не з нашої громади.

Комендантом нашого конвою був капраль Жид, який дав ся нам чимало в знаки через дорогу.

Особливе допікулював духовному, глумлячи ся безвпинно.

— Ну, файний єґомосць! „Ферретер", зрадник.

Причіпляв ся за що небудь:

— Єґомосць, машеруйте „айнс-цвай", не тягніть ся як теля за коровою. —

Ті дурні кпини приймали жовніри як найкращу цьвітку гумору. Реготали ся на кождий глупий натяк „пана капраля". А були це самі Українці! —

Ніколи не вийде менї з памяти наш перший нічліг в дорозї.

Машерували цїлий день без нїякої їди. В полудне спочили зо дві години. Жовнїри повиймали свої харчі, а для нас хотьби кришка хліба! На нашу біду пустив ся під вечер дощ так, що ми перемокли „до нитки".

По дощи стало дуже холодно.

Голодні, перемучені і перемоклі добили ся наконець до місця нашого постою.

Було це уже в гірській околици. На постій була призначена коршма.

Радість, що нарештї дадуть нам їсти і спочити під дахом, була дуже коротка.

Наш „пан капраль" пішов до середини здати рапорт, що привів вязнїв.

По хвили на двір вийшов „фірер" і став ся глумливо до нас призирати.

— Когож я тут виджу? — кпив собі. — Цїлую руцї „єґомосця". — А відтак грубо: — На гак би

із усїми вами, пани! Зрадники ви усї і падлюки! Відплачуєте ся каменем за хлїб цїсарський! —

Богато инших „здорових" слів упало із рота ц. і к. „патріота", але, не стану переповідати, бо стидно.

А стидно не тільки за грубість висказів, але за це, що то говорив свій чоловік, Українець.

Коли вже у волю догодив собі, викинувши увесь бруд своєї рабської душі, пішов визначити нам місце.

Застерігаю ся, що говорю сущу правду, так як було.

Знаєте, де нас завів?! — На гній! —

Не на товарячий та кінський обірник — ні!

Казав нам лягати у місце, що заступало людські виходки!

Стали ми перед тою гноївкою і ждемо, що буде далї. Цього вже було мабуть за богато і нашому жидкови.

Він крутив головою і поцмокував губами. Не зважив ся однак відозвати проти вищої „шаржі".

Сказав тільки, що треба для нас їди.

За хвилю витащили казан із юшкою, а ні ложки нї нїякого начиння — нї.

Питаєть ся наш командант, як мають вязнї ту „зупу" їсти. А „фірер" до нього люто:

— Собаки по собачому! Хай хлепчуть, а нї то порозливайте їм у жменї! —

В тій хвили почули острий голос команди:

— Фірер, сюди! —

Десь, відразу, зацезла уся бундючність. Випрямлений, як кілок, „пан фір" салютував „оберляйтнанта".

Офіцир був Чех і розумів усьо, що говорило ся. Мабуть від довшого часу був свідком цілої сцени, бо говорив остро, видно картаючи збентеженого під'офіцира.

Відтак підійшов до нас, розвідав ся, хто і що ми, перепросив навіть чемненько за грубе поведенне, якого дізнали і постарав ся, що ми, крім юшки, дістали еще по шматочку хліба та з'їли це при столі у великій комнаті коршми.

Коли відтак спочивали на соломі у коршемних сінях, надійшов той сам „фірер", але який переміненій! Із яструба — голубка, із тигра — ягня невинне!

— А можебн ще вам трохи соломи казати принести? — А відтак:

— Правда, які наші „пан-оберляйтнант|" добрі! Кажу вам, золото не чоловік! —

Стояв оттак понад нами і розмальовував свою рабську душу у цілій „красі".

Якби не чужий чоловік, то свій краян бувби післав нас голодних спати на гноїщи.

Нема то, як спільні національні звязи, у нас, Українців!

* *

Не стану переповідати цілої дороги до табору. Скажу тільки, що коли нарешті добили ся до того ославленого місця, здавало ся нам, як тим

що по ріжних пригодах на морі, вливають наконець до беспечної пристани. —

*

Спитаєте, яке життя-буття було увязненим?— Не знаю, як кому, але я почував себе цілком вдоволеним. Якби тільки мав добру вістку від родини, почувавби ся був майже щасливим.

Подумайте тільки, яка вигода! Спиш до схочу і спиш спокійно під охороною баґнетів. Не боїш ся ні злодія ні розбійника, щоби закрав ся до твоєї кімнати.

Захворієш і вже доктор під рукою. За дармо огляне, за дармо і ліки дадуть. —

Хочеш прочитати — повно всїляких книжок і часописів. —

Чоловік все багне товариської розмови. Як тяжко нераз дібрати людий, щоби найти вдоволеннє із балачки із ними. А там тисячі всїляких типів, всїляких характерів і умів. Забагнеш посьміяти ся — от і прямо ідеш до того гуртка де по середині розсїв ся товстяк із круглим як місяць лицем. Менї й до нині цїкаво, що він свого сала в таборі не згубив. Мабуть весела вдача не дала схуднути. І що то вже в нього за скарбниця гумору була! Як з рукава сипав жартами, дотепами, гумористичними оповіданнями та віршами.

Захотїло ся послухати ученого? — Та там що другий то професор, адвокат, літерат. Присїв ся до якого хотїв кружка і почув виклад університецьких голов.

А стало на серці тужно, пішов, послухав поета, одного чи другого, бо і їх тут не бракувало.

Та ще навчили в таборі великої фільозофії життя, а саме, що їсть ся не для смаку, а на це, щоб жити.

Ви цікаві знати, яка була наша їда? — Я і сам цікавий. І до нині не розчовпаю, що то було. Знаю тільки, що виглядало як цеголки, які були або жовті або чорні — значить ся австрійської краски.

Який смак? — Ніякий, бо і ніхто в них смаку не шукав. Ми знали тільки, що як то пожувати і лиґнути, то перестанемо відчувати голод. А то і всьо, що було треба.

Видно, що у тих цеголках було однак досить кальорій та других житевих субстанцій, коли жили і не хорували.

Більше трох років на тих самих харчах.

Санітарні відносини були добрі, а поведенне властий доволї людяне. Ми були близько Відня, а добродушні віденські Німці мали над нами управу. Булобп гріхом нарікати на них.

На дїлї оставили нам повну автономію. У нутрі щоденного життя ми рядили ся самі, а навіть повибирали свою старшину для ведення порядку.

Наш табор інтернованих був великим заведеннєм — було досить простору для кождого. Велике подвірє давало богато місця для проходу.

Коли хто звик до тих хемічних препаратів, які звали їдою, то вже усьо було гаразд.

Найважнїще, що не було скуки. Добірне товариство умних людий виповняло цїкавим змістом кожду днину.

Коли із фронту приходили кріваві і тревожні вісти, ми чули ся в таборі як у беспечнім захистї.

Мало-помалу потворили ся „свої" кружки із людий, що себе взаімно доповнювали. Не було замітно нїяких ріжниць через полїтичні чи релїґійні пересьвідчення. Співжили ся люди так, що цїнили у чоловіцї не зверхний одяг душі, який проявляє ся словами, а дошукували ся дїйсного чоловіка, його внутрішних почувань, його морального єства.

Так само щезали усякі клясові чи кастові ріжницї.

Пригадую собі дружбу модерного фільозофа, ученого професора, із нашим українським хлїборобом. Викінчена, книжна культура і малограмотний селянин! Скептик і непохитний у вірі мужик! Здавалоб ся, що між ними спільного? А однак вони себе доповнювали. І нераз, коли прислухував ся до іх розмови, бачив як учений задумував ся глубоко від простих арґументів „хлопа".

Менї часто приходив на думку Матвій. От для нього наш табор бувби правдивим раєм. Лакома на знаннє душа малаби тут що-дня свій пир.

Але через довгий час нї про нього, нї про нїкого зі знакомих та рідні, не почув нї слова.

Доперва в кілька місяцїв, завдяки добрим людям, менї секретно передано лист від сестри

Бідна Ірина! Кілько журби приходило ся переносити їй самій! Муж мусїв переховувати ся по лїсах та безвістях, посуджений невинно о шпигуньство, а дочка Гануня захоріла безнадійно на чахотку.

І наче ще цього було мало, прийшла вістка про Обухового Петра, судженого Гані, що зістав убитий в Карпатах. Та чи він оден?! Кількадесять хлопців з нашого села вже принесли найвищу жертву за славу Габсбурґів і Гогенцолєрнів.

А кілько остало калїками на все житте! Внук старого Байдака, що був кошовим Сїчи, втратив обі ноги, синови учителя ампутовано руку — разом кільканайцять молодих парнїв вийшли калїками у першім роцї війни!

І в шпитали декілька лїчило ся із ран та всїляких хронїчних хороб.

Аж страшно було читати цю лісту невинних жертв війни. — А кілько ще прибуло відтак!

Стисло за серце, коли погадав за бідну Ганю. Справдї підкошена квітка. Неспокій, перетягнені нерви і біль душі — зложили ся разом як добрий ґрунт для набуття страшної хороби.

А може воно і лучше, що умре, чим малабн терпіти роками в тузї за милим своїм. Тиха, добронька Гануня. Сердешна для кождого, жалїла і співчувала усїм.

На сї перечулені нерви спадали нові удари що-раз повними терпінями. Таки лучше сї не жити із страшними, болючими спомінами...

Письмо було довге. Сестра не забула спімнуги за найблищих другів. Писала, що всї, цїле село, живуть у великій бідї та ратують себе, як можуть.

Писали, що уся озимина і ранні засїви попропадали, видоптані переходом війск. Тільки помірки над рікою остали цїлі. Оттим і жиє село та тою крихіткою, що вспіли беспечно сховати.

Тільки всеї вістки із дому за цїлий час.

*

Як раз минув рік мого інтернования, коли прочитав у часописах лячну для мене новину.

У великій протнофензиві російські війска відкинули Австрійців поза Стрию, Коломию і Чернівці. У цїлій инсці місцевостий, де відбували ся головні бої, було подане і наше село.

Господи! Чи не досить ще витерпіло воно?! — Що дїеть ся із родиною, зі знакомими, з усїми людьми?!

У страшнім неспокою дивив ся на друковані стрічки ґазети, а думки, одна лячнїща від другої, перелїтали через ум. Взяв ся перечитувати усї часописи, може найду дещо, що подасть бодай приближено розмір нещастя.

Але усюди був тільки сухий факт, що одна з великих битв відбула ся у нас.

Від тої хвилї зачала ся моя мука...

У тій порі я зрозумів, що не ма нїчого гірше го, як неневність. Найтяжше горе лекше пе-

реболїти, чим хитати ся межи надією і страшними образами уяви.

І тоді вперве в життю зазнав, що значить безсонниця.

Перемучений нервами до краю, здаєть ся надеш від охоти до сну. А тільки приложиш голову до подушки і відразу десь дїваєть ся уся сонність. Замкнеш очи, хотївби силою волї навести сон — так ні! Тільки невсипуща уява працює, створюючи у зболїлій голові що-раз то нові страховища.

І так ніч за нічию іде. Довжезні ночи безсонниці!

Що не одурів тоді, то вже певне не здурію ніколи.

Але приходило ся завидувати тим, що не видержали муки, що божеволїли! Кількох таких бідняг вивели із нашого табору.

Не радість із розуму зійти, але для других, не для них. Чи біда забити усьо горе? Чи не лучше жити в уроєнім, щасливім сьвіті, чим переживати терневу дійсність?

Колись чув байку за Мадеєве ложе. Нераз підчас безсонних ночей моя постїль здавала ся ним бути...

А всеж тверда сїльська вдача не здавала ся. Не зломили ума тортури, які переживав ніч в ніч.

Оттак дехто, у найбільшім болю, не годен заплакати. Оттак наш селянин не сходить з ума

і в найгіршім нещастю. Рідкий пришадок божевільства на селї. — А однак горе сїл не минає.

Мабуть дїдична відпорна сила зберегла мене тодї.

Зберегла так, як наших прадїдів, що застромлені на палях, люльку курили.

Добрі люди завели до лїкаря. Чи зимна вода і його лїки, чи власна здорова вдача — не знаю, що помогло, але міркую, що одно і друге.

Між тим довкола центральних держав горїло. Пішли галицькі та буковинські хлопцї на італійський фронт. Витягали змучені ноги по альпейських скелях, падали з обривів від кульок бесальєрів.*) І на західнім фронтї падали українські труни тих, що служили при тяжкій артилєрії. Було там також декілька наших полків пїхоти.

На всї сторони посилали вірних „Тирольців Сходу", як у казцї „Куди ворон костий не занесе".

І коли український жовнір лляв свою кров і стелив своїм трупом рїжні поля, у тій самій хвилї полишена рідня переходила з одного пекла у друге.

Ми довідали ся, що до усеї біди кинула ся єще на людий страшна пошесть тифу.

Здавало ся тодї і менї і кождому, що з Галичини і Буковини остане тільки безлюдна пустиня.

---

*) Славні гірські стрільцї в італійській армії.

Що не згинуло від куль, від холоду і голоду, це докінчить зараза.

Задумарнені ходили по таборі і оден в другого питали:

— Не знати, чи остане хто-небудь в живих?

В кілька місяців відтак вишерто Москалів знова. Це уже четвертий раз переточила ся людська лявина через наші околиці. —

Хто з'умів вийти живий з під того валу зелїза і огню — хто може вгадати?

Я втратив вже усю надію не тільки за свою рідню, але за усїх приятелїв і знакомих.

* * *

40. Відгук російської революції.

Не забуду того ентузіязму, який запанував в таборі на вість про російську революцію, у марти 1917.

Нам здавало ся тоді, що коли завалила ся отта найбільша тюрма народів, так уже на сьвітї усїм буде рай. —

Революційна филя винесла на верх Керенського.

Дешевенький демаґоґ попав ся, як циган у байцї „не умію нї читати нї писати, а хотять королем обібрати".

Поплутав усї нитки і довів до анархії. Забагло ся забавити в полководця, виїхав на фронт, розмахнув ся і скінчив тим, що погромлено до решти і так бже здеморалізовану російську армію.

Москалям надоїло вже бити ся за „славу", яка і так нїяк недавала ся їм взяти у руки.—

Російська революція мала за підклад як раз бажанне спокою. Анї Керенський, анї його державні мужі не зрозуміли тої явної тайни, що російський жовнїр хоче мира за всяку цїну. Притім у нього і в його партийних друзїв не було хисту до орґанізації. Коли вважали, що Росія мусить видержати з союзниками у війнї, то не уміли створити твердої, зелїзної руки.

Треба було рішити ся сюди або туди. Або заключити із центральними мир і розпустити військо до дому, або завести безпощадну дисциплїну у війску.

Нерішучий Керенський, намість того, виголошував млаві, демаґоґічні промови, а військо переробив на ґрупи полїтикуючих кружків. Жовнїри перестали слухати своїх „товаришів" офіцирів і тисячами покидали самовільно боєвий фронт.

Не поміг нїчого жіночий баталіон смерти. Це було добре для оперетки, але нїяк у грізнім млинї війни. —

Серед того революційного хаосу ми звитали як зорю українську „Центральну Раду". Цїлий табор ожив великими сподіваннями. Усюди про це й тільки говорило ся, чи остане Україна у Федерації, чи від'окремить ся цїлковито від Московщини.

Під вечір, кождої днини, відбували правильні віча.

Були реферати, дискусії. Самостійники зводили горячу борбу з федераційниками, але на ділї не було нїякої ворожнечі, бо усї бажали Українї як найбільше добра.

Коли відтак болшевики опрокинули нездарну владу Керенського, нїкому і на думку не прийшло ізза того журити ся.

— Це не тикає нїяк України, а навіть вийде у хосен, бо розібє до тла імперіялістичний централізм Росії, — думали ми.

Коли почули, що посли з України поїхали до Петрограду на установчі збори, ми сподївали ся, що там вирішить ся скоро і основно державне становисько України.

Колиж прочитали, що болшевики розігнали ті збори та що в чотири дни опісля Центральна Рада проголосила самостійність України, увесь наш самостійницький гурт в таборі підняв таке „слава!" що аж позбігали ся збентежені Німці, аби довідати ся, що скоїло ся. —

*

Тодї-то зачали заходити до табору ріжні „гості". Українські парляментарні посли, всїлякі аґенти а і визначні достойники центральних держав вели „любезну" розмову з інтернованими, а то й промовляли на наших вічах, бажаючи щастя і долї для воскресшої України.

Вже тодї вели ся безвинні торги за українську пшеницю, цукор та другі продукта.

Виголодніші „центральні" дивили ся на Україну як на повний шпихлїр, котрий погодує і дасть силу бороти ся дальше за престїж „нїмецької культури".

Стали пускати з табору по одному, по двох, „самостійників" для уроблення опінії.

Тодї і я видістав ся на волю. Один із визначнїщих Українців прикликав уперед до себе і у довгій розмові розпитав, які мої погляди.

Я сказав йому отверто, що у мене погляд такий, що Україна повинна бути у приязни зі всїми, а в залежности від нїкого.

Він став переконувати мене, що для нас одинока здорова орієнтація може бути тільки на центральні держави, котрі приходять ся Українї сусїдами. Вони одні мають силу, щоби помочи обігнати ся від грабіжних Москалїв та Ляхів.

Я навчив ся розуміти ще в Америцї, що нїхто за дармо нїчого не дасть і виявив свій погляд, що і Україна, коли буде вічно обзирати ся на чужу поміч, то заплатить за це такими концесіями, що на дїлї стане тільки кольонією для центральних держав.

Але український полїтик виказував, що Нїмцї тепер у такій бідї, що зроблять усьо за саму тільки поживу.

Менї видавало ся дивним, чому нам конечно хапатися потопаючого корабля. Я не вірив у побіду Нїмців від хвилї, коли Америка прилучила ся до антанти. Безмірне богацтво Злучених

Держав і безпримірна съміліcть американських хлопців, це разом становило такий таран, що мусїв розбити хоть яку витреваліcть.

Але коли я згадав за це, політик усьміхнув ся зневажливо:

— Американці добрі купці, але лихі вояки. До того треба тренования цїлих поколїнь. —

Як скоро показало ся инакше!

*

Виcлідом нашої розмови було це, що мене пустили „додому".

На щастє переховало ся при менї єще трохи американських долярів, які розміняв дуже легко на австрійські гроші.

Дали менї „цидулку", письмо з кількома печатками та з моєю фотографією і пустили в дорогу. —

*

Перебив ногами майже усю дорогу з під Відня до Карпат.

* * *

41. При битій дорозї.

Коли перейшов на галицький бік, відразу спізнав, що це зруйнований край. Неуправлені поля, поперерізувані на перехрест глубокими ровами, де колись закопи були, — тут і там довжезні насипи збірних могил, погорілі хати і будинки та майже нїякого знаку житя. Це був звичайний вид підгірських сїл.

По дорозї не стрічав майже нїкого. Лиш час до часу спиняла варта або жандарм, питаючи хто я, куди і зачим іду. Я показував свою перепустку і збував ся клопоту.

Декуди перестерігали, щоби не вступати до хат, бо у селї пятнистий тиф. На всїх лицях помічав не-то ляк, не-то пригнобленнє.

Чим блище підходив у нашу околицю, тим страшнїще робило ся на серци.

— Що і кого застану?!

На пів милї від села з'упинив ся на горбку і глядів в те місце, де воно лежало. Хотїв побачити, чи не змінив ся загальний краєвид. Довго, довго вдивляв ся .. Хотїв мабуть дорахувати ся кождого дерева, кождого знаку...

Із далеку виглядало усе по старому.

Високі тополї стояли съвічками довкола кладовища, кріслаті ясенї вінком оплїтали церковний цвинтар, а непроглядна гущавина садів та верб заслонювала зеленою стїною цїлу оселю.

— А може, може воно і не так страшно, як уявляло ся, потїшав себе. — Може не били ся у самім селї, а поза ним...

Поволи поплїв ся дорогою...

Коли сходив із послїдного горба, де починали ся городи, побачив перші признаки бою...

На місци, де колись стояли плоти, не було з них й знаку...

На самім краю спаленисько, де стояла хата дорожника.

А за цим одним, згарище за згарищем.

З усіх хат біля гостинця, з усіх будинків, тільки куни попелу. А між ними, і по грядках, і всюди, повирвані ями! Поторощені, попереверчані дерева, де колись були сади... Звалені на землю, зеленіли. — пробували віджити.

Тут скрут, і міст, і побачу наше домівство... Не стало сили — я усів... Із за осмаленого стовпа, де колись був вугол хати, вибігла собачка. Придивляла ся цікаво, мов не бачила вже довший час чоловіка...

Саме полудне, а на дорозі і в селі мертвота...

На силу підняв ся на ноги і пошкандибав вперед...

*

Спер ся на поруче моста... Защіпив зубн і стогнав.

Не було вже рідної хати, ні рідного обійстя!

І довкола одна тільки руїна. Школа, громадський дім, кузня, біленькі хати, усї хазяйства в середині села — усьо щезло, як привид!...

Тільки потік тихенько плив... А мені здавало ся, що це не пливе вода, а слезн людий, що тут колись жили...

.. Поглянув у сторону церкви. Стояла як чудовище. Прегарна колись, з пятьма банями, по майстерськи на „вуглах" збудована, без цвяха! Півтораста лїт перестояла — розкішна та пишна! А тепер сторчіла обсмаленим зрубом, без бань, без даху!...

...З дітьми убили і маму...

З попівства одно румовище...

Мені стало дивно, чому таким лоском це все стоїть... Чому не займеть ся нїхто, щоби привести до якогось ладу? І тоді страшна гадка перешибла ум: Мабуть вже не ма кому...

І нагадали ся Шевченкові слова: „Ой біда, біда чайці небозї, що вивела дїти при битій дорозї!"

Ой біда селу, біда краєви, що лежить при битій дорозї, якою переходять хищники людства.

Горе спокійному, осїлому людови, що живе оточений рабівничими племенами кочівників. —

Мусить із грудий синів створити живий вал, если немає защезнути, пропасти.

Китайська фільозорія пасивности не для народу, що живе при отвертім шляху!

* * *

Ходив і блукав вулицями того, що колись було селом... Хотїв розвідати ся, допитати... Але усюди стояли тільки штовбури порозвалюваних комінів, на купах попелу...

Десь котрийсь будинок стояв і я вступав, чи не стрічу кого. Але з усюди віяло на мене пусткою...

Умучений присїв на тім місци, де колись стояло обійстє Матвія.

Із задуми вирвав мене звук людського голосу. Я зрадїв, що наконець побачу когось, поговорю...

Чув голос, але чоловіка не видів.

Коли піднїс ся, щоби побачити, увидів перед собою дивну появу. У довгій, зішпиленій на грудях веретї, стояв простоволосий, сивий старушок і бурмотів сам до себе.

Коли ід ньому підійшов, побачив'ем, що держав у руках хрест, збитий цвяхами, із двох патиків...

На моє поздоровленнє він оглянув ся і я побачив перед собою старого Петрика.

— А що ви дїду робите? — спитав. —

— Не видиш синку що? Відправляю похорон. —

Менї стало моторошно від такої бесїди без'умного.

А то знаєш — говорив він — у нас забрали попа.. А люди мерли... Хтож їх поховає по христіянськи?... Кажу я до себе: Не годить ся їм без похорону бути.... Не будуть спокійно лежати в землї... І от ходжу від хати до хати тай правлю тай правлю...

Старечим, трясучим голосом став співати: ..Вічная память — вічная память, тобі Максиме — чи як тобі було на імя — спочивай до суду віку — амінь! —

— Дїду, чи є ще хто у селї? —

Старик зажував беззубими губами, впялив у мене очи, не зрозумівши.

— Питаю ся, чи самі тільки живете, чи нема єще кого у селї? —

Петрик задумав ся.

— А ти синку приходь вечером — вони тут всї будуть. У день то вони під землею висипляють ся. а у ночи... го-го-го! Такий гук по селу іде...

Я вже й не розпитував більше, а пішов шукати, чей когось найду...

Не дошукавши ся нїкого. вийшов на гостинець. може хто над'їде або надійде.

Сїв на купу каміння і ждав...

По довгій хвили побачив надходячого селянина.

Ішов з відкритою головою. шептав молитви...

Коли підходив до мене. я встав. Перехожий здрігнув ся і поглянув на мене переляканими очима

— Чого ви, дядьку, злякалися? — спитав я.

— Бо несподївав ся тут нїкого побачити. —

— Щож це такого стало ся. що нїкого у селї нема? —

— А комуж тут бути?! Цїле село оден великий цвинтар! Одні від куль, другі від пошести, а решта вивтікали — в сьвіт за очи...

Пробував довідати ся за рідню, за знакомих, але він не знав нїкого. — Сторонський був. —

Із кількох тисяч мешканців одним оден остав у селї бідний, божевільний Петрик. Остав на це, щоби правити у день „похорони", а в ночи дослухувати ся до голосу тих, яких за дня „ поховав".

*

Доперва в місточку, від того самого Гершка, що з біди мене і Павла спас, довідав ся дещо за своїх.

Як тільки поховали Ганю — на чахотку вмерла — Павло з сестрою та Івасем вибрали ся на Кубань.

Втікали перед страхіттєм війни і невинним переслідуваннєм австрійських властий...

Підчас страшної битви вигоріло село „до чиста" і погинуло дуже богато людий... А ще перед тим чимало вимерло від заразн...

Хто по битві остав живий, пішов у широкий сьвіт шукати хоть трохи спокою і кришки хлїба...

Розбрили ся люди по усьому сьвіту...

Коли вернуть, хто верне — Бог святий знає...

Хто з другів остав в живих — на це Герико не знав відповісти...

* *

При якій нагоді прийшло ся стрінути із недобитками нашої громади, може колись розповім.

Роскажу, як блисло сонїчко на короткий час, як відтак прийшли бурі і тучі, що чорними хмарами сповили довкола рідну землю, що лежить при битій дорозї...

(Кінець).

ЗМІСТ:

Поворот до рідного села 3
Дома і на цвинтарі 5
У коваля Мартина 9
Тихий сільський рай 14
Керниця біля хреста 20
Неділя на селі 25
За потоком 34
Юрко 38
Грім із ясного неба 44
Матвій 47
На перший огень 52
Перші воєнні вісти 57
Мадяри в селі 59
Смерть і похорон Федихи 72
Селянське серце 76
Утїкачі 77
Везуть ранених 80
Битва 84

Сліди „цїсарської забави". 94
Кубанці в селї 115
Салдати 142
Обрусителї при роботї. 146
Шпигуни 151
Жиди 161
Гіркі думки 171
Матвієвий метод 187
Святий Вечір 190
Покутуюча душа 212
Сказка за силача 224
Лиха вістка 229
Весна 233
У шпитали 236
Весїлля 243
Відворот російської армії 252
Вертають „свої" 258
Під судом 266
Розбиті душі 272
В табор! 280
Відгук російської революції 291
При битій дорозї 295

FEB 13 1987

PLEASE DO NOT REMOVE
CARDS OR SLIPS FROM THIS POCKET

UNIVERSITY OF TORONTO LIBRARY

UTL AT DOWNSVIEW
D RANGE BAY SHLF POS ITEM C
39 16 19 11 03 004 2